

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МІНЕВИЧ Олена Іванівна

УДК 340.12+165.023.2(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВОВИХ ПОМИЛОК:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. І. Міневич

Науковий керівник:
ЗАВАЛЬНЮК Володимир Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Міневич О. І. Поняття та види правових помилок: загальнотеоретичне дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право). – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021.

Дисертація є одним із першим у вітчизняній юридичній науці загальнотеоретичним дослідженням, в якому охарактеризовано правову природу, поняття, типи та види правових помилок та обґрунтовано найважливіші шляхи їх мінімізації.

У першому розділі охарактеризовано теоретико-методологічні основи дослідження правової помилки. Висвітлено генезу уявлень про помилки у юридичній науці, філософському дискурсі та інших сферах наукових знань, проведено аналіз ознак правової помилки та сформульовано її визначення. Оскільки загальне поняття «помилка» є багатозначним, розуміння поняття «правова помилка» у різних галузевих юридичних науках та загальнотеоретичній юриспруденції так само є плюралістичним. Установлено, що процес формування та розвитку теорії правових помилок складається з таких основних етапів: 1) з другої половини XVIII – до поч. XX ст. – помилку здебільшого досліджують як категорію кримінального права; 2) з другої половини XX ст. – до 80-х років XX ст. – правова помилка вивчається представниками інших галузевих юридичних наук; 3) з 80-х років XX ст. – до кінця XX ст. – відбувається узагальнення галузевих досліджень помилок і розробка методологічного і термінологічного апарату; 4) наприкінці XX – на початку XXI ст. – теорія правової помилки переростає у самостійний напрям юридичних досліджень; 5) з другого десятиліття XXI ст. і донині – теорія помилок визнається однією із найважливіших проблем загальнотеоретичної юриспруденції.

Доведено, що міждисциплінарний підхід до категорії «помилка» дає змогу інтегрувати доробок представників різних галузей наукового знання – філософії, лінгвістики, психології тощо. Установлено, що класична філософія розглядала помилку у пізнанні як «знання», не сумірне з дійсністю, «несправжнє». Натомість філософія постмодерну вважає помилку одним із способів кореляції пізнання і діяльності людини з навколишнім світом, оскільки «абсолютно істинного» мислення не існує. Лінгвофілософія та лінгвістика вивчають комунікативні помилки як перешкоди для досягнення бажаного результату комунікації між її учасниками. Мовознавці визнають помилку відхиленням від мовної норми, здебільшого оцінюючи її негативно, водночас у новітньому словотворенні мають місце штучні і патологічні номінації як прояви лінгвокреативності.

Теорія психоаналізу звертає увагу на психологічні аспекти помилкової діяльності. Не втрачає актуальності ідея З. Фрейда про те, що помилка є серйозним психічним актом зі своїм смислом.

Серед основних ознак правових помилок визначено такі: вона виступає невід’ємним елементом правової реальності; відображає внутрішню суперечність права; являє собою відхилення від правової норми; може мати місце у правовій діяльності усіх суб’єктів права; тісно пов’язана з добросовісною оманною; допускається у процесі свідомої, вольової діяльності людини під час реалізації нею правових норм; не є протиправним діянням, оскільки відсутня вина суб’єкта; має правозначущий характер, бо може спричиняти негативні наслідки; може свідчити про змістовні чи формальні недоліки правової норми. Узагальнення вказаних ознак дало змогу сформулювати дефініцію поняття «правова помилка».

У другому розділі розглядаються основні критерії для диференціації правових помилок та характеризуються їх типи і види. Проаналізовано основні підходи до поділу правових помилок на типи і види. Установлено, що типологізація формує цілісне уявлення про досліджуваний об’єкт, а класифікація є способом розподілу правових помилок на окремі види. За цільовою спрямованістю діяння суб’єкта права виокремлено два типи

помилки: помилки в межах правомірної поведінки і помилки при вчиненні правопорушення. Останні допускає суб'єкт, діяння якого суперечить приписам правових норм і характеризується виною у формі умислу чи необережності, а сама помилка перешкоджає реалізації мотиву суб'єкта. Помилки при вчиненні правопорушення традиційно поділяються на юридичні (стосуються юридичних властивостей вчиненого діяння) та фактичні (стосуються сприйняття об'єктивних ознак діяння).

Помилки у правомірній поведінці суб'єктів права можна диференціювати: за формами реалізації правових норм (помилки при використанні правових норм, помилки при виконанні правових норм, помилки при дотриманні правових норм). За видами юридичної діяльності виокремлюються доктринальні помилки, помилки у правотворчій діяльності, помилки у помилки у правозастосовній діяльності, правоінтерпретаційній діяльності.

Обґрунтовано, що з теоретико-методологічної та практичної точки зору правильною є така типологія правових помилок: доктринальні помилки, правотворчі помилки, правоінтерпретаційні помилки, правозастосовні помилки. Така типологія відображає поступовість вчинення помилок і взаємозв'язок між ними. Вказані типи помилок, своєю чергою, поділяються на різні види.

Оскільки правова доктрина є фундаментальною основою правового розвитку суспільства і держави, то доктринальні помилки мають найбільш масштабні негативні наслідки. Установлено, що доктринальні помилки являють собою системно-функціональні відхилення у цьому розвитку; тісно пов'язані з політикою держави у правовій сфері; спеціальна процедура виявлення доктринальних помилок відсутня, тому вони проявляються у процесі втілення в життя правової доктрини, прямо чи опосередковано негативно впливають на якість правового життя суспільства. Такі наслідки неможливо усунути лише засобами юридичної техніки.

Правотворча помилка визначена як відхилення від загальних принципів правотворення, вимог правотворчої техніки, логіки або граматики у процесі

офіційної діяльності правотворчого органу, спричинене добросовісною оманною правотворця, що зумовлює недоліки нормативно-правових актів. Відзначено, що вітчизняні дослідники класифікують правотворчі помилки за різними критеріями. Висвітлено правотворчі помилки на різних стадіях правотворчої діяльності, а також помилки в її результатах, серед яких формальні (структурні, реквізитні тощо) та змістовні (мовні, зокрема, дефінітивні, логічні та ін.). Окрему увагу приділено правовим помилкам у законах.

Проблема правоінтерпретаційних помилок розглядається у зв'язку із питанням про істинність тлумачення правових норм. Правоінтерпретаційна помилка розуміється як результат тлумачення, що суперечить критеріям істинності та доцільності знання про зміст правової норми. Помилки у процесі інтерпретації правових норм зумовлюються добросовісною оманною суб'єкта правоінтерпретаційної діяльності та спричиняються морально-психологічними, техніко-юридичними, кваліфікаційно-професійними та іншими чинниками. Відхилення від правил тлумачення не дає змоги висвітлити точний зміст правової норми. Неадекватне сприйняття змісту правової норми самим інтерпретатором (при тлумаченні-з'ясуванні) та іншими суб'єктами (при тлумаченні-роз'ясненні) унеможлиблює правильну реалізацію правової норми.

Правоінтерпретаційні помилки поділяються на види за способами тлумачення (помилки при здійсненні граматичного, історичного, логічного, системного, телеологічного, функціонального тлумачення); за обсягом тлумачення (необґрунтовано обмежувальне чи необґрунтовано поширювальне тлумачення); за суб'єктами тлумачення (помилки при офіційному та неофіційному тлумачення). Обґрунтовано, що помилки в офіційному тлумаченні тягнуть за собою несприятливі наслідки для невизначеного кола осіб, бо таке тлумачення є формально обов'язковим.

Правозастосовна помилка охарактеризована як відхилення суб'єкта правозастосовної діяльності від нормативно визначених умов її правомірності та/або принципів правозастосування, зумовлене його

добросовісною оманю, що об'єктивується у правозастосовному акті і підлягає усуненню правовими засобами у передбаченому законом процесуальному порядку. Наголошено на необхідності розмежовувати помилку у правозастосуванні та правопорушення. Підтверджено, що найчастіше помилки у правозастосуванні суб'єкт правозастосування допускає тоді, коли діє на власний розсуд. У такому разі додатковим критерієм оцінки його діяльності як помилкової чи безпомилкової виступає доцільність. Тобто вибір будь-якого, крім оптимального, варіанта вирішення справи, вважається помилковим.

Відповідно до трьох стадій правозастосовної діяльності виокремлено та проаналізовано три види помилок: 1) помилки при встановленні фактичних обставин (фактичної основи) справи; 2) помилки при виборі та тлумаченні норми, що підлягає застосуванню; 3) помилки при ухваленні рішення та його оформленні.

У третьому розділі визначено основні шляхи усунення правових помилок із правового життя суспільства. Правова політика держави спрямовується на впорядкування правової сфери життя суспільства. У зв'язку з цим одним із завдань правової політики є мінімізація правових помилок, тобто зведення до їх до мінімуму, зменшення, скорочення їх кількості. Основними напрямками мінімізації правових помилок виступають запобігання правовим помилкам та протидія правовим помилкам.

Запобігання правовим помилкам шляхом усунення причин та умов їх вчинення може здійснюватися за допомогою таких заходів: дотримання правил правотворчої і правозастосовної техніки; системний моніторинг та аналіз правових помилок; підвищення рівня професіоналізму суб'єктів юридичної діяльності; проведення експертизи проєктів нормативно-правових актів та їх державна реєстрація; правоінтерпретаційна діяльність вищих судових органів. Протидія правовим помилкам здійснюється державою в особі уповноважених органів на законних підставах у певному процесуальному порядку та спрямовується на їх виправлення для

недопущення настання негативних наслідків. У цій сфері особливе значення має діяльність Конституційного Суду України та Верховного Суду.

Проаналізовано взаємозв'язок правової свідомості та правової помилки. Підтверджено, що правова помилка виявляє нерозвиненість індивідуальної правової свідомості. Причинами правових помилок можуть бути деформації індивідуальної правосвідомості (правовий ідеалізм, правовий конформізм, правовий нігілізм тощо). Правові помилки перешкоджають виконанню правовою свідомістю своїх функцій, зокрема регулятивної. Доведено, що запобігання та протидія правовим помилкам має слугувати підвищенню рівня правової свідомості, особливо професійної. Для цього найперше необхідно удосконалити систему юридичної освіти. Правове інформування, правова просвіта та правове виховання громадян України визначено як засоби підвищення рівня буденної та неюридичної правової свідомості.

Ключові слова: правова свідомість, правова помилка, доктринальна помилка, правоінтерпретаційна помилка, правотворча помилка, правозастосовна помилка, мінімізація правових помилок, запобігання правовим помилкам, протидія правовим помилкам, юридична техніка.

Список публікацій здобувача

Статті у фахових періодичних видання

1. Міневич О. І. Загальнотеоретичний аналіз правотворчої помилки. *Lex Portus*. 2018. № 3. С. 230–240.
2. Міневич О. І. Помилки у законотворчості: загальнотеоретичне дослідження. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* : зб. наук. пр. Дніпро, 2018. № 4. С. 12–15.
3. Міневич О. І. Філософський аспект розуміння правових помилок. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: юридичні науки* : зб. наук. пр. Херсон, 2018. Вип. 2, т. 1. С. 26–29.

4. Міневич О. І. Юридичні помилки: теоретико-правове дослідження. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 23–27.

Статті в зарубіжних наукових журналах фахових періодичних видання

5. Міневич Е. Роль юридической техники в предупреждении и исправлении юридических ошибок: теоретико-правовой аспект. *Legea și viața*. 2018. № 8/2. С. 81–84.

6. Minevich Olena. Legal awareness as a factor in preventing legal errors. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 1, т. 3. Р. 67–72.

Інші публікації

7. Міневич О. І. Деякі питання визначення поняття правової помилки. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 червня 2018 р.) / Запорізька міська організація «Істина». Запоріжжя, 2018. С. 14–16.

8. Міневич О. І. Онтологічний та антропологічний контекст розуміння помилок у праві. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (вип. 4)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 14 червня 2018 р.). Тернопіль, 2018. С. 6–5. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2362.

9. Міневич О. І. Помилка та омана як явища правової реальності (до питання про подібність та розмежування). *Літні наукові дискусії* : матеріали XXI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., Ч. 4 (м. Вінниця, 15 червня 2018 р.). Вінниця, 2018. С. 62–65. URL: http://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2018/07/%D0%A74_XIX.pdf

10. Міневич О. І. Роль юридичної техніки у попередженні та виявленні юридичних помилок. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 червня 2018 р.) / Запорізька міська організація «Істина». Запоріжжя, 2018. С. 16–18.

SUMMARY

Minevich O. I. Concept and types of legal errors: general theoretical research. – Qualification Scientific Work on the Rights of the Manuscript.

The Thesis for the Degree of Candidate of Law in specialty 12.00.01 – Theory and history of the state and law; the history of political and legal studies (081 – Law). – National University «Odessa Law Academy», Odessa, 2021.

The dissertation is one of the first general theoretical studies, which characterizes the legal nature, concept, types and kinds of legal errors and considers the most important ways to prevent and counteract them in the domestic legal science.

In the first section, the theoretical and methodological foundations of legal error research are analyzed. The genesis of ideas about mistakes in legal science, philosophical discourse and other spheres of scientific knowledge is studied. The signs of legal error are defined and its definitions are formulated. Since the general concept of «error» is multi-dimensional, the understanding of the concept of «legal error» in various branch legal sciences and general theoretical jurisprudence is also pluralistic. Periodization of the process of formation of the theory of legal error in modern legal science is carried out. This process is divided into several stages.

Stage 1: from the second half of the XVIII century to the beginning of the XX century formed the basic doctrinal approaches to error as a criminal category. Stage 2: from the second half of the XX century – up to the 80s of the XX century non-consolidated research on legal error by representatives of various branch legal sciences. Stage 3: from the 80s of the XX century – to the end of the XX century industry research on errors is summarized, methodological and terminological tools are developed. Stage 4: at the end of the 20th century and at the beginning of the 21st century, the theory of legal error becomes an independent field of legal research. Stage 5: from the second decade of the XXI century to the present day, the theory of errors has been a part of the most important problems of general theoretical jurisprudence.

It is proved that the interdisciplinary approach to the category «error» allows integrating the results of research in different branches of scientific knowledge – philosophy, linguistics, psychology, etc. It is established that classical philosophy considered the error in knowledge as «knowledge», not commensurate with reality, «not real». But the philosophy of postmodern considers the mistake as one of the ways to correlate the knowledge and activity of a person with the surrounding world, because «absolutely true» thinking does not exist. Linguophilosophy and linguistics study communication errors as obstacles to achieving the desired result of communication between its participants. Linguists recognize an error as a deviation from the language norm, mainly evaluating it negatively, at the same time in the newest word formation there are artificial and pathological nominations as expressions of linguistic creativity.

The theory of psychoanalysis draws attention to psychological aspects of erroneous activity. Freud's idea that the error is a serious mental act with its own meaning is relevant.

The main signs of legal errors have been defined. It acts as an integral element of legal reality; reflects the internal contradiction of the law; represents a deviation from the legal norm; takes place in the legal activity of all subjects of the law; is closely connected with a bona fide delusion; is allowed in the process of conscious, volitional activity of an individual during the implementation of legal norms; is not an illegal act, since there is no fault of the subject; can cause negative consequences and testify to substantial or formal defects of the legal norm. Generalization of the above attributes made it possible to formulate a definition of the notion «legal error».

The second section considers the main criteria for differentiation of legal errors and describes their types and types. The main approaches to differentiation of types and types of legal errors are analyzed. It is established that typologization forms a holistic view of the object under study, and classification is a way to distribute legal errors into separate types. Behind the target orientation of the act of the subject of law, two types of errors have been singled out: errors within the limits of lawful behavior and errors when committing an offence. The latter is

allowed by the subject whose actions contradict the prescriptions of legal norms and are characterized by deliberate or careless guilt, and the error itself prevents the realization of the subject's motive. Errors at commission of an offence are traditionally divided into legal (concerning legal properties of the committed act) and factual (concerning perception of objective features of the act).

Errors in the legitimate behavior of subjects of law can be differentiated: by forms of implementation of legal norms (errors in the use of legal norms, errors in the implementation of legal norms, errors in the observance of legal norms). Doctrinal errors, errors in lawmaking, errors in law-interpretation activity, and mistakes in law enforcement activity are distinguished by types of legal activity.

It is grounded that from the theoretical, methodological and practical point of view, such typology of legal errors is correct: doctrinal errors, errors in lawmaking, errors in law-interpretation activity, and errors in law enforcement activity. Such typology reflects the order of making mistakes and the relationship between them. These types of errors, in their turn, are divided into different types.

Since the legal doctrine is the fundamental basis of the legal development of society and state, the doctrinal mistakes have the most extensive negative consequences. It has been established that doctrinal errors represent system-functional deviations in legal development; they are closely related to the state policy in the legal sphere. There is no special procedure to identify doctrinal errors, so they manifest themselves in the process of implementation of legal doctrine, directly or indirectly adversely affect the quality of legal life of society. Such consequences cannot be eliminated only by means of legal techniques.

Law-making error is defined as a deviation from the general principles of law-making, the requirements of law-making techniques, logic or grammar in the process of official activity of the law-making body, caused by a bona fide delusion, which leads to shortcomings of legal acts. It is noted that domestic researchers classify lawmaking errors by various criteria. Law-making mistakes at different stages of law-making activity, as well as mistakes in its results, among which are formal (structural, props, etc.) and substantive (language, in particular,

deterministic, logical, etc.) mistakes, are highlighted. Special attention is paid to legal errors in the laws.

The problem of legal-interpretation errors is considered in connection with the question of the truth of interpretation of legal norms. Law-interpretation error is understood as a result of interpretation, which contradicts the criteria of truth and expediency of knowledge about the content of the legal norm. Errors in the process of interpretation of legal norms are caused by a bona fide mistake of the subject of legal-interpretation activity, moral-psychological, technical-legal, qualification and professional and other factors. Deviation from the rules of interpretation does not allow determining the exact content of the legal norm. Inadequate perception of the content of the legal norm by the interpreter himself (when interpreting and clarifying) and other subjects (when interpreting and clarifying) makes it impossible to correctly implement the legal norm.

Law-interpretation errors are divided into types by methods of interpretation (errors in the implementation of grammatical, historical, logical, systematic, teleological, functional interpretation), by the scope of interpretation (unreasonably restrictive or unreasonably expansive interpretation), by subjects of interpretation (errors in the official and unofficial interpretation). It is justified that errors in official interpretation lead to unfavorable consequences for an undefined circle of persons, since such an interpretation is formally binding.

The law enforcement mistake is characterized as a deviation of the subject of law enforcement activity from the normatively defined conditions of its legality and/or principles of law enforcement, caused by his bona fide mistake, which is objectified in the law enforcement act and is subject to elimination by legal means in the procedural order stipulated by law. The necessity to differentiate between an error in law enforcement and a misdemeanor has been mentioned. It has been confirmed that the subject of law enforcement often makes mistakes in law enforcement when acting at his discretion. In this case, an additional criterion for the assessment of his activity as a wrong or error-free is expediency. In other words, the choice of any option, except the optimal one, is considered erroneous.

According to the three stages of law enforcement activity, three types of errors are identified and analyzed: 1) errors in determining the factual circumstances (factual basis) of the case; 2) errors in selecting and interpreting the norm to be applied; 3) errors in making a decision and its execution.

The third section defines the main ways to eliminate legal errors from the legal life of society. The legal policy of the state is directed on ordering the legal sphere of society life. In this connection, one of the tasks of the legal policy is to minimize legal errors, which are to say to reduce them to a minimum, to reduce their number. The main directions of minimization of legal errors are prevention of legal errors and counteraction of legal errors.

Prevention of legal mistakes by eliminating the causes and conditions of their fulfillment can be carried out through the following measures: observance of the rules of law-making and law-enforcement technique; system monitoring and analysis of legal mistakes; improvement of the level of professionalism of the subjects of legal activity; carrying out expert examination of the drafts of legal acts and their state registration; law-interpretation activity of the highest judicial bodies. Counteraction of legal errors is carried out by the state in the person of authorized bodies on legal grounds in a certain procedural order and assumes their correction for prevention of negative consequences. In this sphere the activity of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court of Ukraine is of special importance.

The relationship between legal consciousness and legal error is analyzed. It is confirmed that the legal error reveals the underdevelopment of individual legal consciousness. The causes of legal errors may be deformations of individual legal consciousness (legal idealism, legal conformism, legal nihilism, etc.). Legal errors hinder the performance of legal consciousness of its functions, in particular the regulatory. It has been proved that the minimization of legal errors is facilitated by an increase in the level of legal consciousness, especially professional. For this, first of all, it is necessary to improve the system of legal education. Legal information, legal education and legal education of citizens of Ukraine are means of increasing the level of ordinary and non-legal legal consciousness.

Keywords: legal consciousness, legal error, doctrinal error, legal-interpretation error, lawmaking error, law enforcement error, minimization of legal errors, prevention of legal errors, counteraction to legal errors, legal technique.

List of publications

Scientific papers

1. Minevich Olena. General Theoretical Analysis of the Law-making Error. *Lex Portus*. 2018. № 3. P. 230–240.
2. Minevich Olena. Errors in the Lawfulness: the general theoretical research. *Actual problems of domestic jurisprudence*. Dnipro, 2018. № 4. P. 12–15.
3. Minevich Olena. Philosophical aspect of understanding legal errors. *Kherson State University Herald. Series «Legal Sciences»*. 2018. № 2, vol. 1. P. 26–29.
4. Minevich Olena. Legal mistakes: Theoretical and Legal Research. *Constitutional state*. 2018. № 30. P. 23–27.

Articles in foreign scientific journals

5. Minevich Olena. The role of legal equipment in preventing and correcting legal errors: theoretical and legal aspect. *Law and Life*. 2018. № 8/2. P. 81–84.
6. Minevich Olena. Legal awareness as a factor in preventing legal errors. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 1, т. 3. P. 67–72.

Other publications

7. Minevich Olena. Some issues of determining the concept of a legal mistake. *Problems of improving the legal provision of human rights and basic freedoms and citizen*: Materials of the International Scientific Conference (Zaporizhzhya, June 22–23, 2018) / Zaporizhzhya City Organization «Truth». Zaporizhzhia, 2018. P. 14–16.
8. Minevich Olena. Ontological and anthropological context of understanding errors in the right. *Actual research of legal and historical science (№. 4)*: Materials of the International Scientific and Practical Internet Conference

(Ternopil, June 14, 2018). Ternopil, 2018. P. 6–5. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2362.

9. Minevich Olena. Error and Oman as phenomena of legal reality (to the question of similarity and distinction). *Summer Scientific Discussions: Materials of the XXI International Scientific and Practical Internet Conference, № 4* (Vinnitsa, June 15, 2018). Vinnitsa, 2018. P. 62–65. URL: http://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2018/07/%D0%A74_XIX.pdf

10. Minevich Olena. The role of legal equipment in preventing and identifying legal errors. *Problems of improving the legal provision of human rights and basic freedoms and citizen* : Materials of the International Scientific and Practical Conference (Zaporozhye, June 22–23, 2018) / Zaporizhzhya City Organization «Truth». Zaporizhzhia, 2018. P. 16–18.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ПОМИЛКИ	13
1.1. Формування та розвиток теорії правової помилки у сучасній юридичній науці	13
1.2. Міждисциплінарний підхід до категорії «помилка»	35
1.3. Поняття та ознаки правових помилок	55
РОЗДІЛ 2. ТИПОЛОГІЯ І КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ ПОМИЛОК	79
2.1. Основні підходи до диференціації правових помилок	79
2.2. Доктринальні помилки та їх вплив на правове життя суспільства	90
2.3. Загальнотеоретична характеристика правотворчих помилок	105
2.4. Правоінтерпретаційні помилки	126
2.5. Помилки у правозастосуванні та їх правові наслідки	142
РОЗДІЛ 3. ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ПРАВОВИМ ПОМИЛКАМ	160
3.1. Мінімізація правових помилок у системі завдань правової політики держави	160
3.2. Вплив правової свідомості на мінімізацію правових помилок	183
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201
ДОДАТКИ	236

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Актуальність дослідження. Існування та функціонування права в умовах глобалізації, інформатизації й індивідуалізації суспільства відзначається як позитивними, так і негативними тенденціями. До перших, зокрема, належать: трансформація та модернізація галузей права, правових інститутів і норм як на міжнародному, так і внутрішньодержавному рівнях; універсалізація правових засобів впливу на усталені суспільні відносини та нові сфери життєдіяльності людини; діалог правових культур тощо. Натомість негативний характер мають такі правові явища і процеси, як бюрократизація права, формалізація права, що проявляється у надмірному правовому регулюванні, чи, навпаки, прогальність законодавства, а також наявність у ньому колізій, дефектів і помилок.

У стані реформування перебуває й сучасна вітчизняна загальнотеоретична юриспруденція, її методологія і функції. Досліджуючи такий багатогранний феномен, як право, юридична наука не може оминати увагою негативні процеси та явища, що існують у ньому, а також способи їх нейтралізації. Зокрема, це стосується правових помилок – надзвичайно складних і суперечливих правових феноменів, що потребують теоретичного осмислення та юридичної оцінки. Загалом будь-яка людська діяльність (фізична, духовна, психічна, розумова, мовленнєва тощо) є динамічним багатоетапним процесом, який може супроводжуватися різноманітними відхиленнями від його «нормального» перебігу, тобто помилками. Не є винятком і діяльність людини у правовій сфері, де помилки можуть бути зумовлені різними чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Хоч в юридичних наукових колах віддавна обговорюється питання про необхідність створення ефективної системи засобів попередження та подолання правових помилок, цілісне загальнотеоретичне дослідження природи правової помилки, її типів та

видів у сучасній вітчизняній юриспруденції відсутнє. Усе це зумовлює актуальність комплексного аналізу правової помилки як у теоретичному, так і практичному аспекті – для окреслення шляхів усунення цього негативного явища із правового життя суспільства.

Високий рівень актуальності теми дослідження підтверджує стан наукової розробки проблеми правових помилок у вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції, де відсутня єдність щодо розуміння самого поняття «правова помилка», підходів до класифікації правових помилок та щодо інших питань. Здебільшого окремі аспекти цієї проблеми розглядаються в дисертаціях і наукових публікаціях у рамках галузевих юридичних наук, оскільки помилка завжди мала і має нині самостійне значення в цивільному та кримінальному праві. Однак фундаментальні наукові дослідження помилки як загальноправової категорії в Україні не проводилися.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснено в межах теми «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий і культурний вимір» на 2016–2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842) та також плану науково-дослідницької роботи кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія» «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України» на 2016–2020 рр.

Мета і задачі дослідження. Відповідно до теми дисертації, її *метою* є загальнотеоретична характеристика поняття, типів і видів правових помилок та обґрунтування найважливіших шляхів запобігання та протидії правовим помилкам. Для досягнення мети дослідження визначено такі *задачі*:

провести хронологічний аналіз процесу формування та розвитку теорії правової помилки у юридичній науці, здійснити його періодизацію та охарактеризувати сучасний стан;

використовуючи міждисциплінарний підхід, синтезувати дослідження категорії «помилка» у різних сферах наукових знань (філософії, лінгвістиці, психології тощо) та визначити функціональні можливості їх використання для всебічного й ґрунтовного аналізу правової помилки;

узагальнити доктринальні підходи до тлумачення правової помилки, висвітлити її основні ознаки, на підставі чого сформулювати авторську дефініцію поняття «правова помилка»;

розглянути систему критеріїв для типологізації та класифікації правових помилок і уточнити їх теоретико-методологічну роль у процесі наукового аналізу правової помилки;

визначити особливості доктринальних правових помилок та їх вплив на правове життя суспільства;

охарактеризувати поняття, ознаки та види правотворчих помилок;

виявити характерні риси правоінтерпретаційних помилок та здійснити їх класифікацію;

дослідити помилки у правозастосуванні та їх правові наслідки для реалізації права в сучасній Україні;

охарактеризувати можливості мінімізації правових помилок за допомогою інституційних і нормативних механізмів держави та громадянського суспільства у процесі реалізації ними правової політики;

дослідити взаємозв'язок правової помилки і правової свідомості та довести, що для запобігання та протидії правовим помилкам принципове значення має підвищення рівня правової свідомості, особливо професійної.

Об'єктом дослідження є правова помилка як невід'ємний елемент правової реальності.

Предметом дослідження є теоретико-прикладні аспекти поняття, типів та видів правових помилок у сучасному праві України.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження правових помилок виступає розгалужена система принципів наукового

пізнання (детермінізму, причинності, практичної спрямованості), концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціально-наукових методів. З позицій *діяльнісного підходу* правова помилка розглядається як невід’ємний елемент діяльності людини у правовій сфері (п. 1.3). *Міждисциплінарний підхід* уможливив використання потенціалу тих доктрин, концепцій, теорій, які сформувалися при дослідженні помилки у філософії, лінгвістиці, психології та інших сферах наукових знань (п. 1.2). За допомогою *історико-правового методу* проведено хронологічний аналіз формування та розвитку теорії правової помилки у юридичній науці, здійснено його періодизацію (п. 1.1). *Діалектичний метод* дав змогу проаналізувати закономірності виникнення правових помилок, співвідношення правової помилки та омани (п. 1.3), взаємозв’язок правової помилки та правової свідомості (п. 3.2). *Формально-логічний метод* використано для узагальнення наукових підходів до тлумачення правової помилки та характеристики її ознак (п. 1.3); виокремлення особливостей доктринальних, правотворчих, правоінтерпретаційних і правозастосовних помилок та формулювання їх визначень (п.п. 2.2, 2.3, 2.4, 2.5). *Метод техніко-юридичного аналізу* застосовувався для дослідження правотворчих і правозастосовних помилок (п.п. 2.3, 2.4). *Метод системного аналізу* дав змогу розглянути сукупність критеріїв для типологізації та класифікації правових помилок (п. 2.1). З використанням *системно-функціонального методу* охарактеризовано таке завдання правової політики Української держави, як мінімізація правових помилок (п. 3.1). Основні шляхи запобігання та протидії правовим помилкам визначені за допомогою *прогностичного методу* (п. 3.2).

Теоретико-методологічна база дослідження. Світоглядні підвалини наукового аналізу помилок у різних сферах життєдіяльності людини і, зокрема, у пізнанні, закладені у працях широкої когорти філософів – від давнини і до сьогодення, серед яких Сократ, Платон, Арістотель, Аврелій Августин, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Р. Декарт, Б. Спіноза, І. Кант,

Г. Ф. Гегель, Ч. Пірс, К. Поппер, Е. Гуссерль, Ю. Габермас, Дж. Остін та ін.

Окремі теоретичні та прикладні аспекти проблеми правових помилок розглядалися у працях таких вітчизняних і зарубіжних учених, як В. М. Баранов, Ж.-Л. Бержель, І. О. Биля-Сабадаш, Ю. П. Боруленков, М. М. Вопленко, М. Л. Голубєва, Ж. О. Дзейко, Є. П. Євграфова, Л. І. Калєніченко, В. М. Косович, О. Б. Лісюткін, Б. Е. Наставний, Н. М. Оніщенко, С. Г. Пішина, О. Ю. Прохоров, В. І. Риндюк, Г. Р. Сибгатуліна, В. М. Сирих, Ю. М. Тодика, М. Б. Фатхуліна, Л. О. Чувакова, І. І. Шевчук, І. С. Янишина та ін.

Частина робіт вітчизняних і зарубіжних науковців присвячена окремим видам правових помилок. Зокрема, нормотворчі помилки досліджували М. Л. Ванчак, О. Б. Купцова, А. С. Лашков, Б. В. Малишев, А. В. Малько; правозастосовним помилкам приділили увагу А. В. Красницька, Г. Р. Мурсалімов, Е. У. Прус; інтерпретаційні помилки були предметом аналізу А. В. Зубенко, А. М. Мочерад; доктринальні помилки розглядали Л. О. Морозова, Н. М. Оніщенко. У галузевих юридичних науках питання помилок висвітлювали у своїх роботах Р. В. Вереша, М. М. Гультай, О. М. Домашенко, С. О. Загороднюк, О. Д. Комаров, А. Б. Марченко (кримінальне право, кримінальне процесуальне право, криміналістика, судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність), І. В. Давидова, О. І. Длугош, А. В. Лопатін (цивільне право, цивільне процесуальне право), Д. І. Сіроха (трудове право).

Емпіричну базу дослідження утворюють міжнародні нормативно-правові акти, законодавство України, законопроектні матеріали, рішення Конституційного Суду України, Верховного Суду, матеріали офіційної статистики, узагальнення судової практики тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в роботі вперше у вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції

комплексно досліджено поняття, типи та види правових помилок та визначено найважливіші заходи для запобігання та протидії правовим помилкам. У дисертації міститься низка теоретично обґрунтованих і практично значущих положень стосовно правової помилки як елемента правової реальності, що відображають наукову новизну дослідження, а саме:

уперше:

встановлено, що процес формування та розвитку теорії правових помилок у юридичній науці охоплює такі етапи: 1) з другої половини XVIII – до поч. XX ст. – визначаються основні доктринальні підходи до помилки як кримінально-правової категорії; 2) з другої половини XX ст. – до 80-х років XX ст. – проводяться неконсолідовані дослідження правової помилки у галузевих юридичних науках; 3) з 80-х років XX ст. – до кінця XX ст. – проводиться теоретичне узагальнення галузевих досліджень помилок, розробляється методологічний і термінологічний апарат; 4) наприкінці XX – на початку XXI ст. – теорія правової помилки утверджується як цілісний, самостійний напрям юридичних досліджень; 5) з другого десятиліття XXI ст. – теорія помилок входить у сферу найважливіших проблем загальнотеоретичної юриспруденції; теоретичні положення про правові помилки, про методологію їх дослідження, відповідна термінологія використовуються для вивчення правотворчої, правозастосовної, правоінтерпретаційної діяльності державних органів тощо;

розроблено дефініцію поняття «правова помилка» шляхом формулювання такого визначення: правова помилка – це казуальне безвинне відхилення суб'єкта права від моделі поведінки, передбаченої правовою нормою, зумовлене його добросовісною оманом щодо відповідності власного судження чи уявлення про зміст правового припису об'єктивній дійсності, що може спричинити негативні наслідки для нього

самого та/чи інших учасників правових відносин і підлягає виправленню у спеціальному порядку з використанням спеціальних засобів;

диференційовано правові помилки з використанням таких методологічних прийомів, як типологія і класифікація: типологізація формує цілісне уявлення про досліджуваний об'єкт, а класифікація виступає способом розподілу правових помилок на окремі види. Теоретично і методологічно правильною визнано таку типологію правових помилок: доктринальні помилки, правотворчі помилки, правоінтерпретаційні помилки, правозастосовні помилки; при цьому різні типи помилок не існують ізольовано, а здебільшого трансформуються один в одного, і, своєю чергою, поділяються на окремі види;

обґрунтовано, що найбільшу потенційну загрозу для успішного правового розвитку суспільства і держави криють у собі доктринальні правові помилки, оскільки вони: відображають системно-функціональні відхилення у цьому розвитку; органічно пов'язані з політикою держави у правовій сфері; проявляються у процесі втілення в життя самої правової доктрини; прямо чи опосередковано, з різним ступенем інтенсивності негативно впливають на правове життя суспільства;

удосконалено:

понятійно-категоріальний апарат загальнотеоретичної юриспруденції шляхом формулювання таких визначень: правотворча помилка – це відхилення від загальних принципів правотворення, вимог правотворчої техніки, логіки або граматики у процесі офіційної діяльності правотворчого органу, зумовлене добросовісною оманю правотворця, що виражається в недоліках нормативно-правових актів; правозастосовна помилка – це відхилення суб'єкта правозастосовної діяльності від нормативно визначених умов її правомірності та/або принципів правозастосування, зумовлене його добросовісною оманю, що об'єктивується у правозастосовному акті і підлягає усуненню правовими засобами у передбаченому законом процесуальному порядку; мінімізація

правових помилок – це діяльність, спрямована на зменшення їх кількості шляхом запобігання та протидії правовим помилкам із використанням інституційних і нормативних механізмів держави та громадянського суспільства;

підходи до класифікації правових помилок у правозастосовній діяльності, зокрема, основним критерієм визнано стадії правозастосовного процесу, відповідно виокремлено такі види помилок: 1) помилки при встановленні фактичних обставин (фактичної основи) справи; 2) помилки при виборі та тлумаченні норми, що підлягає застосуванню; 3) помилки при ухваленні рішення та його оформленні;

положення про співвідношення правової свідомості та правової помилки, яке проявляється в тому, що правова помилка свідчить про нерозвиненість індивідуальної правової свідомості і негативно впливає на її здатність виконувати свої функції, особливо регулятивну, у зв'язку з чим наголошено на необхідності підвищення рівня правової свідомості: професійної – шляхом удосконалення системи юридичної освіти; буденної та неюридичної – за допомогою правового інформування, правової просвіти та правового виховання;

набули подальшого розвитку:

характеристика помилки як міждисциплінарної категорії, що дає змогу інтегрувати здобутки різних галузей наукового знання для формування теорії правової помилки;

розуміння правоінтерпретаційної помилки як відхилення у процесі інтерпретації від правил тлумачення та/або результат тлумачення, який не є ефективним та має своїм безпосереднім наслідком неадекватне сприйняття змісту правової норми самим інтерпретатором (при тлумаченні-з'ясуванні), а також іншими суб'єктами (при тлумаченні-роз'ясненні), натомість кінцевим наслідком правоінтерпретаційної помилки є неправильна реалізація правової норми та недосягнення мети, передбаченої нормотворцем при її прийнятті;

рекомендації щодо шляхів мінімізації правових помилок, зокрема, загальними заходами для запобігання правовим помилкам визнано: дотримання правил правотворчої і правозастосовної техніки; системний моніторинг та аналіз правових помилок у діяльності суб'єктів правотворчості та правозастосування; підвищення рівня професіоналізму суб'єктів правотворення та правореалізації; проведення експертизи проєктів нормативно-правових актів та їх державну реєстрацію; правоінтерпретаційну діяльність вищих судових органів (Конституційного Суду і Верховного Суду України).

Практичне значення одержаних результатів. Висновки та рекомендації, обґрунтовані автором за результатами проведеного дослідження, можуть бути застосовані в: *науково-дослідній роботі* – для подальшого розвитку наукових знань про помилку як категорію юридичної науки; *правотворчій діяльності* – для удосконалення практики її здійснення з метою мінімізації правотворчих помилок; *правозастосовній діяльності* – для підвищення юридико-технічної якості правозастосовних актів; *правоінтерпретаційній діяльності* – для запобігання помилкам у процесі тлумачення правових норм; *викладацькій діяльності* – під час викладання навчальних дисциплін ««Загальнотеоретична юриспруденція», «Проблеми теорії держави і права», а також при розробці відповідного навчально-методичного забезпечення.

Апробація матеріалів дисертації. Окремі положення, висновки і рекомендації, сформульовані у процесі дослідження, обговорювались на таких міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, 14 червня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Літні наукові дискусії» (м. Вінниця, 15 червня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення правового

забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Запоріжжя, 22–23 червня 2018 р.).

Публікації. За результатами проведеного дослідження опубліковано 10 наукових праць, серед них 6 статей у фахових виданнях, у тому числі 2 статті – у фаховому виданні іноземних держав та 4 статті – у фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз, і 4 статті у збірниках матеріалів наукових конференцій.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ПОМИЛКИ

1.1. Формування та розвиток теорії правової помилки у сучасній юридичній науці

Теорія правової помилки, яка формується у сучасній юридичній науці, характеризується плюралізмом підходів до розуміння самого поняття «правова помилка», що має як свої переваги, так і недоліки. Безперечно позитивно слід оцінювати прагнення дослідників до всебічного і глибокого пізнання цього поняття, що має надзвичайно складну юридичну природу. Однак відсутність єдності у підходах ускладнює наукове осмислення феномену правової помилки. Вочевидь, узгодження наявних дослідницьких позицій та заповнення прогалів між ними є актуальним завданням загальнотеоретичної юриспруденції, що, за твердженням Л. Рябовол, «посідає особливе місце в системі юридичних наук. Узагальнюючи фактичний матеріал, накопичений іншими юридичними науками, й теоретичні напрацювання у відповідних галузях знань, вона формує єдиний категоріально-понятійний апарат – «універсальну юридичну мову», наявність якої є необхідною передумовою розвитку як теоретичної, так і практичної юриспруденції» [268, с. 182].

Сьогодні навіть на енциклопедичному рівні термін «правова помилка» тлумачиться доволі неоднозначно. Так, помилкою у праві (правовою помилкою) визнається «неадекватне, алогічне уявлення дієздатної особи про характер і наслідки своєї поведінки. Правова помилка полягає у неправильному усвідомленні юридичних властивостей діяння та його наслідків. У кримінальному праві помилка може виключати або пом'якшувати кримінальне покарання. При повній відсутності вини особи настання суспільно небезпечних наслідків розглядається як випадок (казус). Коли ж помилка зумовлена тільки незнанням законів, то за загальним правилом це не виключає можливості притягнення винної особи

до кримінальної відповідальності. В цивільному праві помилка здебільшого розглядається як специфічна форма обману при укладенні угоди. Тому помилка у праві може стати підставою для визнання угоди недійсною» [149, с. 654]. Вважаємо це визначення неповним і неточним, оскільки у ньому, по-перше, ототожнюються «правова помилка» і «обман», по-друге, виокремлюються лише помилки у кримінальному і цивільному праві, а помилка як загальноправова категорія оминається увагою. Інше енциклопедичне видання, що позиціонується як «перше в Україні систематизоване зведення сучасних знань про основні поняття, найбільш значущі концепції та цілісні доктрини, висунуті та опрацьовані загальною теорією права як фундаментальною юридичною науковою дисципліною», взагалі не містить статті про правову помилку [29].

Відправною точкою для правильного розуміння правової помилки, на думку практично всіх дослідників, виступає загальне поняття «помилка», що вважається багатозначним. Так, помилка тлумачиться як «похибка, неправильність, невірність, промах, огріх; обмовка, або непорозуміння; погане, помилкове розпорядження або вчинок: ненавмисний проступок, або мимовільне, ненавмисне спотворення чогось» [62]. Десятитомний «Словник української мови» містить таку інтерпретацію поняття помилки: «Помилка – неправильність у вчинках, діях; помилка – неправильна думка, хибне уявлення про когось, щось» [290, с. 118]. Великий тлумачний словник сучасної української мови подає такі значення слова «помилка»: 1) неправильність у підрахунках, написанні слова та ін., 2) неправильність, неточність у якому-небудь механізмі, пристрої, в якійсь схемі, карті та ін., 3) неправильність у вчинках, діях тощо [31, с. 1041].

Із наведених визначень випливає, що помилка притаманна як діяльності людини, так і результатам цієї діяльності – матеріальним чи ідеальним. У таких аспектах тлумачиться поняття «правова помилка» у юридичній науці.

Найбільше уваги правовим помилками традиційно приділяють представники науки кримінального права. Вочевидь, це зумовлено тим, що становлення основних доктринальних положень у цій сфері почалося ще з другої половини XVIII – на поч. XX ст. у роботах А. Ф. Бернера, Р. фон Гіпеля, І. З. Гелера, С. В. Познишева, А. Фейєрбаха, Б. Д. Фрідмана та інших учених, – такого висновку дійшов у своєму дослідженні О. Ю. Прохоров [244]. На думку науковця, у цей період розуміння помилки як кримінально-правової категорії здебільшого було одностайним і пов’язувалося з інститутом провини. Водночас окремі дослідники відносили помилку до обставин, що виключають злочинність і(або) караність діянь. Зазвичай виокремлювали два різновиди помилок – юридичну і фактичну. Щодо першої основні дискусії стосувалися питання впливу презумпції знання закону на вирішення питання про відповідальність осіб, які вчинили злочин, і виправдовують себе незнанням правових приписів. Прихильники радикальної позиції заперечували будь-яке значення юридичної помилки при вирішенні питання про відповідальність особи, яка вчинила злочин; представники ліберальної позиції допускали винятки із цього жорсткого правила (за певних обставин особа не повинна нести кримінальну відповідальність або вчинене нею має визнаватися не умисним, а необережним діянням).

Поліфонія думок існувала і щодо фактичної помилки. Деякі дослідники обмежувалися виділенням помилки в об’єкті (предметі) і в засобах вчинення злочину. Різним визнавалося і юридичне значення фактичної помилки: від повного виключення кримінальної відповідальності до визнання злочину незакінченим або вчиненим з необережності або констатації сукупності посягань – умисного і необережного) [244, с. 78–79].

Окреслені фундаментальні теоретичні основи дослідження помилки у кримінальному праві визначили напрямки її подальшого вивчення. У кримінально-правовій літературі радянського періоду помилка характеризувалася як «неправильне уявлення особи про суспільну

небезпечність вчиненого нею діяння й ті обставини, які мають значення для такого діяння, будучи елементами відповідного складу злочину» [111, с. 14], «неправильне уявлення особи про юридичні і фактичні властивості і наслідки вчинюваних нею протиправних діянь» [60, с. 208], «невірне уявлення особи щодо об'єктивних властивостей суспільно небезпечного діяння, що характеризують його як злочин» [332, с. 35] тощо.

Традиційним залишився і поділ помилок за предметом на два види – юридичну і фактичну; за причинами і умовами виникнення – на вибачливу і невибачливу; за значенням – на суттєву і несуттєву; а також на винну помилку і помилку, що виключає вину суб'єкта [60, с. 210–213]. Розрізняючи юридичну і фактичну помилки, М. С. Таганцев виокремлював й інші їх види. Зокрема, за змістом він розмежовував помилку, що стосується діяння і його наслідків, та помилку, що стосується мотивів діяльності особи [298, с. 232]. Сучасні російські дослідники вважають найбільш оптимальним поділ помилки в кримінальному праві на юридичну та фактичну [310, с. 136].

У вітчизняній науці кримінального права спостерігаються елементи наступності і динамізму в доктринальних підходах до помилки, що зазвичай розглядається у рамках суб'єктивної сторони складу злочину, центральним елементом якої виступає вина. Як указує О. Д. Комаров, «зміст вини – це відображення у свідомості особи фактичних ознак вчинюваного нею діяння, проте, він може характеризуватися не лише істинними, а й помилковими уявленнями щодо об'єктивних ознак цього діяння» [121, с. 3]. Своєю чергою, Р. В. Вереша підтверджує «залежність помилки суб'єкта злочину від усвідомлення характеру діяння, тобто від інтелектуального моменту, що пов'язує помилку суб'єкта злочину із суб'єктивним інкримінуванням та зумовлює необхідність урахування її при кваліфікації злочину» [33, с. 29].

Головним критерієм розмежування фактичної і юридичної помилки О. Д. Комаров вважає зміст помилки. Відповідно «юридична помилка полягає в неусвідомленні особою протиправності свого діяння і похідних

від цього показників», а «фактична помилка стосується, в першу чергу, оцінки особою свого діяння як суспільно небезпечного та тих обставин, які визначають її характер і ступінь» [121, с. 16]. На думку Р. В. Вереші, «всі види помилок суб'єкта при вчиненні злочину, які мають кримінально-правове значення, стосуються або протиправності діяння, або фактичних обставин злочину, чим обґрунтовується доцільність класифікації помилок на юридичні та фактичні» [33, с. 29].

Окрім розвитку теорії кримінально-правової помилки, дослідники розробляють практичні рекомендації щодо законодавчої регламентації положень про помилку в Кримінальному кодексі України [139], при цьому обґрунтуванням здебільшого виступає відповідний досвід зарубіжних держав [32]. Зокрема, О. Д. Комаров вважає за необхідне доповнення кримінального закону «статтею універсального характеру, яка б встановлювала правила оцінки фактичної помилки в обставинах, що виключають злочинність діяння»; щоправда, в авторській редакції такої статті мова йде лише про необхідну оборону, крайню необхідність та затримання особи, що вчинила злочин [121, с. 17–18].

Зі свого боку, Р. В. Вереша пропонує «включити до Розділу V Загальної частини КК України ст. 25² «Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння» такого змісту:

1. Помилка особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, – це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об'єктивних обставин діяння, що можуть стосуватися складу злочину або обставин, що виключають злочинність діяння, передбачених цим Кодексом.

2. Ніхто не може бути звільнений від кримінальної відповідальності з посиланням на незнання або помилкове розуміння закону про кримінальну відповідальність. При помилці у протиправності діяння особа може бути притягнута до відповідальності за необережне вчинення злочину, якщо вчинення такого злочину з необережності є караним за цим Кодексом.

3. Незнання фактичних обставин, які стосуються складу злочину, виключає умисел щодо цього злочину. Це положення застосовується до діяння, що вчинене з необережності, якщо лише саме незнання фактичних обставин не утворює необережності» [33, с. 311].

Безперечно, пропозиції науковців варті уваги, позаяк у Кримінальному кодексі України спеціальних норм, присвячених кримінально-правовій помилці, не міститься, окрім положень про уявну оборону (ст. 37). Це породжує ситуації, коли різні позиції фахівців щодо кримінально-правової помилки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, ускладнюють вирішення питання про кримінальну відповідальність такої особи. Тому законодавче закріплення поняття кримінально-правової помилки може мати позитивний ефект. Щоправда, дискусійним уявляється таке положення: «при помилці у протиправності діяння особа може бути притягнута до відповідальності за необережне вчинення злочину, якщо вчинення такого злочину з необережності є караним за цим Кодексом», посилаючись на яке зможе чи не кожна особа, яка вчинила кримінально каране діяння, для перекваліфікації його з умисного на необережне. На думку Т. Мартянової, «можливі ситуації, коли особа, що порушила кримінально-правову заборону, не тільки не знала про неї, але й не могла знати в тих умовах, у яких вона перебувала на момент порушення цієї заборони (скажімо, була у відрядженні за кордоном чи важко хворіла). У таких випадках кримінальну відповідальність не можна застосувати через відсутність вини» [166, с. 145]. Вважаємо, що ймовірність таких ситуацій не є високою, це радше виняток, аніж правило.

Отже, в кримінально-правовому аспекті помилкою слід вважати хибне уявлення особи про юридичні властивості (юридична помилка) або фактичні ознаки (фактична помилка) вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння. Зауважимо, що в науці кримінального права утвердилося поняття «юридична помилка» як неправильне уявлення особи про юридичні властивості вчиненого діяння, його правову характеристику, зумовлене незнанням нею кримінального закону, що, за загальним

правилом, не впливає на кримінальну відповідальність та покарання. Тому вважаємо не зовсім коректним вживання термінів «правова помилка» та «юридична помилка» як синонімів, оскільки останній позначає лише один із різновидів помилки у кримінальному праві. Подібні міркування висловлює О. Ю. Прохоров: «юридична помилка у власному розумінні слова означає оману щодо наявності відповідного закону, норми, щодо їх дійсного змісту, сутності». Щоправда, загальним терміном, який об'єднує і юридичну, і фактичну помилку в єдину категорію, в єдиний інститут, дослідник вважає «помилку в праві», оскільки саме він окреслює сферу допущення помилок, зокрема, пов'язаних із вчиненням особою злочину. Це сфера правової дійсності, правової реальності, звідси і назва – помилка в праві» [244, с. 37]. На нашу думку, більш логічно таким інтегруючим терміном вважати «правову помилку».

Крім того, відзначимо, що загалом кримінально-правова наука вивчає тільки невелику частину правових помилок, а саме – помилки у неправомірних діях особи. У зв'язку з цим важливого значення набуває дослідження питання про помилки у правомірній поведінці суб'єктів права.

Як слушно вказує І. Янишина, «у процесуальних юридичних науках помилки досліджуються у контексті їх виявлення та усунення на різних стадіях цивільного та кримінального процесів. Так, у науці кримінального процесу досліджується юридична природа та особливості слідчих, експертних, судових та інших помилок» [334, с. 54]. Тобто мова йде про помилки у діяльності слідчого, керівника органу досудового розслідування, адвоката, прокурора, слідчого судді, суду та інших суб'єктів, які відповідно до кримінального процесуального закону забезпечують реалізацію завдань кримінального провадження [140] шляхом виконання основоположних кримінальних процесуальних функцій (обвинувачення, захисту, судового розгляду).

Одним із перших у вітчизняній криміналістиці комплексне дослідження слідчих помилок, їх видів, шляхів запобігання та усунення

здійснив А. Б. Марченко. Під слідчими помилками автор розуміє «недоліки, що допускаються слідчим у ході досудового слідства при застосуванні кримінального чи кримінально-процесуального законодавства, відступ або невірне застосування криміналістичних рекомендацій, які стали результатом сумлінної омани та привели до негативних наслідків або можливості їх настання» [167, с. 17]. Варто погодитися із дослідником у тому, що слідчі помилки слід відрізняти від інших недоліків у розслідуванні, однак наявність злочинів проти правосуддя у переліку таких недоліків викликає заперечення, оскільки про помилки у діях слідчого можна говорити лише тоді, коли вони стали наслідком добросовісної омани, а злочини проти правосуддя, що характеризуються умисною формою вини (статті 372–374 Кримінального кодексу України) [139], аж ніяк не можна вважати помилками.

Вагомий внесок у розв'язання проблеми виявлення і виправлення слідчих та судових помилок у кримінальному процесі України зробив М. М. Гультай [54], хоч і його робота містить чимало суперечливих тверджень. Наприклад, сутнісними ознаками слідчої й судової помилки дослідник вважає такі: 1) помилки можуть бути допущені лише під час правозастосовної діяльності особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора або судді; 2) помилкова дія завжди є неправомірною, тобто такою, що порушує норми права (конституційного, кримінального, кримінально-процесуального, цивільного тощо); 3) невідповідність дій правозастосувача цілям правового регулювання; 4) ненавмисність неправомірної дії особи, яка провадить дізнання, слідчого або судді; 5) констатація дії як помилкової компетентною особою або органом [54, с. 11–12]. Із наведеним переліком ознак можна погодитися лише частково. Зокрема, на нашу думку, сумніву підлягає таке твердження: «помилкова дія завжди є неправомірною, тобто такою, що порушує норми права». Слушні міркування щодо співвідношення правомірної та неправомірної поведінки висловлює Г. В. Свириденко. На думку дослідниці, «тлумачення поняття «неправомірна поведінка» на основі формального заперечення

ознак, які притаманні поняттю «правомірна поведінка», є обмеженим та невинуватим в реаліях сьогодення» [274, с. 52]. Інакше кажучи, поведінку, що формально не відповідає правовим приписам, не можна однозначно вважати неправомірною. На межі правомірності/неправомірності перебувають різні види поведінки, які мають особливі ознаки, зокрема, зловживання правом, що в багатьох випадках не є порушенням правових норм. У загальнотеоретичних дослідженнях виділяють два основних види зловживань правом: «1) такі, що не характеризуються явною протиправністю (виражається в соціально шкідливій поведінці, яка є наслідком виконання особою своїх повноважень через здійснення нею суб'єктивних прав); 2) такі, що характеризуються явною протиправністю, тобто належать до розряду правопорушень (виражається у виході особи за межі встановленого законом обсягу суб'єктивного права, що спричиняє викривлення розуміння призначення права)» [222, с. 19]. Тобто зловживання правом не вважається правопорушенням, доки воно не набуде ознак суспільної шкідливості чи небезпечності, закріплених законом (наприклад, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем – ст. 191 Кримінального кодексу України [139]). З урахуванням вищевикладеного помилкові дії слідчого, прокурора чи судді у кримінальному провадженні слід вважати таким особливим варіантом поведінки, який формально належить до правомірної, однак лише до того моменту, коли держава відповідні дії не визнає протиправними, встановивши це в законі.

Інше дискусійне твердження М. М. Гультая полягає у такому: «слідча й судова помилки є наслідком ненавмисного порушення закону з боку правозастосувача, що або через незнання закону (підкреслено нами – О. М.), або через неправильне його тлумачення допускає його (закону) порушення» [54, с. 13]. Тобто мова йде про незнання закону слідчим або суддею, що суперечить презумпції знання закону загалом і, зокрема, вимогам до професійної компетентності цих осіб, бо, за слухним

зауваженням М. С. Цуцкірідзе, «відсутність знання законодавства слідчим безсумнівно призведе до порушень прав та свобод осіб, які вже й так зазнали протиправного посягання під час вчинення щодо них кримінальних правопорушень, до неправомірних рішень, до порушень під час проведення процесуальних дій» [316, с. 317].

Важливу проблему трансформації помилок слідчого при прийнятті тактичних рішень у судові помилки порушили О. П. Мілевський і О. Д. Ворвихвост. На думку дослідників, «уявлення про судову помилку формується після встановлення факту невідповідності постановленого вироку обставинам учиненого правопорушення, особі злочинця та наслідкам, що мають місце. При цьому «співвідношення помилок, допущених судом, і тактичних помилок слідчого неоднозначне. Такі помилки в певних ситуаціях можуть існувати паралельно. Наприклад, тактичні прорахунки слідчого при проведенні допиту свідка-очевидця правопорушення аж ніяк не пов'язані з помилкою судді при посиленні у вироку на статті кримінального процесуального закону. Водночас тактична помилка слідчого може стати помилкою судді, який, наприклад, у силу різних факторів (прийняття версії слідчого; емоційного стану від наслідків правопорушення та ін.) приймає (не приймає) його позицію» [171, с. 39]. Інакше кажучи, існує зв'язок між тактичними рішеннями слідчого та рішеннями, які приймаються судом, тобто помилки слідчого можуть трансформуватися у судові помилки, у зв'язку з чим дослідження закономірностей цього процесу має важливе значення для розробки практичних рекомендацій щодо попередження зазначених помилок.

Проблема тактичних помилок у слідчій діяльності перебуває у центрі уваги О. М. Домашенка [71]. Тактична помилка в слідчій діяльності визначена як негативний результат неусвідомленого неправильного обрання та/або застосування слідчим тактико-криміналістичних засобів у певній слідчій ситуації, що призводить до втрати можливості виявлення і використання в подальшому криміналістично-значущої (доказової, орієнтуючої) інформації.

Свій внесок у теорію правової помилки зробили і вітчизняні цивілісти. Розглядаючи помилку як підставу недійсності правочинів, І. В. Давидова пропонує розуміти під помилкою «неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений, так і припущення щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам» [59, с. 9]. Інакше кажучи, у цивільному праві, які і в кримінальному, виокремлюються фактична та юридична помилки. Констатуючи відсутність у теорії цивільного права єдиної класифікації помилок, дослідниця пропонує поділити їх на три великі групи: 1) прості помилки та кваліфіковані помилки; 2) односторонні та двосторонні помилки; 3) істотні та неістотні помилки [59, с. 14].

Базуючись на положеннях римського приватного права про істотні та неістотні помилки, І. В. Давидова визнає істотною таку помилку, що «зачіпає саму «сутність», зміст правочину, а саме елементи, необхідні для його вчинення» [59, с. 15]. На нашу думку, більш чітке визначення пропонує О. Самбір: «помилкою, яка має істотне значення, має вважатися помилка, за відсутності якої правочин був би вчинений на зовсім інших умовах або не був би вчинений узагалі, при цьому така помилка стосується обставин, необхідних для вчинення відповідного правочину» [271, с. 24]. Таке розуміння помилки, як підстави для визнання правочину недійсним, узгоджується із міжнародною практикою у цій сфері. Зокрема, Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT)) містять низку норм щодо помилки. Згідно зі ст. 3.4, помилкою є хибне припущення, що стосується фактів або правових норм, які існують у момент укладення договору. Стаття 3.5 закріплює: сторона може відмовитися від договору через помилку, якщо в момент укладення договору помилка була настільки значною, що розсудлива особа в аналогічній ситуації уклала б договір на істотно інших умовах або не уклала б його взагалі, якби було відомо про дійсний стан речей [230].

У дослідженні І. В. Давидової є й інші спірні твердження, зокрема, про те, що обман можна охарактеризувати як «кваліфіковану» помилку, «оскільки сутність вади волі залишається фактично тією самою, але чинники, які її формують, є іншими, будучи, за своєю сутністю, цивільним правопорушенням» [59, с. 15]. Мова йде про те, що воля учасника правочину формується неправильно і в результаті помилки, і внаслідок обману, однак це не дає підстав називати обман кваліфікованою помилкою. Наприклад, О. І. Длугош помилку та обман як підстави недійсності правочину розмежовує. Так, «помилка як дефект волі при вчиненні правочину – це неправильне сприйняття учасником правочину природи (правової мети) правочину, прав та обов’язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням, що виникло в результаті її власного недбальства або необережної поведінки контрагента (особи, на користь якої вчинено правочин)», натомість «обман при вчиненні правочину – це навмисне введення в оману контрагентом (особою, на користь якої вчинено правочин) або третьою особою з відома контрагента (особи, на користь якої вчинено правочин) учасника правочину, що призводить до неправильного сприйняття ним природи (правової мети) правочину, прав та обов’язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням» [70, с. 10–11]. Єдиним недоліком наведених визначень можна вважати їх громіздкість.

Найбільш чітко і лаконічно відмінність між помилкою та обманом відображена у постанові Верховного Суду від 01.08.2018 у справі № 445/1011/17: «правочин визнається вчиненим під впливом обману у випадку навмисного введення іншої сторони в оману щодо обставин, які впливають на вчинення правочину. На відміну від помилки, ознакою обману є умисел у діях однієї зі сторін правочину» [226]. На нашу думку, позиція Верховного Суду дає змогу остаточно розмежувати обман і помилку, що має важливе значення для з’ясування сутнісних

характеристик останньої категорії як у межах правозастосовної практики, так і в загальнотеоретичному плані.

Коло проблем, пов'язаних із правовою помилкою, які потребують першочергового вирішення наукою цивільного процесу, окреслив А. В. Лопатін. Серед них варто назвати такі: 1) чітке визначення поняття судової помилки з урахуванням історичних умов розвитку цивільного процесу, позицій відомих вчених, матеріалів судової практики, а також сучасних імпульсів розвитку нової моделі правосуддя в Україні; 2) виокремлення ознак та класифікація судових помилок, що зупинить дискусії серед науковців і дасть змогу встановити умови та підстави допущення помилок останніх; 3) зосередження уваги на відповідних механізмах, які зумовлюють допущення судової помилки, що містяться як у нормах матеріального, так і процесуального права; 4) уточнення та конкретизація існуючих процесуальних способів усунення судової помилки, а також створення нових способів, з урахуванням сучасних тенденцій розвитку суспільних відносин; 5) проведення комплексного дослідження судових помилок у цивільному судочинстві не лише для розробки теоретичних положень, а й конкретних змін до чинного законодавства України з метою недопущення судових помилок та значного підвищення якості здійснення правосуддя у цивільних справах [156, с. 124]. Не маємо сумнівів, що розв'язання цих завдань загалом сприятиме формуванню цілісної теорії правової помилки.

Досліджуючи правову природу судової помилки у цивільному процесі, К. Р. Резворович висловлює доволі слушні міркування про те, що «суддівська помилка у цивільній справі може вважатися процесуальним правопорушенням (позаяк завдання і цілі судочинства сформульовані у нормах процесуального права) лише при наявності провини (вини) судді. Якщо завдання і цілі цивільного судочинства не були досягнуті через причини, які від суддів не залежали, неправильний розгляд та вирішення справи неможна розцінювати як суддівську помилку» [254, с. 100]. Вочевидь, це твердження може стосуватися не лише цивільного, а й інших

видів судочинства, при здійсненні яких можливі помилки через об'єктивні обставини, наприклад, нововиявлені чи виключні.

Отже, підходи до поняття «помилка» у різних галузевих юридичних науках характеризуються різноманітністю, що певною мірою зумовлено багатозначністю самого слова «помилка». На думку І. Янишиної, це «позначається і на різноманітні позиції представників загальнотеоретичної юриспруденції, одні з яких визначають помилку через результат дій, інші пов'язують помилку із самою діяльністю, деякі вказують на неправильність пізнання та ін. При тому, різноманіття таких авторських позицій стосується як загального поняття помилки, так і їх різновидів – правотворчих, правозастосовчих, правотлумачних та ін.» [335, с. 55].

Відзначимо, що дослідження правових помилок та їх окремих видів у теорії держави і права радянського періоду були фрагментарними та заідеологізованими. Зокрема, термін «помилка у праві», що характеризує якість саме об'єктивного права, зустрічається наприкінці 60-х рр. XX ст. в роботах В. В. Лазарєва. Розглядаючи проблеми розмежування прогалин у праві від помилок у праві, вчений указував: «прогалина у праві відрізняється від так званої «помилки в праві», коли певні фактичні відносини врегульовані, але внаслідок зміни умов, нових потреб та інтересів правове регулювання виявляється неправильним і потребує перетворення новими нормативними актами. Прогалина у праві є завжди «мовчання права» [148, с. 82]. Крім того, В. В. Лазарєв попереджав про «небезпеку змішування прогалин з явищами «помилки в праві», коли норми права існують, практично діють, але через певні причини не задовольняють правозастосовні органи. Принцип соціалістичної законності зобов'язує до реалізації таких норм, зберігаючи при цьому за правозастосовними органами право на їх «критику» і звернення до законодавця щодо скасування незадовільних, помилкових норм і заміни їх іншими нормами» [147, с. 33].

Зі свого боку, В. М. Баранов, вивчаючи у рамках пануючої на той час ідеології істинність норм радянського права, приділив увагу правотворчим

помилкам. Він розробив поняття правотворчої помилки як «офіційно реалізованої добросовісної помилки, результату неправильних дій нормотворчого органу, що порушують загальні принципи або конкретні норми соціалістичного правотворення, які не відповідають рівню і закономірностям державно необхідного розвитку регульованої діяльності і породжують шляхом видання помилкової норми права несприятливі наслідки» [14, с. 27]. Інакше кажучи, результатом правотворчої помилки визнавалося недосягнення цілей правового регулювання. Водночас В. М. Баранов чи не першим виступив за розробку теорії правотворчих помилок як частини загальної теорії правових помилок. На його думку, «різноманітні «неправильності», «похибки», «дефекти», суб'єктивного характеру «протиріччя», «прогалини», «упущення», яких припускаються в правотворчій практиці, не можуть мати настільки багатозначне термінологічне пояснення і повинні отримати цілісне науково-теоретичне і практично виправдане обґрунтування в рамках теорії правотворчих помилок» [14, с. 9].

Наприкінці минулого століття вчені-юристи справедливо звертали увагу на те, що теорія держави і права покликана не лише охарактеризувати помилку як наукову категорію, але і всебічно розглянути її юридичну природу та зміст, зрозуміти процеси формування помилок і розробити механізм їх виявлення, запобігання і усунення» [154, с. 20], вочевидь, з метою підвищення ефективності правового регулювання.

Зокрема, О. Б. Лісюткін, на основі аналізу категорії «помилка» в юридичному аспекті, назвав основні вимоги належності помилки до правових явищ: «помилка повинна бути допущена в межах юридично значущої діяльності і мати суттєве значення (що передбачає виникнення і зміну змісту суб'єктивного права і юридичного обов'язку як для безпосередніх, так і опосередкованих учасників відносин), а також сприяти виникненню, зміні або припинення правових відносин» і розробив найбільш загальну класифікацію юридичних помилок: 1) помилки в законодавчій роботі; 2) помилки в тлумаченні норм права; 3) помилки у

правозастосовчій діяльності, допускаючи можливість і більш детальної класифікації помилок [154, с. 25]. Водночас його трактування категорії «помилка» в юридичному аспекті як негативного результату, зумовленого складністю та суперечливістю соціального розвитку та неправильністю юридично значущих дій учасників суспільних відносин, який перешкоджає досягненню поставлених цілей та передбачає можливість виникнення або зміни суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників суспільних відносин [154, с. 26], не давало змоги відмежувати помилку від інших правових явищ, зокрема, правопорушення.

Об'єктивна потреба розробки цілісної наукової доктрини помилки в юридичній науці спонукала О. Б. Лісюткіна здійснити комплексне загальнотеоретичне дослідження феномену помилки у правовій дійсності [155]. Робота містить авторську загальноправову дефініцію помилки – це «визнаний у встановленому законодавством порядку юридично значущий негативний результат, що перешкоджає досягненню суб'єктами права офіційно проголошених цілей, реалізації прав і свобод, законних інтересів і підлягає виправленню правовими засобами» [155, с. 18–19]. Для уточнення юридичного значення помилки застосована чітка типологія і розгалужена класифікація помилок [155, с. 20–26], котра, на нашу думку, уможливилася виокремлення різних типів і видів помилок у правовій реальності, при цьому кожен вид помилки відображає окремі ознаки родового поняття. Вчений дослідив і співвідношення категорії «помилка» з іншими правовими явищами (правосвідомістю, юридичними фактами, правовими відносинами, ризиком, юридичною технікою, законністю) [155, с. 26–34]; зробив спробу узагальнити фактори детермінації помилок як юридично значущого негативного результату і розробив теоретичну конструкцію механізму виявлення, попередження та виправлення помилок [155, с. 34–37]. Хоч запропоновані дослідником заходи щодо виявлення, попередження та виправлення помилок не можна вважати вичерпними, варто визнати їх наукову і практичну значущість для формування цілісної теорії правових помилок.

На рубежі століть предметом багатьох загальнотеоретичних досліджень стали окремі види правових помилок. Зокрема, А. С. Лашков, зосередивши увагу на правотворчих помилках, обстоював позицію, що вона являє собою «неадекватний (відставання чи випередження досягнутого рівня зрілості регульованих відносин) економічним, політичним, психологічним, організаційним цілям, логіко-гносеологічним закономірностям правотворення результат офіційного оприлюднення юридичної норми, інституту права, який порушує через добросовісну оману чи умисне протиправне діяння загальні принципи чи конкретні правила правотворення, викликає чи здатний викликати негативні соціальні та юридичні наслідки та виступає основою для вимоги від зобов'язаної сторони усунути допущену помилку, відшкодувати спричинену шкоду» [150, с. 11]. Як впливає з наведеного визначення, дослідник наділяє помилку ознакою винності, що призводить до ототожнення її з правопорушенням, з чим не можна погодитися.

Предметом свого правового дослідження С. Г. Пішина обрала правоінтерпретаційні помилки, визнавши їх вивчення на теоретичному і практичному рівнях актуальним як для інтерпретатора, так і для нормотворця: інтерпретатору це дасть змогу уникнути неадекватного тлумачення, а нормотворцю, з урахуванням причин такого тлумачення, – запобігти йому при створенні норми права. Правоінтерпретаційною помилкою визнається «відступ у процесі юридичної інтерпретації від правил тлумачення, що породжує юридичний результат, який суперечить критеріям істинності тлумачення та породжує негативні соціальні та інші наслідки» [213, с. 9]. Дослідниця висвітлює особливості окремих видів правоінтерпретаційних помилок (у визначенні об'єкта та предмета тлумачення; у способах тлумачення та його обсязі; при здійсненні офіційного і неофіційного тлумачення; у результатах тлумачення). Робота містить конкретні пропозиції щодо вдосконалення формулювань правових норм і конструкцій нормативних актів, оскільки С. Г. Пішина безпідставно вважає, що у такий спосіб можна запобігти появі

правоінтерпретаційних помилок. Відзначимо, що такого ж висновку доходить Г. Р. Мурсалімов, досліджуючи правозастосовні помилки. На його думку, однією із обставин, що найбільшою мірою впливає на появу правозастосовних помилок, є низька якість нормативно-правової бази (велика кількість двозначних, нечітких формулювань, понять, термінів, позначення одних і тих самих явищ різними термінами чи, навпаки, одним терміном – різних явищ; надмірна кількість оціночних понять, зміст яких залежить від розсуду правозастосувача, що нерідко приводить до помилкового рішення тощо). Саму правозастосовну помилку дослідник трактує як «юридично значущий негативний результат владноорганізуючої діяльності правозастосувача, який перешкоджає реалізації прав та свобод, законних інтересів суб'єктів права, внаслідок добросовісної омані чи з необережності та кваліфікується компетентним органом як помилковий» [184, с. 9].

У вітчизняній загальнотеоретичній юриспруденції цілісна та несуперечлива теорія правових помилок наразі лише формується. За останні двадцять років українські дослідники неодноразово зверталися до категорії «правова помилка», щоправда, здебільшого до її окремих видів або у контексті вивчення більш широких проблем. Зокрема, І. О. Биля наголошує на тому, що юридико-технічна досконалість нормативно-правових актів досягається шляхом послідовного і правильного використання нормотворчої техніки. Від цього значною мірою залежать ефективність законодавства в цілому, правильне розуміння, законне й обґрунтоване застосування нормативних правових актів, їх належний облік та систематизація. Дослідниця констатує, що «значна частина чинних нормативних правових актів в Україні є неякісною з огляду на нормотворчу техніку. Невдале формулювання або неточне вживання термінів, допущення суперечливих положень у законодавстві, некоректні посилання породжують зволікання, помилки й непорозуміння в юридичній практиці, заважають ефективному реформуванню всіх сфер державного і громадського життя, ускладнюють удосконалення правової системи

України» [17, с. 2]. Інакше кажучи, якість нормотворчої техніки має істотне значення не лише для недопущення помилок у нормотворчій діяльності, а й у правозастосуванні.

Досліджуючи загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України, В. М. Косович порушив питання про правотворчі помилки. Зіставивши терміни «дефект», «недолік», «помилка», науковець дійшов висновку, що вони у певному сенсі є синонімами, але найбільш, так би мовити, «широким» є термін «недолік», тому його можна вважати загальним стосовно інших [126, с. 12]. Усі недоліки нормативно-правових актів залежно від безпосередньої причини їх виникнення В. М. Косович поділяє на техніко-юридичні та технологічно-юридичні; своєю чергою, техніко-юридичні недоліки залежно від можливості їх виявлення суб'єктами права розмежовує на три групи: чітко виражені, частково виражені, латентні (приховані). До першої групи дослідник зараховує колізії, прогалини та дублювання, основною причиною виникнення яких є недотримання логічних правил нормопроєктування. Цілком слушно В. М. Косович підкреслює, що за кількістю ці недоліки не можуть «конкурувати» з менш видимими (частково вираженими) недоліками, зумовленими недотриманням інших правил нормопроєктної техніки, які доцільно називати «правотворчими помилками». Прихованими недоліками науковець вважає нормативні упущення, нормативні замовчування, неузгодженість нормативно-правових приписів, неправильне використання оціночних і напівоціночних понять. Причиною усіх названих категорій недоліків є неналежне використання засобів нормопроєктної техніки [126, с. 12]. На нашу думку, підхід В. М. Косовича до розмежування недоліків нормативно-правових актів є перспективним з точки зору його використання для класифікації правових помилок загалом.

Правотворчі помилки у законодавстві України вивчала також І. І. Шевчук. Розуміючи під правотворчою помилкою спричинений недотриманням техніко-технологічних вимог правовий дефект, допущений

суб'єктом правотворчості, як у самій діяльності, так і у її результатах, дослідниця виокремлює такі її ознаки: вона допускається суб'єктом правотворчості; є різновидом правової помилки; є правовим дефектом; спричинена недотриманням техніко-технологічних вимог у правотворчості; допускається як у правотворчій діяльності, так і у джерелах права [327, с. 6–7]. Тут викликає заперечення ототожнення правотворчої помилки і правового дефекту, оскільки вказані категорії є близькими за змістом, але різними за своєю природою. Якщо правотворча помилка – явище суб'єктивно-об'єктивне, то дефект може існувати об'єктивно і, на противагу помилці, породжує негативні наслідки завжди. До речі, окремі дослідники (О. В. Іваненко, І. П. Кожокар, Г. Р. Сібгатуліна та ін.) обстоюють думку про необхідність введення в науковий обіг загальнотеоретичної юриспруденції самостійного терміна «правовий дефект» («дефект права»). Вочевидь слушними є міркування про те, що «юридична помилка може виступати прямим наслідком дефекту права. Недолік правової норми породжує її шкідливий вплив на врегульовані правовідносини через правозастосувача, який тлумачить застосовувану дефектну норму буквально і не може вплинути на її зміст через обмеженість своїх повноважень, урегульованих правом. Зокрема, існуюча прогалина в законодавстві може змусити судову інстанцію прийняти свідомо помилкове рішення» [281, с. 223]. Ймовірно, надалі юридична (правова) дефектологія може стати самостійним напрямком наукових досліджень, наразі ж поняття помилки часто визначається за допомогою слів недоліки та дефекти, а інколи ототожнюється з ними [173, с. 234].

Окрему сферу наукового пошуку вітчизняних юристів утворюють правозастосовні помилки. Так, досліджуючи правозастосовну діяльність міліції, О. В. Пунько виходить із того, що прийняття правозастосовних рішень співробітниками міліції суттєво впливає на обсяг прав і свобод громадян, а помилки у застосовній діяльності можуть породжувати низку негативних наслідків. Тому частину своєї роботи дослідниця присвятила

саме правозастосовним помилкам співробітників міліції, причинам їх виникнення та шляхам їх усунення [249, с. 135–162].

Комплексний загальнотеоретичний аналіз правозастосовної помилки працівника міліції, основних закономірностей виникнення помилок, засобів і способів мінімізації цього явища здійснила Л. І. Каленіченко [102]. Дослідниця запропонувала визначення правозастосовної помилки працівника міліції, згідно з яким вона являє собою «неумисний, допущений внаслідок омани чи неправильного уявлення, хибний результат владної діяльності, який не відповідає нормам права (іноді – й принципам правозастосування), не досягає істинних цілей правового регулювання, є визнаним помилковим компетентним органом» [102, с. 14]. Однак, як бачимо, це визначення має надто загальний характер і суттєво знання про правозастосовну помилку не розширює. У своїх подальших дослідженнях Л. І. Каленіченко звертається до питання про сутність і зміст помилки як категорії правознавства [100]. Спроба дослідниці систематизувати різні точки зору, які склалися і використовуються в основних галузевих дисциплінах і теорії держави та права, на помилку і сформулювати її родове поняття, на нашу думку, не є вдалою. Сама авторка вважає, що «визначені і проаналізовані нею ознаки помилки створюють достатні підстави для формулювання її родового поняття. Помилка – юридично-значущий негативний результат, який стоїть на заваді виконання суб'єктами права офіційно-проголошених цілей, прав та свобод, законних інтересів і який підлягає виправленню правовими засобами» [100, с. 33]. Із таким твердженням можна погодитися лише частково, оскільки сформульоване поняття є одностороннім, під помилкою розуміється тільки результат діяння, що не повною мірою відповідає сутності цього складного феномену. Акцент на зовнішніх ознаках правової помилки не враховує, що помилка – категорія суб'єктивно-об'єктивна, і без аналізу взаємозв'язку суб'єктивного і об'єктивного елементів неможливо повно і правильно охарактеризувати досліджуване явище.

Питання про доктринальні правові помилки поки що мало вивчені, оскільки їх порушують лише окремі науковці (Л. О. Морозова, Н. М. Оніщенко). При цьому вони однозгідні щодо головної особливості доктринальних правових помилок, яка полягає в тому, що «вони виникають не тільки як наслідок омани в науці, а й тісно пов'язані з економікою, правовою політикою держави» [199, с. 79]. Дослідники відзначають, що негативні наслідки доктринальних помилок є найбільш масштабними, зазвичай їх «неможливо усунути лише засобами юридичної техніки саме через їх політичний характер» [180, с. 135]. Поділяючи думку про високу потенційну загрозу доктринальних правових помилок, вважаємо першочерговим завдання наукової спільноти дослідження цього виду помилок та розробку конкретних рекомендацій щодо їх недопущення та/або усунення для підвищення ефективності правового регулювання.

Проведений аналіз юридичної наукової літератури уможлиблює висновок, що у сучасній юриспруденції поступово формується та розвивається теорія правових помилок. Цей процес характеризується складністю і суперечливістю основних підходів до помилки як явища правового життя і правової категорії. Узагальнивши вищевикладене, вважаємо за доцільне виокремити такі основні етапи цього процесу: 1) з другої половини XVIII – до початку XX ст. відбувається становлення основних доктринальних підходів до помилки як кримінально-правової категорії; 2) з другої половини XX ст. здійснюються неконсолідовані дослідження правових помилок у різних галузевих юридичних науках; 3) з 80-х років XX ст. проводяться теоретичні узагальнення галузевих досліджень помилок, формується методологічний та термінологічний апарат; 4) на рубежі XX–XXI ст. розпочинається оформлення теорії правової помилки як цілісного, самостійного напрямку юридичних досліджень; 5) з другого десятиліття XXI ст. теорія помилок входить у проблематику загальнотеоретичної юриспруденції; теоретичні положення про правові помилки, про методологію їх дослідження, відповідна термінологія використовуються при вивченні правотворчої,

правозастосовної, правоінтерпретаційної діяльності державних органів тощо. Водночас у сфері загальнотеоретичного осмислення сутності та змісту правової помилки залишається низка питань, які потребують додаткових досліджень. Серед них: поняття правових помилок, їх особливості та види, відокремлення помилок від суміжних юридичних явищ; механізм детермінації правових помилок; шляхи їх попередження, виявлення й усунення. При цьому завдання для дослідників визначаються суспільними потребами модернізації правового регулювання, що зумовлює необхідність застосування до вивчення правової помилки міждисциплінарного підходу, який має потужний евристичний потенціал.

1.2. Міждисциплінарний підхід до категорії «помилка»

Проблематика помилок – предмет вивчення багатьох наук, галузей знань – філософії, соціології, педагогіки, медицини, теорії управління, права тощо [175, с. 26]. У зв'язку з цим абсолютно слушною слід визнати думку Н. М. Дзюбак про те, що «наукове осмислення феномену помилки потребує інтеграції здобутків різних галузей наукового знання. У такий спосіб може бути заповнена прогалина між наявними дослідницькими парадигмами, що відчутно позначається на розумінні найважливіших питань теорії помилок. З'ясування особливостей механізму помилкової діяльності дасть змогу не лише попереджувати помилки, а й розробити ефективну методику їх виявлення, ідентифікування та виправлення» [68, с. 9].

У сучасній методології наукового пізнання чільне місце займає міждисциплінарний підхід. Принципово важливо, як наголошує А. Колот, що «міждисциплінарна практика наукових досліджень передбачає використання потенціалу наявних концепцій, теорій, доктрин, сформованих зусиллями науковців різних галузей знань. Синтез різних теоретичних конструкцій має сприяти пошуку істини, здобуттю нового

теоретичного знання, подоланню суперечностей, які в координатах надмірної спеціалізації виявляються нерозв'язаними» [119, с. 19].

Міждисциплінарний підхід широко застосовується в юриспруденції – як галузевій, так і загальнотеоретичній. Ураховуючи такі властивості юридичної науки, як її складну організованість і високу інтегрованість, дослідники небезпідставно підкреслюють, що вона (наука) «не обмежується власними (спеціальними) методами, а виходить за їх межі. Їх конструювання відбувається із залученням понять і категорій інших наук (філософії, соціології, економічної теорії, політології, психології, лінгвістики, кібернетики, інформатики та ін.)» [285, с. 23].

Можна навести багато прикладів, коли юриспруденція запозичувала з інших наук окремі поняття і категорії (апарат, механізм, функція тощо) і наповнювала їх власним змістом. Тому, хоч розуміння помилки у природничих і технічних, соціальних і гуманітарних науках має свої відмінності, цілком можлива інтеграція результатів досліджень помилки у різних сферах діяльності людини для характеристики її у правовому аспекті. Такий підхід є засобом залучення всіх світоглядно-філософських та наукових ідей щодо категорії «помилка», що дасть змогу розкрити різноманітність її інтерпретацій для всебічного та ґрунтовного аналізу.

Найперше варто розглянути сутність категорії «помилка» у рамках філософського дискурсу. Філософія завжди мала своєю метою пізнати людину, її природу та сутність. Вивчаючи людину як біологічну та соціальну істоту, особливості людського впливу на природу та соціум, специфіку людського спілкування та пізнання світу тощо, філософи не могли оминати увагою і помилку як невід'ємну властивість будь-якої діяльності людини.

З найдавніших часів відомий латинський вислів «*errare humanum est*», тобто «людині властиво помилятися». Прообраз цього вислову зустрічається ще у грецького поета Феогніда (бл. 500 рр. до н.е.), який висловив думку, що неможливо зберегти ні з ким тісних дружніх стосунків, якщо ображатися на кожну помилку друзів, оскільки «помилки є

неминучими між смертними». Надалі цю думку повторювали у різних варіантах грецький поет Еврипід (480–406 рр. до н.е.) у трагедії «Іполит» («усім людям властиво помилятися»); Цицерон (106–43 рр. до н.е.), який писав: «Кожній людині властиво помилятися, але нікому, крім дурня, не властиво наполягати на помилці» (Філіппики, 12, 5); церковний письменник Ієронім (бл. 340–420 рр.) так само вважав, що «помилятися властиво людині» [9, с. 591].

З давніх давен і донині філософське обґрунтування помилки пов'язується із можливістю та здатністю людини до пізнання світу і самої себе у цьому світі. Наприклад, давньогрецький філософ, послідовник Геракліта Кратил твердив, що світ мінливий настільки, що про жодну річ взагалі нічого не можна сказати, її не можна позначити, бо, поки буде вимовлятися слово, ця річ уже зміниться. Щоб уникнути помилки, Кратил віддавав перевагу мовчанню, а на речі вказував пальцем – мовляв, так ні в чому не помилишся. Інакше кажучи, Кратил довів до абсолюту ідею Геракліта про загальну «плинність» речей, і, щоб не помилитися, про них радив не висловлюватися, а хіба вказувати жестами (у сучасній термінології – невербальним способом):

Якщо вважати знання людини тільки відносними, то пізнання світу перетворюється на суцільний потік, у якому немає нічого сталого, достовірного, де стираються межі між істиною і помилкою, де нічому не можна вірити, відповідно, нічим не можна керуватися в житті. Такі скептичні міркування висловлювали Протагор, Антифонт, Фразимах та інші античні філософи, які були попередниками і сучасниками великих мислителів давнини – Сократа і Платона.

На перший план філософських роздумів Сократа виходить людина, а його улюбленим висловом було твердження «пізнай самого себе». Сократа вважають представником етичного антропологізму, оскільки людину філософ розглядав передовсім як істоту моральну [11, с. 47]. На думку Сократа, людина завдяки розуму здатна мати достовірне знання, але його треба здобути власними зусиллями. Сам Сократ шукав істину разом з

учнями в бесідах, діалогах, демонструючи їм логічну суперечливість загальноприйнятих суджень і те, що відповідь на певне питання не є остаточною, оскільки здатна породжувала нові й нові питання. Усі відповіді на питання про сутність людини Сократ шукав через етичні категорії добра, справедливості, відповідно етичного смислу набував і пошук істини. Знання саме собою є благо, оскільки розкриває людині, що є добро, і тоді вона може вчинити правильно, тобто морально. Натомість аморальний вчинок є наслідком незнання. Інакше кажучи, такий вчинок тотожний хибі, помилці, бо ніхто не робить помилок добровільно. У зв'язку з цим засобом формування моральної людини та справедливої держави Сократ визнавав філософію як шлях до знання та істини. Від Сократа бере початок класичне протиставлення помилки та істини.

Учення про людину Платона базується на його теорії про вічний світ реального буття – світ ідей та тимчасовий світ речей – світ людського буття. В людині поєднується смертне тіло та безсмертна душа, завдяки якій здійснюється пізнання шляхом пригадування того, що колись уже знала душа, перебуваючи у світі ідей. Людина, яка пригадає все істинне, прекрасне, до чого здатна її душа, стає досконалою. Однак людина у повсякденному житті зазвичай задовольняється такою формою чуттєвого пізнання, як гадка (думка), що перебуває поміж неуцтвом і науковим знанням. При цьому Платон вважав, що знання й гадка мають стосуватися різних сутностей об'єкта. На це вказує Б. Рассел: «Платон гадає, ніби те, що може бути будь-коли об'єктом гадки, ніколи не може бути об'єктом знання. Знання певне й несхибне; гадка не тільки може бути хибною, вона неминуче помилкова, оскільки припускає реальність того, що є тільки видимістю» [251, с. 80, 144]. Інакше кажучи, теорія пізнання Платона мала ідеалістичний характер, істинним знанням він вважав чисте споглядання ідей, а чуттєве пізнання – помилковим.

Арістотель, визнаючи зв'язок людини зі світом природи, водночас підкреслював її особливість, оскільки визначав людину як «політичну тварину», або ж, якщо говорити точніше і використовувати при цьому

аристотелівську термінологію, «тварину полісну» [7; 203]. У твердженні Арістотеля йдеться не лише про те, що людина може існувати тільки в суспільстві, а й про те, що людині, на противагу іншим живим істотам, притаманна моральність – категорії добра і зла, справедливості та несправедливості є основою спільного життя та діяльності людей.

Щодо найважливішої проблеми філософії – проблеми пізнання – то Арістотель, на противагу Платону, розумів, що знанню передуює чуттєве сприйняття окремих речей та їх властивостей, про це мислитель писав у своїй «Метафізиці». Однак жодне чуттєве сприйняття він не вважав мудрістю, хоча вони і дають найважливіші знання про одиничне, але вони не вказують «чому», наприклад, чому вогонь гарячий, а вказують лише, що він гарячий [7]. Усе те загальне, що не можна пізнати через чуттєве сприйняття, пізнається шляхом логічного мислення. Філософ обстоював позицію, що про один і той самий предмет можна мати думку і знати. Думка може бути істинною або помилковою, тобто, людина може думати правильно, а може й помилятися. Причина помилок криється «не у речах, а у нас самих» [7, с. 39], а методом, що дає змогу відрізнати дійсне знання від помилкового, Арістотель вважав діалектику.

Інтерпретуючи вчення Арістотеля, сучасні дослідники вказують, що мислитель єдиним джерелом помилки в судженнях вважав те, що відбувається всередині людини, коли вона формулює судження, зв'язує поняття. І хоч таке твердження видається тривіальним, насправді це не так. За Арістотелем, основою істини виступає реальність, де немає брехні та помилки. Сприйняття реальності так само не може бути помилковим, як і здатність людини мислити. І лише при створенні понять та формулюванні суджень людина може допускати помилки. Тому для боротьби з помилками Арістотель створив логіку, він почав з того місця, де виникають помилки, з їх коренів, і спробував створити основи правильного методу зв'язування понять [159, с. 29–30].

Варто відзначити, що Арістотель вважав логіку не самостійною наукою, а знаряддям («органом») усякої науки. Античний мислитель

систематизував правила і прийоми, необхідні для пізнавальної діяльності, що виражається в міркуванні як про найзвичайніші властивості, так і складні процеси та явища дійсності [141, с. 52]. Водночас саме із праць Арістотеля логіка відокремилася від філософії в самостійну область знання, що мало важливе значення для усвідомлення можливостей та особливостей пізнавальної діяльності людини. Відповідно з основним принципом логіки правильність судження залежить тільки від його форми, а не від конкретного змісту. Можливості формальної логіки найперше пов'язані саме з її формальністю, що дає змогу перевіряти правильність складних мисленнєвих конструкцій (суджень, умовиводів), не вникаючи в їх істинність (в сенсі істинності по суті) на кожному етапі логічної операції [311, с. 93].

Розуміння помилок у пізнанні в античній філософії заклало основу для подальших роздумів над цією темою. Щоправда, «у Середні віки філософія стає теоцентричною. Розум в значній мірі відсувається на задній план і пріоритет у духовності віддається вірі. Особливо виразно це проглядається у творчості Аврелія Августина» [88, с. 81]. Однією із центральних ідей цього середньовічного мислителя є свобода волі як основа людської особистості. Пізнати розумом людина може лише те, у що вірить, віра – це воля, спрямована на пізнання Бога. Аврелій Августин твердив: «Бог – найвище буття, нематеріальна форма найвищого блага. На противагу Богові, світ не має постійності і самостійності, оскільки є похідним від Творця. Все, що ми зустрічаємо у цьому світі, має перехідний характер, змінюється, минає» [1, с. 79–80].

На думку Т. П. Руденко, Августин вважав, що для людини відкритий шлях пізнання. Свою задачу він вбачав у пошуку шляхів пізнання, вільного від помилок, для чого намагався встановити надійну початкову точку пізнання [267, с. 148]. Такою основою, за Августином, є душа людини. Зосередившись на пізнанні власної душі, можна знайти зміст, який не залежить від зовнішнього світу. Цілком вірним є висновок про те, що

Августин започаткував теорію самопізнання, засновану на апіорності, на додосвідних істинах, творцем яких є бог [267, с. 149].

Філософія Нового часу, зосередивши увагу, насамперед, на методах пізнання, не оминала і проблеми помилок у пізнанні. Зокрема, засновник емпіризму Ф. Бекон відзначав, що людські знання наповнені помилками, забобонами, які він образно називав «ідолами» (або «привидами» в іншій інтерпретації). Усього їх чотири: ідоли роду (походять від людської натури, яка далеко не завжди схильна бачити істину), ідоли печери (походять від індивідуальності людини, яка проявляє схильності і таланти до різних речей), ідоли ринку (походять від неправильного використання мови, повної двозначності), ідоли театру (походять від схильності людей вірити авторитетам і суспільній думці). Подолати цих ідолів людина може лише за умови, що своє знання вона буде перевіряти чуттєвим досвідом, який, на думку Бекона, завжди виправить помилки пізнання [311, с. 38–39]. Інакше кажучи, помилкових знань можна уникнути, якщо від окремих фактів, здобутих чуттєвим досвідом, рухатись до загальних положень, теоретичних висновків. Чим більше даних буде узагальнено, тим більша ймовірність, що висновок буде істинним. Але й у такому разі можливість помилки, на нашу думку, зберігається, оскільки отримана істина не є абсолютною.

Проблема помилок відображена й у філософській творчості Т. Гоббса, який продовжив лінію беконівської філософії, розвиваючи емпіризм у теорії пізнання. Він так само вважав, що знання буває двох видів: чуттєве і раціональне, останнє – це необхідне, загальне і достовірне знання, наприклад, математика. На думку Т. Гоббса, знання формулюється завжди в мовній формі – у формі зв'язку між словами, висловами, реченнями, думками, висновками тощо. Тому істинними або помилковими можуть бути тільки висловлювання про предмети, а не предмети. Звідси критерієм істинності, за Т. Гоббсом, виступає несуперечність думки, а не відповідність нашого знання матеріальному світу. Тут очевидним є вплив

на філософа математики, в якій критерієм істинності є логічна чіткість і несуперечливість її формулювань [141, с. 142].

Аналізуючи можливості розуміння хиби у філософії Т. Гоббса, Д. Є. Прокопов звертає увагу на те, що традиційно викладення гоббсівської теорії хиби зводиться до цитування положення про вкоріненість хиби в мові (це положення майже дослівно відтворюється як у «Левіафані», так і в «Основах філософії») [243]: «істина та хиба є атрибутами мови, а не речей» [48, с. 25], «істину та хибу знаходимо лише в тих істот, що наділені здатністю розмовляти» [47, с. 97]. На думку Д. Є. Прокопова, у Т. Гоббса «хиба постає не як результат неправильних міркувань (які є постфактуальними у тому сенсі, що вони виникають лише після того, як людина здобула ті чи інші «правильні» уявлення), а як своєрідна внутрішня інстанція, що, на кшталт викривленого дзеркала, або злонаміреного фільтру, спотворює наші сприйняття, які можна назвати «літерами людської душі» [243]. Поділяючи таку думку, можемо додати, що в психології використовується термін «когнітивне спотворення» (чи «когнітивне упередження», англ. *cognitive bias*), уведений американськими психологами, Еймосом Тверські (Amos Tversky) та Денієлом Канеманом (Daniel Kahneman). Як зазначають сучасні дослідники, найперше ним позначають різного роду систематичні помилки в мисленні людини, а також певні шаблонні позиції, що проявляються за особливих умов у різних ситуаціях. Найчастіше основою прояву цих спотворень служать внутрішня упередженість самої людини або неправильні судження, спотворені неточною інтерпретацією (через брак або перенасичення інформацією, як приклад) [253, с. 111]. Далі ми ще повернемося до проблеми помилки у психологічному аспекті, наразі ж продовжимо її аналіз із філософської точки зору.

Значну увагу проблемі істини у пізнанні приділив Дж. Локк. У цьому питанні він був більш послідовним матеріалістом, ніж Т. Гоббс. Розмірковуючи про походження людського знання та його джерела, Дж. Локк оперував терміном «ідея», яким позначав те, чим зайнятий розум

людини під час мислення. Філософ вважав, що ідеї виникають як віддзеркалення в душі матеріального світу, але, опираючись на здоровий глузд, істинним слід вважати те положення, яке відображає дійсний стан речей. Тому істинними або помилковими можуть бути тільки зв'язки між ідеями та речами, а не самі ідеї і, тим паче, не самі речі [141, с. 149].

Переворот у науці та, зокрема, у філософії Нового часу здійснив Р. Декарт. Аж до XIX ст. його ідеї визначили напрям філософських пошуків відповіді на питання про пізнаваність істини. У своїх творах «Правила для керівництва розуму» і «Роздумах про метод» Декарт формулює низку правил, які в сукупності утворюють метод, за допомогою якого можна досягти абсолютно достовірного наукового знання і, використовуючи його, намагається спростувати гіпотезу про те, що людина була створена якимсь злим генієм і вимушена завжди помилятися. Філософ доходить висновку, що все, що сприймається людиною, є істинним, а «на питання, звідки беруться помилки у пізнанні, а відтак зло, відповідає так. Бог зробив людей такими, що помиляються і відповідно недосконалими в інтересах глибшої гармонії Вселенної, але недосконалість людей не зачіпає властивого їм «природного світла розуму»: помилки з'являються не від самого розуму, але від свободної волі, тобто довільних рішень людей, від їх легковажності» [88, с. 82].

Крім того, тема помилки постає у Декарта в іншому аспекті – як стан «засміченості душі» хибними ідеями та хибними уявленнями, на що вказує Д. Є. Прокопов. Проаналізувавши роздуми Декарта, науковець доходить висновку, що в такому аспекті «поняття хиби філософ тлумачить виключно як такий стан розуму, котрий характеризується недостатнім рівнем рефлексії як щодо власних сил, так і щодо змісту тих чи інших ідей. У цьому сенсі, як доводить Декарт, хиби й справді не існує. Натомість є лише непевність чи сумнів» [242].

Можливість пізнання світу людиною як за допомогою чуттєвих способів, так і за допомогою розуму обстоював Б. Спіноза. Однак основним знаряддям людини в досягненні істини філософ вважав розум,

оскільки істинність ідей, породжених відчуттями, обмежена. Дослідники звертають увагу, що Б. Спіноза знайшов вдалу формулу: «Істина відкриває і саму себе, і хибу» [141, с. 122]. Філософ писав: «наприклад, коли ми дивимося на Сонце, ми уявляємо, що воно віддалене від нас приблизно на 200 кроків; і ми помиляємось у цьому, допоки нам невідома істинна відстань до нього. Коли ж ця відстань стане відомою, то зникає і помилка [...] так само й інші уявлення, які ошукують душу, [...] не суперечать істині і не усуваються її наявністю» [105, с. 526–527]. Інакше кажучи, Спіноза вважав причиною помилок надмірну довіру до відчуттів, які завжди показують речі не такими, якими вони є насправді. Коли людина перестане беззастережно довіряти своїм відчуттям, то не буде і помилятися; щоб уникнути помилки, всі уявлення необхідно перевіряти і виправляти в «лабораторії» розуму.

Ця думка Спінози отримала розвиток у німецькій класичній філософії. Істина і помилка не є абсолютно протилежними, стовідсоткових помилок не буває. Кожна з них відображає певну сторону реальності і криє в собі долю істини. Помилка виникає, коли лише частина істини сприймається як уся істина, тобто часткове знання вважається цілісним. Так І. Кант писав у своїй «Логіці»: «будь-яка омана [...] буває лише частковою і в кожному помилковому судженні завжди має бути і щось справжнє» [105, с. 361]. Учення І. Канта мало безпрецедентне значення для розвитку філософії загалом та теорії пізнання зокрема. Як вважають сучасні науковці, кантівська ідея активності розуму, уявлення про розум як інстанцію, оснащену структурами, механізмами пізнання, увійшли до скарбниці світової філософської думки [113, с. 112]. Принципово важливими у контексті нашого дослідження є твердження І. Канта про межі людського розуму, котрий здатний пізнати лише «речі-для-нас», а прагнення розуму вийти за ці межі, досягнути «речі-в-собі» неминуче породжує помилки. Активність людського розуму, що вийшов за свої межі, а також критичне осмислення помилок Кант називав діалектикою, позначаючи цим словом протиріччя, з якими стикається людський розум,

що не має необхідних трансцендентальних апріорних основ пізнання. На думку О. Мартиненка, «констатація І. Кантом пізнавальної могутності людського розуму не могла не сприяти розвитку наукового знання і європейської науки загалом. Слабким місцем, з точки зору апологетів «коперніканського перевороту», залишалася «річ у собі», як прикрий пережиток спекулятивної метафізики і тому, від нього спробували позбутися в першу чергу. Першим це зробив Ф. Гегель за допомогою свого діалектичного методу, після нього варто назвати позитивістів, та представників феноменології [165, с. 25].

У вступі до праці «Феноменологія духу» Гегель писав, що у філософії, перш ніж приступити до самої суті справи, тобто до дійсного пізнання того, що справді є, необхідно заздалегідь домовитися щодо пізнання, що розглядається як знаряддя, за допомогою якого опановують абсолютним, або як засіб, за допомогою якого його бачать наскрізь. Ця передбачливість, вочевидь, виправдана, з одного боку, тим, що бувають різні види пізнання, і серед них один міг би виявитися придатнішим від іншого для досягнення цієї кінцевої мети, отже, можливий і неправильний вибір між ними, а, з іншого боку, вона виправдана і тим, що, оскільки пізнання є здатністю певного виду і масштабу, то при відсутності більш точного визначення його природи і меж, замість неба істини можна опанувати хмарами омани» [45]. Відсутність істини можна розуміти і як незнання, і як оману, тобто це нетотожні поняття. «Омана, – вважав Гегель, – це щось позитивне як упевнена в собі і стверджуюча себе думка про те, що не є в собі і для себе суще. Незнання ж – це або те, що байдуже до істини і омани, тобто, не визначене ані як позитивне, ані як негативне, і визначення його як відсутності належить зовнішній рефлексії, або ж як об'єктивне, як властиве комусь визначення воно звернене проти себе спонукання – щось негативне, що містить у собі позитивне спрямування» [44, с. 396].

Отже, від античності й до XX ст. наскрізною проблемою філософії було обґрунтування підстав людського знання. Вся класична філософська

думка базувалася на фундаменталістській традиції віри у можливість існування точного, достовірного знання. У першій половині ХХ ст. сформувався антифундаменталістський напрям, передовсім, завдяки концепції фалібілізму. Фалібілізм (від. англ. fallible – схильний до помилок; помилковий, ненадійний) тлумачиться як філософська позиція, згідно з якою, з одного боку, визнається неможливість досягнення абсолютної певності, точності або всеосяжності у будь-якій сфері людських зацікавлень і дослідів, а, з іншого, стверджується наявність неухильного прагнення саме до цих характеристик людської діяльності у кожному конкретному випадку. Концепція фалібілізму була розроблена одним із фундаторів прагматизму Ч. Пірсом, підтримана й переосмислена К. Поппером [216, с. 662]. Ч. Пірс, зокрема, вважав, що в будь-який момент часу наше знання про реальність має частковий і ймовірнісний характер; наука, як і будь-яке інше людське знання, припускається помилок, але її специфіка полягає в тому, що вона здатна до «самокорекції», тобто може долати свої омани, застосовуючи нею ж прийняті методи і критерії оцінки. Суть своєї концепції Пірс сформулював так: «помилковість – це вчення про те, що наші знання ніколи не є абсолютними, вони, так би мовити, завжди плавають у суцільній недостовірності та невизначеності» [339, с. 79–80].

Сутності помилок приділяв увагу неопозитивіст К. Поппер. Він писав: «Саме ідея істини дає нам змогу розумно говорити про помилки і про їх раціональну критику, робить можливою раціональну дискусію, тобто критичну дискусію, спрямовану на пошук помилок, максимальне прагнення, по змозі, усунути більшість з них, щоб наблизитися до істини. Отже, сама ідея помилки і здатності помилятися містить у собі ідею об'єктивної істини як стандарту, якого ми, можливо, не досягаємо» [223, с. 383]. Концепція критичного раціоналізму Карла Поппера визнається важливим внеском у розвиток філософського розуміння проблем пізнання [278, с. 71]. Сучасний дослідник Д. П. Сепетий так викладає «квінтесенцію» теорії К. Поппера: головна ідея його концепції полягає в

тому, що пізнання здійснюється не шляхом індукції від окремих спостережуваних фактів до загальних положень (як вважали прибічники класичного емпірицизму і позитивізму) і не шляхом дедукції з найзагальніших самоочевидних і безсумнівних істин чистого розуму (як вважали прибічники класичного раціоналізму), а шляхом проб і помилок, припущень і спростувань, висунення гіпотез і їх раціональної критики. Ця ідея виражається поняттям гіпотетико-дедуктивного методу і передбачає також відмінне від класичного розуміння поняття раціональності [278, с. 72]. У концепції К. Поппера важливим є принцип фалібілізму, тобто можливої або фактичної помилковості результатів пізнання. Інакше кажучи, не можна вважати цілком істинним жодне знання, жодну теорію, треба бути готовим до визнання їх помилковими і до виправлення помилок. У такому розумінні розвиток пізнання виступає лише як процес наближення до істини, а не її досягнення.

Засновник феноменології Е. Гуссерль вважав, що необхідно відмовитися від побудови дедуктивних систем, від редукції речей і свідомості до каузальних (причинних) зв'язків, що вивчаються науками, і звернутися до первинного досвіду («назад до самих речей»). Як слушно вказує О. Мартиненко, «для Е. Гуссерля проблема істини була питанням психології; йому, як і, наприклад, Ф. Бекону, здавалося, що достатньо позбутися невірних психологічних установок та засновків (ідолів розуму у Ф. Бекона), чесно і спокійно подивитися на річ, і все – істинна природа речі у «кишені» [165, с. 26]. Натомість учень Е. Гуссерля – Мартін Гайдеггер не погоджувався з думкою про можливість того, що деякий абстрактний вчений для досягнення істини може відсторонитися від себе самого і незалежно розглядати природу речей.

Отже, як філософська категорія, істина разом з категоріями добра, краси і свободи відбиває глибинний смисл людського світовідношення та осягнення буття, шукань людського духу та творення гуманістичних ідеалів; виражає сутнісний зміст та безпосередню мету пізнавального

процесу і характеризує його результат – знання як адекватне відображення суб'єктивної та об'єктивної реальності в свідомості людини [96, с. 252].

Філософське осмислення діалектичного взаємозв'язку істини та помилки формує теоретико-методологічну основу для пізнання співвідношення вказаних категорій у праві. Щоправда, у вітчизняній юриспруденції ця проблема недостатньо опрацьована. Розглядаючи істину у праві у гносеологічному вимірі, О. В. Левицька порушує питання про взаємозв'язок істини та помилки: «правова істина не лежить на поверхні, а глибоко «скрита», тому їй потрібні різні діалектичні припущення, суперечки, порівняння, протиставлення і їх перевірка. Без сумніву, під час такого аналізу можливі і помилки, неправильні думки. Людина має право на помилку, бо саме вона є своєрідним діалектичним способом пошуку правової істини [152, с. 121–122].

У філософії постмодерну важливе місце займають комунікативні вчення, що зумовлено формуванням сучасного інформаційного суспільства, котре саме завдяки комунікативному дискурсу отримує підстави для еволюційного розвитку. Основою концепції комунікативної раціональності Ю. Габермаса є теза про те, що розум – це головна умова існування суб'єктів, здатних говорити й діяти. Як зазначають науковці, Габермас вважав необхідною зміну парадигми від філософії свідомості до комунікативної філософії й, відповідно, від інструментальної до комунікативної раціональності, для якої визначальними є не ставлення окремого суб'єкта до об'єктивного світу, а інтерсуб'єктивне взаємовідношення суб'єктів, що прагнуть до взаєморозуміння [321, с. 114–115]. Водночас концепція Ю. Габермаса містить певні протиріччя. Зокрема, він прагне відновити інтуїтивне, нетеоретичне знання всіх учасників дискурсу та наполягає на універсальному відчутті значущого для всіх присутніх актуального здійснення подій, без претензій на досягнення абсолютної істини, що було важливим для класичної раціональності [321, с. 24].

Представник лінгвістичної філософії Дж. Остін обрав предметом філософського дослідження вирази повсякденної мови. Він розрізняв поняття «твердження» та «речення», зокрема, твердження – це акт творення, своєрідна подія, що передбачає висловлення конкретним мовцем «речення», адресованого слухачеві, із вказівкою на дійсне становище справ чи якусь історичну ситуацію. Тому, на думку Дж. Остіна, вживання слів «істинне» чи «хибне» стосується твердження, а не речення. Останнє не може вважатися ані істинним, ані помилковим, оскільки щоразу воно відповідає типу події. На основі цих ідей Дж. Остін сформував теорію мовленнєвих актів. Мовленнєвим актом він називає «...такий процес спілкування певних індивідів, у якому крім вислову осмислених виразів, має місце інтерактивний вплив комунікантів один на одного» [201, с. 86]. У теорії мовленнєвих актів окреме місце займає комунікативна невдача, під якою розуміється недосягнення мети комунікації; сам Дж. Остін позначав її терміном «осічка» (misfire) [202, с. 40]. Відзначимо, що сьогодні теорію мовленнєвих актів успішно розвивають не лише філософи, а й лінгвісти, які називають комунікативну невдачу також комунікативною похибкою, комунікативною помилкою, мовною перешкодою, комунікативним дефектом, комунікативною та мовною девіацією та ін. [38, с. 53].

Серед вітчизняних науковців, які досліджують проблеми комунікативної лінгвістики, варто назвати Ф. С. Бацевича, який першим ґрунтовно проаналізував причини і типи мовленнєвих відхилень [15]. На основі здобутків вітчизняної та світової лінгвістики, досвіду психологів і фізіологів, учений розробив власну концепцію мовленнєвих девіацій, або помилок. Зокрема, Ф. С. Бацевич запропонував багатоступеневу класифікацію девіацій у висловленнях за такими критеріями, як усвідомлюваність/неусвідомлюваність, умисність/неумисність (для усвідомлюваних), породження нормальним чи зміненим станом свідомості, наявність чи відсутність перешкод для спілкування та ін. Багато уваги дослідник приділяє помилкам, пов'язаним із мовною та комунікативною

компетенцією мовців, називаючи їх пропозитивними і прагматичними девіаціями відповідно. Причиною пропозитивних помилок мовознавець вважає невідповідність задуму мовця та його втілення у мові, конфлікти між когнітивними стратегіями мовця і власне лінгвальним, тобто мовним матеріалом» [15, с. 32]. Наприклад, серед пропозитивних помилок він розмежовує як такі, що стосуються саме мовної форми пропозиції, так і ті, які пов'язані з технікою оформлення мовлення (усні і письмові). Прагматичні девіації виступають наслідком порушення мовцем стратегії спілкування. Оскільки мовець є центральним компонентом мовленнєвого акту, багато залежить від того, як він сприймає мовленнєву ситуацію, які обмеження накладають на нього правила мовленнєвої поведінки, прийняті у певному колективі та ін.

На нашу думку, важливість досліджень різноманітних порушень мовленнєвої діяльності для розуміння механізму виникнення правових помилок цілком очевидна. Загалом юриспруденція може багато запозичити із сучасного мовознавства, де теорія помилок достатньо сформована та інтенсивно розвивається. Зокрема, цікавий аналіз розвитку акцентуації лексеми «помилка» пропонує сучасний вітчизняний мовознавець Б. Р. Пристай. Науковець вважає, що «нормативним потрібно вважати двояке наголошування в однині та трояке у множині. Рекомендованою в однині є форма помійлка, яка частіше побутує в сучасній поезії та усному літературному вжитку, помійлка – допустима. У множині домінує наголос помилкі́, варіанти помійлки і помійлки – можливі (з числівниками нормою, звичайно, є форми акцентування помійлки і помійлки – дві помійлки або помійлки)» [231].

Зауважимо також, що лінгвісти використовують великий спектр понять, що співвідноситься з поняттям «помилка»: мовна помилка, смислова помилка, помилка розуміння, паронорматив, невідповідність, спотворення, неточність, розходження, відхилення тощо. Як указує Н. М. Дзюбак, «у сучасному українському мовознавстві помилку ще кваліфікують як девіацію, анорматив, мовну аномалію. При цьому перший

термін використовують переважно щодо комунікації та спілкування, як психологічних дій людини, адже девіація – це, перш за все, широкий спектр відхилень поведінки особистості від традиційних у даному суспільстві нормативів поведінки» [68, с. 11]. Синонімічний ряд слова «помилка» доповнює П. П. Куляс: мовленнєві помилки, огріхи, обмовки, описки, ляпсуси, неточності, аномалії, аномативи, комунікативні невдачі, ілокутивні провали [142, с. 13].

У сучасній лінгвістиці сформувалося кілька наукових напрямків, предметом дослідження яких є помилки. Це девіатологія (від лат. *deviatio* – «відхилення»), ерратологія (від лат. *error* – «промах, помилка, похибка»), аналіз помилок та ін. При цьому найширше трактується девіатологія як напрям у когнітології, об'єктом якої виступають різні відхилення від норм у всіх сферах людської діяльності. Зокрема, мовна девіатологія передбачає вивчення запланованих і незапланованих відхилень від мовної норми. Мовознавці виокремлюють два підходи до вивчення мовних і мовленнєвих помилок: нормативний (французька та женецька школи), згідно з яким помилка є відхиленням від мовної норми, і функціональний (скандинавська школа), який розглядає помилку як невідповідність цілям комунікації [303, с. 38]. Оскільки феномен помилки в лінгвістиці пов'язується здебільшого із поняттям мовної норми, то, «незалежно від різниці у поглядах окремих мовознавців і цілих лінгвістичних шкіл (української, російської, чеської, польської та ін.), усі дефініції норми неодмінно вказують на її суспільний характер. Мовна норма нерозривно пов'язана із колективом мовців, а на вищому щаблі – як норма літературної мови – із певним людським суспільством, з усіма його інституціями аж до держави включно» [295, с. 36].

На думку багатьох дослідників, для лінгвістики, як і будь-якої іншої галузі науки, актуальним і необхідним визнається вивчення причин і механізму виникнення, а також видів помилок з метою їх попередження і виправлення [125, с. 43]. Водночас висловлюється і протилежна думка, пов'язана із проблемою мовотворчості, основою якої виступає номінація.

Номінативна діяльність трактується не просто як здатність людини використовувати наявні мовні знаки, а як творчий процес. У такому аспекті мовні девіації виступають проявом лінгвокреативності. Наприклад, штучні і патологічні номінації (штучні виникають усвідомлено, а патологічні – неусвідомлено) лінгвісти трактують як відхилення від норми, тобто помилки, але у теорії новітнього словотворення їх сприймають як засоби увиразнення індивідуального мовлення [67, с. 137].

У психології помилки людини в когнітивній діяльності чи в міжособистісній комунікації попервах розцінювалися як психічні артефакти, що не потребують раціонального пояснення. Лише засновник психоаналізу З. Фрейд перетворив помилкову діяльність на предмет психологічного дослідження. Науковці припускають, що інтерес З. Фрейда до помилкових дій був зумовлений, найперше, не теоретичними міркуваннями, а пошуком додаткових методичних прийомів для психоаналітичної практики. У роботі з пацієнтами З. Фрейд використовував як матеріал для аналізу не тільки спогади, досвід сновидінь, вільні асоціації, а й помилкові дії пацієнтів, як в їх повсякденному житті, так і безпосередньо упродовж сеансів терапії. Психоаналітична установка передбачає, що в ході аналітичної роботи з пацієнтом можна зрозуміти сенс навіть найбільш неоднозначних помилкових дій, тим самим виявивши справжні мотиви і наміри людини [2, с. 1200].

Загалом З. Фрейд не погоджувався з розумінням помилок як порушень уваги або мовних девіацій. На його думку, причинною більшості помилок людини в повсякденному житті, зазвичай, є певний латентний чи не усвідомлюваний самим носієм свідомості чинник, а не актуальний психофізіологічний або емоційний стан людини: «помилкові дії і забування виявляються в осіб, які не втомлені, не розсіяні і не схвилювані, хіба що їм припишуть це хвилювання після зробленої помилкової дії, але самі вони його не відчували» [312, с. 14]. Фрейд вважав, що в психіці не існує випадкових, нічим не зумовлених явищ, і будь-яка помилкова дія

(обмовки, описки, забування та ін.) має свою причину. Понад те, іноді помилкова дія є абсолютно правильною, хіба що вона вчинена замість іншої очікуваної або передбачуваної дії. «Загадку» помилкових дій З. Фрейд вирішує так: вони не є випадковими, а являють собою серйозні психічні акти, що мають свій смисл, виникають шляхом взаємодії, а точніше, протидії двох різних намірів людини [312].

Із фрейдівського аналізу помилкових дій науковці роблять висновок, що помилка – це закономірний результат дії несвідомого, а не збій або поломка в функціонуванні психічного апарату. Розробки Фрейда з проблематики помилкових дій широко використовувалися надалі, як його послідовниками, так і представниками інших шкіл психології [2, с. 1201]. Уже зазначалося, що у когнітивній психології помилки розуміються як результати дії внутрішнього механізму прийняття рішення. Фахівці пропонують таку класифікацію помилок: 1) когнітивні помилки, які виникають у ході і результаті пізнавальної діяльності; 2) помилки соціальної комунікації, які є результатом соціальної перцепції і соціального впливу; 3) помилки морального вибору, що виникають в ситуаціях, які передбачають не просто соціальні дії, а дії, морально мотивовані, які можна умовно назвати вчинками [2, с. 1202]. Цікавим є також припущення, що помилки в роботі когнітивного апарату можуть виникати і на етапі протосвідомої діяльності. Інакше кажучи, якщо помилки існують в надрах несвідомої психіки, ще до моменту їх усвідомлення, то їх уникнути неможливо, але виявляються вони лише після їх «перевірки» свідомістю.

Підсумовуючи результати використання міждисциплінарного підходу до вивчення категорії «помилка», варто відзначити низку важливих положень, які мають принципове значення для загальнотеоретичного дослідження правової помилки. Питання про можливість людини щодо пізнання світу, каналів пізнання, апріорних (додосвідних) і апостеріорного (післядосвідних) складових знання, його істинності чи хибності упродовж століть перебувають у центрі

філософського дискурсу. Здавна і донині предметом вивчення багатьох мислителів виступає помилка, що в класичному розумінні постає як невідповідність суб'єктивного сприйняття об'єктивним реаліям, як невірне уявлення щодо загальновизнаного дійсного факту, при цьому природа цього явища, його причини і наслідки досі не мають однозначного пояснення.

Зазвичай результатом пізнавальної діяльності людини є здобуття певного знання, що вважається істинним або хибним, доки не отримає свого підтвердження або ж спростування. Істина здебільшого тлумачиться як ідеал того, до чого повинна прагнути людина у своїй пізнавальній діяльності. Натомість помилка являє собою таке «знання», яке не сумірне з дійсністю і не може вважатися справжнім. Водночас істина і помилка не можуть існувати окремо один від одного, згідно з принципом єдності та боротьби протилежностей, оскільки кожна з них визначає динаміку людського мислення. Визнання того факту, що знання може містити помилки, робить його відкритим для перегляду й «очищення» від помилок, що, в кінцевому підсумку, розширює межі пізнання і сприяє досягненню істини.

З утвердженням у філософському дискурсі постмодерністських ідей про багатомірність і варіативність людського мислення помилка у пізнанні не вважається абсолютно деструктивним чинником його розвитку. Відмова від ідеї «абсолютно істинного» мислення перетворює помилку на один із способів кореляції пізнання і діяльності людини з оточуючим її світом.

Лінгвофілософія та лінгвістика розглядають мовленнєві акти як модель комунікації, успішність якої залежить від самих учасників комунікації, комунікативної ситуації, виду мовленнєвого акту тощо. Якщо прогнозований результат комунікації не досягнутий, має місце комунікативна невдача, або комунікативна помилка.

У мовознавстві існують два підходи до вивчення мовних і мовленнєвих помилок: функціональний, згідно з яким помилка розглядається як невідповідність цілям комунікації, та нормативний, за

яким помилка визнається відхиленням від мовної норми. Традиційно у лінгвістиці помилки оцінюються негативно, водночас у теорії новітнього словотворення штучні і патологічні номінації (по суті, мовні помилки) розглядаються як прояв лінгвокреативності.

Заснована З. Фрейдом теорія психоаналізу зосередила увагу на психологічних аспектах помилкової діяльності. Сам Фрейд заперечував випадковість помилок і вважав, що вони є серйозними психічними актами, мають свій смисл, виникають у результаті протидії двох різних намірів людини. Ідеї Фрейда щодо помилкових дій використовувалися й надалі, зокрема, у сучасних психологічних дослідженнях підтверджується, що помилка – це закономірний результат дії несвідомого, а не збій або поломка психічного апарату людини.

1.3. Поняття та ознаки правових помилок

Практично всі дослідники, які у свої роботах зверталися і звертаються до категорії «правова помилка», неодноразово робили спроби систематизувати результати її наукового пізнання і сформулювати родове поняття помилки у правовому аспекті. Як слушно зазначає Л. І. Каленіченко, «помилка є об'єктивною реальністю будь-якої діяльності людини. У зв'язку з тим, що помилка у юридичній діяльності, як правило, «має» певні юридичні наслідки, проблема з'ясування юридичного загальнонаукового значення помилки і розробка її родового поняття є одним із актуальних завдань сучасної юриспруденції» [100, с. 31]. Однак для цього, вважає І. Янишина, «необхідно визначитись із підходом до розуміння форми існування (предмету) юридичних помилок. Адже у юридичній літературі наявні різні позиції вчених щодо того, у яких правових явищах можуть існувати помилки. Так, явищами, яких можуть стосуватись помилки, називають пізнання, дію (поведінку), документ. У зв'язку з цим постає питання, чи повинно охоплювати загальне поняття юридичних помилок усі форми їх існування, чи лише одну з них?» [335,

с. 56–57]. На нашу думку, відповідь на це питання очевидна. Завданням загальнотеоретичної юриспруденції є розробка універсального поняття правової помилки, для чого слід інтегрувати всі підходи до її розуміння та форм прояву. Загальна природа правової помилки стане зрозумілою тоді, коли шляхом аналізу всіх правових явищ і процесів, в яких може мати місце помилка, буде встановлено необхідний і достатній перелік ознак цього складного феномену.

Найперше варто зауважити, що в юридичній науці, як і в лінгвістиці, для позначення помилки вживаються різні терміни, зокрема: «правова помилка», «юридична помилка», «помилка в праві», «дефекти права», «правотворча помилка», «законотворча помилка», «помилка у законотворчості», «техніко-юридична помилка» та ін. Як слушно зауважує Б. Е. Наставний, таке термінологічне розмаїття не сприяє чіткому розумінню цього феномена [190, с. 70]. На нашу думку, для формулювання поняття «правова помилка» варто застосувати підходи, які використовуються в мовознавстві, – нормативний і функціональний.

У руслі нормативного підходу правова помилка, безперечно, найперше пов'язана із поняттям «норма права». Останнє має не лише багато різних інтерпретацій, а й, за спостереженнями В. О. Боняк, позначається різними термінами: у науковій і навчальній юридичній літературі вживаються такі терміни, що є словесним символом цієї категорії: «норма права», «правова норма», «юридична норма» [20, с. 22]. Ці терміни є словосполученнями, необхідною складовою яких виступає слово «норма». Зазвичай під терміном «норма» у юридичній науці розуміють правило поведінки (від. лат. *norma* – правило, взірець), хоч з урахуванням структури самої норми права слушною вважаємо думку про те, що «правило» – вузька категорія, оскільки воно міститься лише у диспозиції правової норми» [300, с. 324]. Зі свого боку, І. Сердюк наголошує на тому, що з точки зору етимології та смислового навантаження слів «правова» й «юридична», які є складовими наведених вище термінів, не зовсім коректно вживати їх як синоніми. Науковець

вважає, що поняття «правовий» походить від латинського слова «*jure*», що означає справедливий. І за змістом, і за етимологією коренем слова «справедливість» (лат. «*justitia*») є слово «право» (лат. «*jus*»). Тобто, категорія «справедливість» сама по собі вміщує правове начало, а термін «правова норма» буквально має перекладатись як справедливе правило поведінки. Натомість слово «юридичний» походить від латинського «*juridicus*», що означає «судовий», а не «правовий» (тобто, правило поведінки, створене судом). Тому вчений доходить висновку, що як терміни «юридична норма» і «правова норма», так і однойменні поняття не можуть бути повною мірою визнані тотожними ні за своїм змістом, ні за обсягом [279, с. 130–131]. Поділяючи таку позицію правника, вважаємо, що досліджуваний нами феномен має позначатися терміном «правова помилка», а не «юридична помилка», хоч багато сучасних науковців вживає їх як взаємозамінні.

Щодо самого поняття «норма права», то методологічно коректним і правильним уявляється судження про правову норму як «формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний та/або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від громадянського суспільства, його інститутів чи держави, реалізація якого гарантована реальним застосуванням заходів державного примусу у разі порушення його вимог» [20, с. 24]. Як випливає з наведеного визначення, норма права являє собою модель дозволеної, забороненої чи обов'язкової правової поведінки, або, інакше кажучи, «норми програмують поведінку людей відповідно до закладеної в нормі ідеальної моделі суспільних відносин. Крім того, в юридичній нормі передбачаються юридичні засоби, за допомогою яких забезпечується можлива або належна поведінка [218, с. 41]. У такому аспекті правова помилка – це невідповідність між закріпленою в нормі права ідеальною моделлю суспільних відносин і правовою поведінкою суб'єкта у конкретній ситуації. Так, на думку Б. Е. Наставного, родове поняття, через яке слід визначати помилку, є «невідповідність». Помилка, незалежно від форми її

існування, чи то у правовому пізнанні, чи у правовій поведінці (діях, операціях) суб'єктів, чи у юридичних документах, полягає у їх невідповідності певним вимогам, правилам, еталонам, зразкам, принципам, цінностям тощо. Дослідник вважає, що такі вимоги за своєю природою є ідеальними (належними) явищами та визначають позитивні властивості, яким мають відповідати властивості реального явища. Помилка, власне, і проявляється у невідповідності певних властивостей реального явища властивостям ідеального явища. При тому істинність певних вимог, які впливають із властивостей ідеального явища, береться за аксіому [190, с. 72].

Частково поділяючи таку думку, вважаємо за доцільне доповнити міркування дослідника й уточнити власну позицію. Як уявляється, для того, щоб пізнати сутність правових помилок, слід розглянути їх у широкому контексті правової реальності. Поняття правової реальності вважається філософським еквівалентом поняття «правова система». Чітко розмежовує ці поняття проф. С. І. Максимов: «правова система», сформувавшись на основі загальнонаукового системно-функціонального підходу до сфери права, відносно людини виступає як щось зовнішнє; натомість у правовій реальності, що сформувалося на основі методу філософської рефлексії, людина визнається центральною фігурою [162]. На цій основі відокремлюються три відносно автономні рівні правової реальності: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя). Крім того, С. І. Максимов розрізняє онтологічну категорію «реальність» (як властиву феноменам якість мати буття, незалежне від нашої волі і бажання) та поняття «правова дійсність» (як емпіричні прояви права, те, як право функціонує «насправді»). Правова реальність – не тільки те, що існує в інститутах права та правовідносинах, а й ті очевидності, які хоч і не мають предметного буття, але на які ми не можемо не зважати [161, с. 32]. Саме до таких очевидностей, на нашу думку, належать правові помилки, які відображають одну із основних внутрішніх суперечностей права –

дихотомію належного та існуючого, тобто того права, яким воно має бути, та реального права. У цьому аспекті фактична поведінка у сфері права становить собою правову реальність (те право, що є), яка не повною мірою відповідає ідеалу, зразку поведінки (тому праву, що має бути). Ми схильні розуміти правову помилку як відхилення від правової норми – відступ від правильного, типового, загальноприйнятого варіанта поведінки. Отже, правова помилка є невід’ємним елементом правової реальності, яка «охоплює всі правові явища, як фундаментальні, так і похідні від них, як негативні, так і позитивні» [109, с. 26].

Однак варто наголосити, що не всі відхилення, які не відповідають правовим приписам, можна назвати правовою помилкою. Сьогодні ані в зарубіжних, ані у вітчизняних науковців немає єдиної точки зору на термін «поведінка, що відхиляється». За спостереженням М. В. Кікалішвілі, «одні дослідники вважають, що мова повинна йти про будь-які відхилення від схвалених суспільством соціальних норм, інші пропонують включити в це поняття тільки порушення правових норм, треті – різні види соціальної патології (вбивство, наркотизм, алкоголізм тощо), четверті – соціальну творчість» [114, с. 116]. Вочевидь, це зумовлено тим, що попервах поведінка, яка відхиляється від соціальних стандартів, досліджувалася у рамках соціології, і лише пізніше категорія «девіація» (від лат. *deviatio* – відхилення) увійшла у предметне поле філософії, антропології, психології, педагогіки, юриспруденції. Зазвичай девіантна поведінка розглядається у двох аспектах – вузькому та широкому: 1) як вчинки, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у певному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам) та 2) як соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у певному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам) [46, с. 74].

Правова помилка являє собою індивідуальну девіацію, що втілюється як в одному вчинку особи, так і в низці вчинків, що характеризують її поведінку. Практично усі дослідники розглядають

девіації у взаємозв'язку з нормами. Як наголошує В. В. Бут, норма є результатом узагальнення і типізації повторюваної діяльності, вона закріплює найбільш раціональний спосіб застосування минулого досвіду задоволення потреб у відповідних умовах. Норма дає можливість, не задумуючись, правильно реагувати на потреби і робити це найкоротшим шляхом при мінімальних витратах. Суб'єкт у стандартних ситуаціях, володіючи нормою, може не аналізувати обставини, пов'язані із задоволенням потреби, він повинен просто згадати потрібну норму і відповідно відреагувати [25, с. 84].

Інакше кажучи, норма «сповіщає» суб'єкту, якою повинна бути його поведінка у тій чи іншій ситуації, тобто виступає джерелом правової інформації. На думку прихильника комунікативного підходу до права А. В. Полякова, «нема права без інформації, структурованої джерелом права і адресованої суб'єктам правової комунікації. Але умовою правової комунікації є не стільки зміст інформації, і навіть не стільки її прескриптивна (нормативна) форма, скільки переконуюча сила, без якої неможлива сама правова комунікація як практична взаємодія. Тому право є там, де люди переконані в тому, що воно є. А переконані вони в цьому тоді, коли право стає частиною їх життєвого світу, простором правової комунікації» [219, с. 63]. На нашу думку, це твердження потребує уточнення. Умовою правової комунікації слід також вважати відсутність перешкод, однією із яких є правова помилка, тобто неправильне, неадекватне сприйняття суб'єктом права тієї інформації, яка міститься у нормі права.

Вітчизняні науковці, розвиваючи комунікативну концепцію, комунікацією у праві вважають «ускладнений проблемними інтерпретаціями значень правових/неправомірних дій процес правової взаємодії суб'єктів, спрямований на досягнення комунікативної рівноваги і консенсусу, насамперед, у структурі правового регулювання, підпорядкованого збалансуванню усіх інших елементів та рівнів суспільного буття» [306, с. 38]. Варто підтримати думку, що здатність

вступати у правові комунікації притаманна всім без винятку суб'єктам суспільних відносин – людям, їх об'єднанням, органам державної (публічної) влади [84, с. 121]. Водночас здатність людини розуміти закріплену у приписах права інформацію і діяти відповідно визначається в кінцевому підсумку рівнем розвитку її правової культури, а точніше – правосвідомості. Нерозуміння цієї інформації, неволодіння навичками її правильного тлумачення неминуче призводять до того, що правова комунікація починає здійснюватися стихійно, здебільшого – шляхом проб і помилок.

Якщо розглядати право як форму людської комунікації, то очевидним є його зв'язок із мовою, через яку транслуються необхідні людині норми, щоб її поведінка відповідала загальнообов'язковим правилам-стандартам. Норма права лише тоді забезпечує успішну правову комунікацію, коли вона максимально чітко фіксує права та обов'язки, дає змогу суб'єкту права зрозуміти її зміст і втілити у своїй поведінці. Інакше кажучи, перешкодою для комунікації виступає також будь-яка помилка у самій правовій нормі, у зв'язку з чим постає питання про необхідність усунення цієї перешкоди.

Як впливає з викладеного вище, помилка не виникає сама собою, вона є втіленням неправильного тлумачення, розуміння змісту норми права у свідомості суб'єкта, неправильною формою закріплення інформації в ній. У цьому аспекті правова помилка тісно пов'язана з оманою. Як уже зазначалося, поняття «омана» здебільшого розглядається у філософії, хоча, по суті, являє собою міждисциплінарну категорію [97]. Так, на думку В. Казібекової, проблема омани, її природи, джерел та умов з'явилася водночас із проблемою істини в давньогрецькій філософії, де омани розглядали як незбіг людського розуму й волі із законами універсуму. Тоді джерелом омани вважали природну недосконалість пізнавальних здібностей, обмеженість чуттєвого знання, недоліки освіченості індивіда або сукупний вплив цих чинників [97].

Арістотель у трактаті «Про душу» зарахував оману до помилкового знання й уважав, що хибність та істина зустрічаються там, де вже є поєднання думок. «Омана властива живим істотам, і душа чимало часу проводить у помилках» [7, с. 429]. Платон визначав оману як «відхилення думки, коли душа прагне до істини, але проноситься повз розуміння» [215, с. 339]. Епікур, на думку дослідників, виходив з визнання абсолютної істинності чуттєвого сприйняття, вважаючи, що омана виникає лише в результаті його неправильних тлумачень [324, с. 818], і певною мірою ототожнював оману і брехню, що не зовсім вірно, оскільки брехня є свідомим спотворенням дійсності та має негативний характер, омана ж формується неусвідомлено.

Більше уваги категорії «омана» приділяли філософи нового і новітнього часу, при цьому «традиційно аналізували її в межах теорії пізнання. Омана – це невідповідність знання та його предмета, розбіжність суб'єктивного образу дійсності з його об'єктивним прообразом; омана – абсолютизований момент процесу пізнання, що виникає й існує як однобічність пізнання. Услід за логікою Френсиса Бекона, можна вважати, що омани є результатом неповного знання, «неповної індукції» [97].

У юридичній науці слова «помилка» та «омана» здебільшого визнаються близькими за змістом і значенням, тому їх вважають синонімами. Однак О. Б. Лісюткін цілком слушно зазначає, що за сферою використання ці терміни нерівноцінні, оскільки кожен має свій самостійний функціональний відтінок. Якщо «омана» – іменник, похідний від дієслова, що характеризує дію або процес, то «помилка» – іменник, що позначає результат, подію, стан. Відповідно функціональне співвідношення цих категорій полягає в такому: омана є необхідною умовою настання помилки як події, тобто омана – причина, передумова, а помилка – її наслідок. Взаємозв'язок ж цих категорій проявляється в тому, що вони виступають специфічними формами фіксації суперечностей між можливістю людини і реальністю досягнення нею своїх цілей [154, с. 23].

Аналізуючи співвідношення понять «помилка» і «омана», Л. Л. Каленіченко доповнює наведені твердження. Дослідниця вважає, що омана перебуває в прямій залежності від життєвого досвіду та об'єму знань людини і значною мірою визначається специфікою об'єкта, що досліджується, метою і можливістю його пізнання, передає невірне відображення індивідом ознак і відношень предметів та явищ матеріального і духовного світу. Омана – думка, що є хибною (помилковою) і яка на деякий час приймається за істину. Помилка – це результат неправильної теоретичної чи практичної дії, що виникла у зв'язку з особистими, випадковими причинами; це першопочаткова ненавмисна неправильність, яку немає потреби ставити під сумнів [99].

У кінцевому підсумку Л. І. Каленіченко доходить висновку, що поняття помилки ширше, ніж поняття омани, причому поняття «омана» не поглинається поняттям «помилка». На нашу думку, доцільно не порівнювати обсяг указаних понять, а визначити взаємозв'язок між ними. Омана сама собою є результатом пізнання у вигляді неадекватного відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини. Омани слід вважати умовою помилки, що перетворюється в її причину тоді, коли породжує наслідок, тобто призводить до помилки. Помилка як наслідок містить у собі новий зміст, якого не було в причині. Тобто взаємозв'язок між оманою і помилкою полягає у такому співвідношенні: умова/причина (омана) – наслідок (помилка). Таку думку обстоює й О. Ю. Прохоров, пропонуючи розглядати омани і помилки в ракурсі співвідношення таких філософських категорій, як причина і наслідок, де перше виступає причиною, а друге наслідком. Якби не було омани, не було б і помилки [244, с. 28].

Окрім омани, до причин помилки Л. І. Каленіченко зараховує також неправильне уявлення – це викривлене неадекватне відображення у свідомості людини реальності, що не відповідає об'єктивній дійсності повністю чи частково. Викривлене означає помилкове. Тобто свідомість людини аналізує, усвідомлює інформацію, яка суперечить реальній

дійсності, що сприймається особою. На підставі такої інформації людина приймає рішення діяти у той чи інший спосіб. І як результат такого підходу наслідки її діяльності не відповідають її прагненням, відсутній бажаний результат [99, с. 37]. Логіка таких міркувань видається сумнівною, оскільки неправильне, невідповідне об'єктивній дійсності відображення у свідомості людини реальності, і є оманою. По суті, омана є суб'єктивною інтерпретацією людиною об'єктивної дійсності, неправильне уявлення про неї, що сформувалося внаслідок дефектів раціонального та чуттєвого пізнання. Своєю чергою, помилка – це своєрідна модель поведінки особи, що базується на її омані та зазвичай породжує негативні для неї самої та(або) суспільства наслідки.

Варто також наголосити, що омана буває двох видів: добросовісна і недобросовісна. Добросовісною є така омана, коли людина вважає своє судження, уявлення істинним, правильним, не усвідомлюючи його неадекватності реальним фактам чи обставинам, при цьому далеко не завжди вона може перевірити істинність свого переконання. Така омана має латентний, прихований характер для самого суб'єкта. І навпаки, недобросовісна омана усвідомлюється і визнається людиною, однак перед іншими вона твердить, що це істина. На нашу думку, умовою/причиною правової помилки може бути лише ненавмисна і неусвідомлювана, тобто добросовісна омана. Недобросовісна омана пов'язана із такою категорією, як обман, аналіз якого, щоправда, не охоплюється предметом нашого дослідження.

Розглядаючи питання про правову помилку, не можна обійти увагою її вплив на відносини між суб'єктами права. Як уже зазначалося, здебільшого з помилками пов'язуються негативні наслідки, зокрема, недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки (І. В. Давидова) [59]; судова помилка вважається дефектом, що значно ускладнює реалізацію права особи на судовий захист шляхом зумовлення ухвалення незаконних, необґрунтованих і несправедливих судових рішень [156, с. 124]. На думку Н. М. Оніщенко, «юридична помилка завжди призводить

до негативного результату. Це проявляється в тому, що помилки до певної міри перешкоджають реалізації прав, свобод людини, охоронюваних законом інтересів, погіршують становище суб'єктів права, перешкоджають виконанню державою завдань і цілей, ведуть до інших деструктивних явищ» [199, с. 76]. Щоправда, дослідниця суперечить сама собі, далі визнаючи, що «не кожна юридична помилка неминуче призводить до негативних наслідків для суб'єктів права, але будь-яка помилка може бути потенційно небезпечною і слугувати причиною появи інших помилок» [199, с. 78]. На нашу думку, категорично твердити лише про негативні наслідки правової помилки не варто. Нам більше імпонує позиція, яку обстоюють представники інших гуманітарних наук, наприклад, сучасні педагоги, лінгвісти. Зокрема, вітчизняні науковці Л. М. Коцюк та О. О. Пелипенко вважають, що, помилки вже більше не сприймаються як щось погане чи недоречне у викладанні або вивченні мови і таке, що має бути вилучене будь-якою ціною, навпаки, вони стали необхідною складовою навчального процесу. Це зумовлено тим, що усвідомлення як вчителем, так і учнем, типових помилок та їх аналіз визначає подальші кроки обох сторін у процесі навчання [132]. Білоруські науковці поділяють таку думку, розглядаючи учнівські помилки як феномен, іманентний процесу пізнання. Школа виступає соціальним інститутом, призначеним для того, щоб учні, пізнаючи, допускали помилки під наглядом педагогів. Помилки в цьому випадку виступають найважливішим елементом зворотного зв'язку, що дає вчителю змогу оптимізувати вивчення нового матеріалу в умовах масового навчання. При цьому помилка учня відображає його індивідуальне сприйняття досліджуваного об'єкта [192].

Як уже зазначалося, у світлі комунікативної теорії права право постає системою комунікацій, заснованою на зворотному зв'язку. Це означає, що «суб'єкти права не лише взаємодіють на підставі соціально визнаних норм, а й модифікують, корегують і пристосовують свою поведінку до латентних, але обов'язкових умов комунікації» [220, с. 666]. Інакше кажучи, у процесі реалізації правових норм реальна поведінка

суб'єктів може відрізнятись від тієї, що була первинно передбачена нормою, і однією із причин таких відмінностей виступає правова помилка. Цю помилку в багатьох випадках можна вважати елементом зворотного зв'язку між нормотворцем та адресатом правової норми, що свідчить про змістовні чи формальні недоліки останньої, які стали на заваді у правовому спілкуванні. Тому, хоч традиційно і вважається, що правова помилка породжує несприятливі результати, у такому аспекті її роль можна вважати позитивною.

Водночас не можна не визнати, що правові помилки суттєво впливають не лише на успішність правової комунікації, а й на стан правового порядку, що є різновидом порядку соціального. У цьому контексті слушним є міркування канадського правника Гійома Прованшера, який, перефразовуючи відомий вислів Гоббса, пропонує розглядати соціальний порядок як «великий діалог всіх проти всіх», в якому праву належить найважливіша роль, оскільки соціальна організація неможлива без порядку, а стабільний порядок неможливий без правової регламентації [338, с. 95–96].

У сучасних дослідженнях правового порядку наголошується, що в широкому сенсі «творцем» правового порядку є суспільство: «правовий порядок «твориться» масовою, безперервно відновлюваною правозначущою поведінкою членів суспільства, якою підтримується у «діючому» стані реальність утілених у суспільно-правову практику нормативів і цінностей права. Разом із тим, посилюється залежність правового упорядкування від поведінки окремих особистостей, передусім, з огляду на домінування елітарних та олігархічних моделей влади» [137, с. 25]. Тут можна додати, що великою мірою визначають природу і специфіку правового порядку правові помилки у поведінці окремих суб'єктів права як чинники, що дестабілізують правовий порядок. Правові помилки, «вплітаючись» у правові явища і процеси, породжують розбіжності між бажаним та реально існуючим правопорядком. Під бажаним розуміється правовий порядок як мета, до якої прагне правове

суспільство (за таких обставин правовий порядок – це законодавчо запрограмований рівень суспільних відносин, який повинен відповідати суспільним вимогам та природно-правовим критеріям). Натомість правовий порядок, який реально існує в суспільстві – це дійсний стан суспільних відносин, що є результатом втілення правових принципів та характеризується певним рівнем здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків усіма суб'єктами суспільних відносин [189, с. 123]. Наявність правових помилок здебільшого можна зафіксувати лише тоді, коли в реально існуючому правопорядку правові потреби не отримують задоволення або задовольняються неефективно. Бо в ціннісному аспекті правовий порядок розуміється як «правове благо, яке задовольняє потреби особи і суспільства у сприятливому (безпечному, організованому, передбачуваному) правовому бутті» [137, с. 18]. У зв'язку з цим усунення помилок стає додатковим завданням, що відповідно потребує додаткових матеріальних та духовних ресурсів.

Вважаємо, що правовий порядок – це така якість суспільного життя, яка державою лише охороняється, а формується він у результаті свідомої, цілеспрямованої поведінки суб'єктів права під час реалізації ними правових приписів. Це означає, що правові помилки можуть виникати саме у процесі правореалізації. Для того, щоб виявити співвідношення реалізації норм права та правової помилки, необхідно найперше уточнити значення самого терміна «реалізація». Це слово тлумачиться як «здійснювати, робити реальним, втілювати що-небудь у життя» [252]. У такому сенсі розуміється це поняття й у сучасній юридичній науці. Водночас І. А. Сердюк слушно зауважує, що «вчені хоча й ураховують смислове навантаження слова «реалізація», однак інтерпретують її по-різному: то як практичне здійснення, впровадження або втілення права (чи норм права) в суспільну практику, то як правомірну поведінку учасників суспільних відносин, то як усвідомлену діяльність із втілення її приписів у правомірній поведінці суб'єкта» [280, с. 75]. Для підтвердження цієї думки проаналізуємо кілька дефініцій поняття «реалізація норм права».

Доволі лаконічне визначення пропонують Н. М. Крестовська та Л. Г. Матвєєва: «реалізація права – це втілення змісту правових норм у фактичній поведінці суб'єктів права» [136, с. 411]. Так само стисло визначено поняття «реалізація норм права» в іншому підручнику: «це втілення (здійснення) їх вимог у правомірній поведінці людей – суб'єктів права» [84, с. 235], щоправда, з уточненням щодо правомірної поведінки людей як суб'єктів права.

«Юридична енциклопедія» визначає реалізацію норм права як процес втілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їх практичній діяльності щодо здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків [208, с. 216], тобто містить вказівку на те, що реалізація норм права полягає у здійсненні прав і виконанні обов'язків. На думку І. В. Болокан, «вказівка на об'єкт реалізації (норма права) є істотною ознакою цієї правової категорії, адже саме ця ознака відмежовує реалізацію норм права від інших пов'язаних зі словом «реалізація» поняттями та категорії «реалізація», що використовується в інших (крім правової) сферах суспільного життя. Натомість конкретизація того, що саме норма права встановлює (припис, розпорядження, можливості, положення, вимоги, права, обов'язки тощо), є зайвою під час характеристики загального поняття «реалізація норм права» [19, с. 35]. Це зауваження є доволі слушним, оскільки така конкретизація доцільна для характеристики окремих форм реалізації (використання, виконання, додержання, застосування), які пов'язані з різними видами норм права (уповноважуючими, зобов'язуючими, забороняючими тощо).

Як впливає з наведених вище (та й інших) визначень, практично усі науковці вважають, що у процесі правореалізації правові норми «перетворюються» у правомірну поведінку суб'єктів права: «у механізмі правового регулювання саме на стадії реалізації правових норм (об'єктивного права) відбувається фактичне втілення норм у правомірній поведінці суб'єктів, право як належне переходить у соціальну реальність, у фактичну площину, тобто в наявне, суще» [85, с. 102]. На думку

В. В. Лазарева, «проблема реалізації права може бути розглянута у двох напрямках: слідування праву з боку органів держави та посадових осіб; втілення права у вчинках громадян, у діяльності їх організацій і об'єднань. Однак в обох випадках мова, по суті, йде про конституювання правопорядку. Для нього, як відомо, недостатньо лише наявності правових норм. Суть правопорядку полягає в тому, що на основі права складаються реальні суспільні відносини» [146, с. 414].

Якщо поведінка людини може бути оцінена з точки зору вимог правових норм, вона визнається юридично значущою. Однак тут варто врахувати зауваження В. В. Завальнюка, який вважає словосполучення «юридично значуща поведінка» недосконалим, бо воно не охоплює усіх видів поведінки, так чи інакше передбачених правом у широкому його розумінні, і пропонує більш широкий термін «правозначуща поведінка», під якою розуміє поведінку (діяльність або бездіяльність) людини, визначену нормами та принципами об'єктивного (позитивного та природного) права, що спричиняє або здатна спричинити правові наслідки [79, с. 4–5]. Терміном «правозначуща поведінка» оперує також А. Ф. Крижановський [137] та інші вітчизняні науковці.

Принципово важливе значення для розуміння правової помилки має думка В. В. Завальнюка про те, що дефініція юридично значущої поведінки стосується лише типової, соціально значущої та свідомо вольової поведінки. Це породжує питання про нетипову поведінку, що не є ні правопорушенням, ні правомірним вчинком; про поведінку, яка не є свідомо-вольовою; про поведінку недієздатних осіб [79, с. 5]. Продовжуючи ці міркування, варто визначити характер поведінки суб'єкта, який допускає правову помилку. На нашу думку, вона охоплюється поняттям «правозначуща поведінка», оскільки їй притаманні такі головні ознаки, як передбаченість правом та здатність породжувати правові наслідки.

Ще однією суттєвою формально-юридичною ознакою помилки Л. І. Каленіченко цілком слушно визнає свідомо-вольовий діяльнісний

характер [100, с. 32]. Це означає, що помилка вчиняється у процесі свідомої, вольової діяльності людини, тобто її поведінка підконтрольна свідомості, спрямована на досягнення конкретного результату, що охоплюється її волею, однак у зв'язку з помилкою настають або можуть настати неочікувані чи небажані юридично значущі наслідки для неї самої чи інших суб'єктів права. Зв'язок правової помилки і правової діяльності полягає в тому, що тільки конкретне свідоме, вольове діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта права у сфері правового регулювання суспільних відносин може оцінюватися з точки зору його відповідності/невідповідності приписам правових норм. Дещо іншу думку висловлює Л. І. Каленіченко: «помилці характерна і така властивість, як недосагнення цілей правового регулювання. Цілі правового регулювання реалізуються та втілюються в життя саме через активну, виключно безпомилкову юридичну діяльність. Помилкові результати дій (юридичні помилки) є неправильним результатом діяння. Такий результат, хоча і направлений на досягнення цілей правового регулювання, але він, у зв'язку зі своєю хибністю, помилковістю, їх не досягає» [100, с. 33]. З такими міркуваннями можна погодитися лише частково, оскільки недосагнення цілей правового регулювання – це наслідок, а не властивість помилки; крім того, містить тавтологію твердження «помилкові результати дій (юридичні помилки) є неправильним результатом діяння» (підкреслено нами – *О. М.*).

Норми права закріплюють формально-обов'язкові критерії, використовуючи які, можна дати юридичну оцінку відповідності чи, навпаки, невідповідності поведінки нормі права. У першому випадку поведінка людини характеризується як правомірна, в іншому – як протиправна. Науковці по-різному трактують поняття «правомірна поведінка»: це «суспільно корисна поведінка суб'єкта права (дія або бездіяльність), яка відповідає приписам юридичних норм і охороняється державою» [289, с. 451]. Розширене визначення правомірної поведінки надає авторський колектив посібника «Загальна теорія держави і права» за

ред. В. В. Копейчикова: «правомірна поведінка, на відміну від протиправної, характеризується соціальною корисністю, відповідністю моделям, відображеним у правових нормах, позитивними юридичними наслідками [...] Як загальна форма реалізації суб'єктивних прав і обов'язків правомірна поведінка, впливаючи з характеру норм права, що реалізуються, здійснюється у вигляді їх дотримання, виконання та використання, а також правозастосування, тобто становить єдність юридичного та соціального змісту реалізації норм права» [82, с. 199]. Натомість протиправна поведінка визнається антиподом правомірної поведінки [82, с. 201]. Але ми поділяємо думку Г. В. Свириденко про те, що можна говорити про «певну необґрунтованість тлумачення правомірної та неправомірної поведінки як суто антагоністичних понять за будь-яких умов, що є можливим лише за умови застосування при цьому прийомів та засобів формальної логіки. Це означає, що смислове навантаження кожного з названих понять є достатньо об'ємним та, певною мірою, може містити протилежні ознаки. Зокрема, неправомірну поведінку також не можна розуміти лише як суто негативну за своїми ознаками, оскільки зміст цього поняття не доцільно обмежувати лише шляхом його протиставлення поняттю «правомірна поведінка», виходячи, зокрема, з його умовності» [274, с. 54]. Інакше кажучи, поділ правозначущої поведінки лише на два види (правомірну і протиправну) не вичерпує усієї багатоманітності її проявів, зокрема, це стосується і правових помилок у поведінці суб'єктів права.

Оскільки «помилка не має прямого закріплення в нормативних актах, то, як вимагає законність, не є протиправним діянням. Водночас помилка – по суті явище «об'єктивно протиправне», що не відповідає завданням суспільного розвитку і перешкоджає досягненню соціально значущих цілей» [22, с. 47]. Об'єктивно протиправне діяння науковці тлумачать як безвинне діяння, тобто таке, що не є правопорушенням, бо у його складі як певної сукупності формально-юридичних ознак («об'єктивних, суб'єктивних») немає такої ознаки (елемента), як «суб'єктивна сторона»:

«вина» – обов’язкова, а не факультативна ознака суб’єктивної сторони, тому її відсутність завжди означає і відсутність власне «суб’єктивної сторони» [328, с. 846].

Зі свого боку, Н. М. Оніщенко слушно твердить: «помилка виключає винність, оскільки виникає без попереднього свідомого наміру. Інакше кажучи, помилка виникає випадково, в той час як правопорушення – завжди усвідомлений акт поведінки, і для констатації правопорушення необхідно встановити його юридичний склад» [199, с. 76].

На думку О. Б. Лісюткіна, ненавмисний характер помилки на емпіричному рівні правової реальності знімає питання про винність суб’єкта права за допущену помилку, а отже, і відповідальності за неї [155, с. 17]. Але ця думка потребує уточнення щодо кримінально-правової помилки, що тісно пов’язана протиправністю та винністю діяння, вчиненого особою, яка помилялася щодо заборони його законом, кваліфікації та відповідальності. Загалом, «під помилкою в кримінальному праві розуміється неправильне уявлення особи про юридичні властивості або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння» [85, с. 83]. Розширене визначення помилки особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, пропонує Р. В. Вереша: «це особливе психічне ставлення особи до вчинюваного діяння, за якого відбувається неправильна оцінка протиправності чи об’єктивних обставин діяння, що можуть стосуватися складу злочину або обставин, які виключають злочинність діяння, які передбачені у КК України» [33, с. 287]. На нашу думку, це визначення є повним і точним, оскільки у ньому простежується зв’язок помилки з виною як обов’язковою ознакою суб’єктивної сторони складу злочину. Фахівці зазначають, що, «впливаючи на зміст вини, помилка особи може змінювати її форму та ступінь, а отже, кваліфікацію вчиненого діяння. Врахування не лише істинних, а й помилкових уявлень особи є запорукою правильної кваліфікації вчиненого і реалізації принципу диференціації відповідальності та індивідуалізації покарання [121, с. 3].

Випадковий характер помилки проявляється в тому, що кожен суб'єкт права, реалізуючи свої права чи виконуючи свої обов'язки, вступаючи у різні правовідносини, може допустити помилку, і передбачити це неможливо. Як вважає О. Б. Лісюткін, «ймовірність настання помилки відносна. Вона може настати, а може і не настати, тобто помилка свідомо не визначена [155, с. 14]. Зі свого боку, Л. І. Каленіченко твердить: «у межах соціально свідомого діяння, яке спрямоване на досягнення певної мети чи реалізації законного інтересу, виникає помилка. І факт формалізації помилки у межах законної поведінки учасників правових відносин у формі результату пояснює не лише причинну, а й казуальну сутність помилки» [100, с. 32].

Казуальний характер помилки визнавали ще радянські дослідники, наприклад, А. К. Семенов: «слід відмітити, що у слідчого немає фатального психологічного хисту, здатності до помилок і помилкових дій. Певні об'єктивні та суб'єктивні, випадкові причини можуть виявлятися як певні закономірності ситуативної нестабільності поведінки слідчого, що може спричинити помилкові дії» [277, с. 219]. Тобто діяння особи, вчинене під впливом правової помилки, має казуальну природу. Поділяємо позицію І. А. Полонки, яка за допомогою філософських категорій «необхідність» та «випадковість» установлює, що «нормативність» і «казуальність», як властивості права, не можуть існувати одна без одної. Водночас основною відмінністю між нормативністю та казуальністю у праві дослідниця вважає те, що нормативність, як визначальна властивість права, має загальнообов'язковий, неперсоніфікований характер, тобто поширюється на всіх без винятку осіб. Казуальність же має персональний, одиничний, конкретний характер [218].

Стосовно предмета нашого дослідження казуальність проявляється в тому, що активна чи пасивна свідомо-вольова поведінка конкретної людини, реалізована за наявності помилки, породжує випадковий, неочікуваний правомірно одержаний негативний результат. Казуальність полягає і в тому, що помилку, допущену за певних обставин одним

суб'єктом, не обов'язково повторить в аналогічних умовах інший суб'єкт. Подібні міркування висловлює Л. І. Каленіченко: помилки у правовій сфері формуються, обумовлені, активною безпосередньою діяльністю людини. Поза індивідом і його життєдіяльністю помилка не може існувати, що і визначає її соціальну природу [100, с. 32]. Однак ми не погоджуємося з висновком, який сама дослідниця вважає аксіомою, про те, що помилка є окремим конкретним результатом діяння суб'єкта права [100, с. 32].

На нашу думку, помилка втілюється у конкретних результатах, а сама вона є непрогнозованим наслідком оцінки людиною тих чи інших обставин (зокрема, і свого діяння), які вона вважала виключно правомірними, однак які такими не виявилися. Як вірно вказує Н. М. Оніщенко, суб'єкт, який припустився помилки, керувався припущенням правильності (адекватності) своїх дій. Він діяв сумлінно, тобто помилка виникла в результаті добросовісного поводження (поведінки). При цьому відсутній намір, умисел щодо здійснення помилки, нехтування законом, обов'язком з боку осіб, які займаються юридичною діяльністю [199, с. 76]. Тобто Н. М. Оніщенко вважає характерною ознакою помилки те, що її допускає орган чи посадова особа, які мають право займатися правотворчою, правореалізаційною або інтерпретаційною діяльністю, тобто суб'єкти, що володіють відповідною правосуб'єктністю, за якими це право закріплено державою або їм делеговано (органи місцевого самоврядування, суб'єкти локальної правотворчості); або помилки допускаються представниками наукового осередку, в такому випадку мова іде про доктринальні помилки [199, с. 76]. Вважаємо такий підхід надто вузьким, оскільки помилки допускають не лише вказані суб'єкти і притаманні вони не лише юридичній діяльності.

У юридичній науці, окрім поняття «юридична діяльність», використовується поняття правової діяльності, при цьому тривають дискусії щодо їх співвідношення. На думку багатьох науковців, поняття «правова діяльність» є ширшим, ніж «юридична діяльність». Зокрема, С. Д. Гусарев правову діяльність розглядає як один із видів соціальної

діяльності, що здійснюється суб'єктами права з використанням правових засобів і для отримання правового результату, внаслідок чого в процесі функціонування суспільних відносин відбувається створення права, його розвиток і матеріалізація [57, с. 80]. Юридичну діяльність учений вважає різновидом правової діяльності, що здійснюється у сфері права юристами на професійній основі з метою отримання правового результату, задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права [57, с. 85].

Поділяючи твердження про ширший обсяг поняття «правова діяльність», вважаємо за доцільне говорити про помилки у правовій діяльності усіх суб'єктів права, хоч традиційно більше уваги науковці приділяють саме помилкам у юридичній діяльності. Так, у російській юридичній науці спробу комплексного аналізу помилкової юридичної діяльності чи не вперше здійснила Л. О. Чувакова [320]. На основі аналізу найбільш поширених дефініцій юридичних помилок дослідниця формулює таке визначення помилкової юридичної діяльності: це невинне, об'єктивно-суб'єктивне протиправне діяння (дія, бездіяльність) юридичної практики, що порушує загальні принципи і норми права, інші юридичні приписи, що не досягає цілей правового регулювання і тягне за собою застосування певних заходів соціально-правового захисту [320, с. 11].

Окремі думки Л. О. Чувакової є доволі суперечливими. Як твердить авторка, у роботі досліджуються не юридичні помилки як негативні результати неправильних дій, а сама помилкова юридична діяльність. Тобто правові помилки ототожнюються з негативними результатами юридичної діяльності, що не зовсім вірно. Крім того, не є чітким розмежування помилкової юридичної діяльності та інших соціально-правових відхилень (правопорушень, службових упущень, зловживань правом та ін.). Так, на думку дослідниці, вчинення правопорушення та юридичної помилки породжує різні юридичні наслідки для їх суб'єктів. Особа, яка вчинила правопорушення, несе юридичну (кримінальну, адміністративну та ін.) відповідальність, а помилкова юридична діяльність

тягне за собою застосування до суб'єкта заходів соціально-правового захисту (скасування прийнятих актів, скерування особи на навчання або підвищення кваліфікації тощо). Однак у юридичній літературі термін «заходи соціально-правового захисту» має зовсім інший зміст. Так, «значна частина дослідників соціального захисту використовує інструментальний підхід і розглядає феномен соціального захисту в широкому і вузькому значеннях, визначаючи його, передусім, як сукупність (систему, комплекс) певних заходів, дій, програм, стратегій та ін., іноді – як систему гарантій (зобов'язань – економічних, правових і соціальних, соціально-економічних, політичних та ін.), систему суспільних відносин, політику або систему державної політики, обов'язок держави, суспільний механізм, соціальний інститут. Ця система (комплекс, політика, в основному спрямована на: дотримання прав людини (соціальних і інших); забезпечення соціальних гарантій, гідного життя (якості життя) людини або окремих груп населення, задоволення потреб; підтримку доходів населення в особливих ситуаціях, створення умов самореалізації тощо» [145, с. 68].

У своїй роботі Л. О. Чувакова аналізує зміст найбільш поширених причин-умов помилкової юридичної діяльності (нечіткість, суперечливість законодавства; нестабільність юридичної практики; велика завантаженість працівника; недостатність юридичних знань; несприятливі умови діяльності; відсутність або недоліки технічних засобів; недоліки у підборі і розстановці кадрів, відсутність спеціалізації в роботі; низька ефективність системи підвищення кваліфікації юристів; неналежна система контролю за роботою), пропонує можливі шляхи їх усунення [320, с. 22]. Недостатньо уваги, на нашу думку, приділено впливу на помилки в юридичній діяльності суб'єктивних причин, зокрема, правової свідомості, оскільки правова норма саме через правосвідомість і систему цінностей суб'єкта входить до найважливіших чинників прийняття ним рішення про те, як поводити себе в тій чи іншій ситуації.

Правова помилка – явище суб'єктивного характеру, оскільки у кожній конкретній ситуації її допускає конкретний суб'єкт, при цьому інший суб'єкт може бути наділений правом/обов'язком визначати вчинене діяння як правильне чи помилкове, однак не виключається можливість виявлення своєї помилки самим суб'єктом. Щоправда, виправлення правової помилки здійснюється не в довільному порядку – ця процедура має правову регламентацію та передбачає застосування спеціальних заходів, наприклад, скасування судового рішення, визнання акта нечинним, таким, що не підлягає застосуванню, тощо [199, с. 77].

Підсумовуючи усе викладене вище, вважаємо за доцільне акцентувати на таких основних ознаках правової помилки, яка:

- 1) є невід'ємним елементом правової реальності, що охоплює всі правові явища, як позитивні, так і негативні;
- 2) відображає одну із основних внутрішніх суперечностей права – між правом, яким воно має бути, та реальним правом;
- 3) є відхиленням від правової норми як правильної, типової, загальноприйнятої моделі поведінки;
- 4) притаманна правовій діяльності усіх суб'єктів права;
- 5) тісно пов'язана з добросовісною оманю, коли людина вважає своє судження, уявлення істинним, правильним, не усвідомлюючи його невідповідності реальним фактам чи обставинам;
- 6) допускається у процесі свідомої, вольової діяльності людини під час реалізації нею правових норм;
- 7) не має прямого закріплення в нормативних актах і не є протиправним діянням, оскільки у своєму складі не містить такої ознаки (елемента), як вина;
- 8) має правозначущий характер (може породжувати негативні наслідки);
- 9) може виступати елементом зворотного зв'язку між нормотворцем та адресатом правової норми, сигналізуючи про змістовні чи формальні недоліки останньої.

З урахуванням найважливіших ознак, пропонуємо таке визначення: правова помилка – це казуальне безвинне відхилення суб'єкта права від моделі поведінки, передбаченої правовою нормою, зумовлене його добросовісною оманю щодо відповідності власного судження чи уявлення про зміст правового припису об'єктивній дійсності, що може спричинити негативні наслідки для нього самого та/чи інших учасників правових відносин і підлягає виправленню у спеціальному порядку з використанням спеціальних засобів.

РОЗДІЛ 2

ТИПОЛОГІЯ І КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВОВИХ ПОМИЛОК

2.1. Основні підходи до диференціації правових помилок

Дослідження такого багатопланового явища, як правова помилка, є надзвичайно складним завданням, тому важливе значення для його всебічного наукового аналізу має диференціація правових помилок на окремі групи за допомогою таких методологічних прийомів, як типологія і класифікація. У сучасній юридичній науці нерідко виникають складнощі при застосуванні типологічного і класифікаційного методів у дослідженнях правових явищ, що зумовлено, на думку І. А. Демидової, відсутністю чіткості в уявленнях про те, чим «тип» відрізняється від таких понять, як «клас», «модель», «система», «ідеалізований об'єкт», «абстракція», що виконують аналогічні функції в пізнанні [65, с. 90].

Питання про співвідношення типології і класифікації у праві науковці порушили ще наприкінці минулого століття. Хоч поняття типології досить поширене в науковій літературі, Л. П. Рожкова відзначила відсутність його чіткого визначення і навіть використання як синоніма понять класифікації або систематизації, що не можна визнати правомірним [266, с. 3]. Водночас думка дослідниці про те, що типологія є специфічним видом класифікації, є спірною. Позиція М. В. Сільченка полягає в тому, що «класифікація, як певний процес і етап наукового пізнання, передують типології, є її цілющим ґрунтом. Результати класифікації, виражені в сукупності класифікаційних схем, можуть слугувати основою встановлення типологічної бази дослідження, спільних точок дотику різних класифікаційних площин, а отже, і бази типологічного дослідження, покладеної в основу формування системи типів державно-правових явищ, як одного з різновидів концептуальної системи» [282, с. 63]. Сучасні вітчизняні науковці загалом поділяють таку позицію. Дійсно, типологія дає цілісні знання про об'єкт, розкриває його системоутворювальні зв'язки, суттєві ознаки та риси всієї системи, а класифікація не дає змоги виявити

закономірності співвідношення різних класифікаційних площин, оскільки кожна з них є повністю автономною [286, с. 31]. Зі свого боку, Л. О. Луць указує, що класифікація застосовується тоді, коли є потреба в отриманні знань лише щодо певної сторони об'єкта, а не цілісних знань про нього [158, с. 15].

Отже, співвідношення типологізації та класифікації полягає в тому, що типологізація, порівняно з класифікацією, виступає вищою формою узагальнення, яка формує цілісне уявлення про досліджуваний об'єкт, а класифікація є способом розподілу явищ на класи (групи) за спільними ознаками, при цьому кожен клас займає відносно інших чітко визначене місце.

Необхідність типологізації та класифікації правових помилок підтверджується тим, що це сприятиме «визначенню різноманіття зв'язків помилки з явищами правової дійсності й зумовленості її юридичного значення змістом таких зв'язків, що підкреслює похідний характер нормативної природи помилки» [155, с. 5]. Незважаючи на значущість цього завдання, наразі ані в загальнотеоретичній юриспруденції, ані в галузевих юридичних науках немає достатньо повної розробки питання про типологію та класифікацію правових помилок. Водночас можна відзначити окремі спроби вирішити це завдання.

Ще у 1975 р. була опублікована монографія за редакцією В. М. Кудрявцева, присвячена ефективності правосуддя, яку автори визнали обернено пропорційною до кількості судових помилок: чим більше судових помилок і чим серйозніші ці помилки, тим менш ефективне правосуддя, і навпаки [330, с. 36]. Незважаючи на те, що дослідження, в дусі того часу, здійснювалося з класових, партійних позицій, окремі його положення не втрачають актуальності і можуть бути використані для класифікацій сучасних судових помилок. Зокрема, це поділ судових помилок на два основні види: перші допускаються при пізнанні фактичних обставин злочину (іншого досліджуваного в суді діяння) в його кримінально-правовому значенні, інші – при визначенні

виду і міри покарання або звільненні від кримінального покарання, тобто при виборі найбільш ефективних засобів перевиховання злочинця і попередження злочину [330, с. 94–95]. Судові помилки, пов'язані з установленням істини в суді, поділено на: помилки в установленні фактів і помилки в застосуванні права [330, с. 97]. Найбільш небезпечними помилками автори монографії визнали помилкове засудження або помилкове виправдання, тому й приділили їм найбільше уваги [330, с. 101–110]. Своєю чергою, основні різновиди помилок суду у вирішенні питання про винність, зазвичай, виникають внаслідок допущення ним менш значних помилок при встановленні окремих елементів предмета доказування, окремих обставин справи, доказових фактів, на основі яких робиться висновок про головні факти, а також помилок в оцінці окремих засобів доказування [330, с. 110–119].

Сучасний вітчизняний дослідник М. М. Гультай підкреслює, що автори вказаної монографії, класифікуючи судові помилки, застосували метод індукції та різні критерії: перший – юридико-галузевий, тобто враховували те, яка норма права порушена – процесуальна або матеріальна; другий – властивість неочевидності помилки, її прихованість (латентність). Таку класифікацію науковець вважає не цілком коректною [54, с. 15] і пропонує власну класифікацію судових і слідчих помилок, яка дає змогу більш чітко визначити цей юридичний феномен; виділити його найбільш істотні властивості і відмежувати від суміжних юридичних явищ. Учений поділяє слідчі й судові помилки на групи за стадіями, у яких вони допускаються; за гносеологічною ознакою; за характером виявлення; за можливістю виправлення; за значенням для кримінального судочинства; помилки доказування; помилки стосовно права й факту [54, с. 18–19]. При цьому абсолютно вірним є твердження, що одна помилка може мати кілька класифікаційних властивостей одночасно.

У сучасній юридичній науці багато уваги типології та класифікації помилок у праві приділив О. Б. Лісюткін. Вважаємо слушною думку науковця про те, що для з'ясування адекватного юридичного значення

різних за своєю соціальною природою видів помилок слід проводити їх диференціацію шляхом багаторівневого поділу на типи. У межах отриманої типологічної групи помилок необхідно здійснювати їх системно-структурну класифікацію на види, що дасть змогу встановити залежності між родовим поняттям помилки і її видовими якостями, на підставі яких відбувається формування нормативного змісту помилки і меж її прояву у правовій дійсності [155, с. 19]. Однією з підстав поділу помилки на типи О. Б. Лісюткін визнає цільову спрямованість мотивованого діяння суб'єкта права. На цій основі він виокремлює два протилежні типи поведінки – правомірний і неправомірний – та відповідні їм типи помилок: помилки, які допускаються в межах правомірної поведінки, і помилки при вчиненні правопорушення.

На нашу думку, така диференціація помилок має принципове значення для розуміння їх природи, але варто зробити окремі уточнення. У теорії права виділяють такі види правової поведінки: 1) правомірна поведінка; 2) правопорушення; 3) зловживання правом; 4) об'єктивно протиправне діяння [81, с. 279–280]. Три останні види Т. М. Ямненко пропонує об'єднати поняттям «неправомірна поведінка» (не плутати з поняттям «протиправна поведінка», адже зловживання правом далеко не завжди відбувається всупереч чи проти норм права) [333, с. 124]. Тобто правомірна і неправомірна поведінка є різновидами соціальної поведінки людини у сфері права. Психологічний механізм (мотивація) індивідуальної поведінки в сфері права, на думку Г. В. Свириденко, складається із трьох основних етапів, які відповідають трьом елементам норми права: 1) мотивація – планування поведінки, 2) прийняття рішення; 3) виконання рішення. У процесі мотивації людина вивчає шляхи і засоби задоволення своїх нагальних потреб та інтересів, у тому числі правові способи та засоби. Вибір правових засобів одразу переводить її поведінку в сферу права [273, с. 10]. Безперечно, «при сформованому позитивному ставленні до права, наявності певного позитивного досвіду використання правових

засобів, відповідний суб'єкт (особа), керуючись установкою на дотримання права, обирає правомірні способи поведінки» [273, с. 14].

Водночас зауважимо, що, формуючи модель своєї поведінки, суб'єкт права спирається на власні знання правових приписів та уявлення про відповідність їм своїх дій чи бездіяльності. Якщо ці знання чи уявлення є помилковими, то й поведінка суб'єкта характеризуватиметься відхиленням від нормативно-правової моделі. Однак вина особи у такому разі відсутня, оскільки передумовою такої поведінки виступає її добросовісна омана.

Змістовні відмінності неправомірної поведінки проявляються на рівні потреб, інтересів, мотивів та намірів особи. Механізм неправомірної поведінки, на думку І. Полонки, охоплює такі стадії, як: еволюційна негативна динаміка потреб людини, викривлення в системі правових інтересів, поява антигромадських мотивів поведінки, обґрунтування антиправової ціннісної орієнтації поведінки, асоціальна установка, постановка мети, спрямованої на порушення норм права та прийняття рішення про вчинення неправомірної поведінки [217, с. 243]. Неправовий зміст є основною ідентифікуючою ознакою цього типу поведінки, що позначає намір особи вчинити діяння, яке не відповідає правовим приписам, і досягнути бажаного результату. Як твердить Г. В. Свириденко, «у разі негативного ставлення до права, його сприйняття виключно як знаряддя державного примусу й інструмента заборони та обмеження свободи поведінки, в свідомості людини може сформуватися антисупільна установка, що часто веде до протиправної поведінки» [273, с. 14].

Суттєва відмінність помилки у неправомірній поведінці полягає у тому, що її допускає суб'єкт, діяння якого, по-перше, не узгоджується з приписами правових норм, по-друге, характеризується виною у формі умислу чи необережності, а сама помилка перешкоджає реалізації мотиву, яким керувалася особа. Зазначені особливості можуть розглядатися як підстави для розмежування двох типів помилок: у правомірній поведінці та неправомірній поведінці суб'єктів права, при цьому останній тип помилок

здебільшого досліджується у рамках кримінального права. Враховуючи те, що форми вираження неправомірної поведінки з урахуванням їх протиправності диференціюються за галузевою ознакою, представникам інших галузевих наук (адміністративного, трудового, цивільного права) варто приділяти проблемам помилок більше уваги.

Як уже зазначалося, «серед багатьох запропонованих в кримінально-правовій (і не лише вітчизняній) науці підходів до класифікації помилок домінуючою є точка зору про те, що помилка поділяється на фактичну та юридичну» [120, с. 60–61], при цьому використовується єдиний критерій для їх розмежування – предмет помилки. Водночас зміст цього предмета визначається по-різному. Наприклад, авторський колектив підручника «Кримінальне право України» підставою для класифікації вважає ті обставини, які неправильно сприймаються суб'єктом. Якщо це стосується юридичних властивостей, правової характеристики вчиненого, то помилка є юридичною, а неправильне сприйняття фактичних об'єктивних ознак вчиненого визнається фактичною помилкою [138, с. 176–178]. Такий підхід є занадто широким, оскільки охоплює великий перелік помилок, не всі з яких є значущими з точки зору кримінального права. Нам більше імпонує позиція О. Д. Комарова щодо розмежування юридичної та фактичної помилки. Дослідник твердить, що юридична помилка завжди стосується формальної ознаки злочину – його протиправності та караності. Усвідомлення протиправності діяння, тобто його заборони кримінальним законом, та юридичних наслідків вчинення такого діяння – конкретного виду та міри (строку, розміру) покарання не тотожне усвідомленню суспільної небезпечності вчиненого. Понад те, аналіз статей 23–25 Кримінального кодексу України уможливорює висновок, що ознака протиправності взагалі лежить поза межами предметного змісту вини. Інакше кажучи, з точки зору кримінального права, абсолютно байдуже, чи усвідомлювала особа, що вчинене нею діяння передбачене кримінальним законом. Важливо, щоб особа усвідомлювала, а у випадках з необережною формою вини – мала обов'язок та можливість усвідомлювати суспільно

небезпечний характер вчиненого. Натомість фактичні помилки мають власний кримінально-правовий зміст і впливають на вирішення питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності, правильну кваліфікацію дій винного тощо [120, с. 62].

Варто виокремити такий різновид, як помилка в суспільній небезпечності діяння, зумовлена оманною стосовно злочинності/незлочинності діяння. Як указує Т. Мартянова, «помилкова думка особи щодо злочинності свого діяння та його можливих наслідків означає, що особа вважає, що її дії злочинні і тягнуть кримінальну відповідальність, тоді як КК України вони не передбачені. Діяння, не передбачене кримінальним законом, не може тягнути кримінальної відповідальності, через відсутність протиправності як обов'язкової ознаки злочину. Тож за таку помилку особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності [166, с. 145]. Тобто у цьому випадку діє принцип «*nullum crimen sine lege*» – «немає злочину без вказівки на те у законі», або, відповідно до ч. 2 ст. 58 Конституції України, «ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення» [123]. Своєю чергою, помилка щодо незлочинності діяння має місце тоді, коли особа вважає, що вчинене нею діяння не є злочином, натомість воно передбачене кримінальним законом. У такому разі діє інший принцип – «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності» (ч. 2 ст. 68 Конституції України) [123]. Презумпція знання закону, що безпосередньо пов'язана із появою самих законів – одна із перших правових презумпцій [318, с. 98]. Її положення були сформульовані в римському праві у вигляді двох загальновідомих юридичних конструкцій *ignorantia juris, quod quisque tenetur scire non excusat* (незнання закону, знання якого передбачається, не є виправданням для особи, яка порушила закон) і *nemo ignorantia juris recusare potest* (ніхто не може виправдовуватися незнанням закону). З урахуванням цих конструкцій у сучасному праві суть презумпції знання закону полягає в

тому, що кожна особа вважається такою, що знає закони, які діють на території країни, громадянином якої вона є або на території якої вона постійно проживає [43, с. 291]. Отже, за ознакою правомірності/неправомірності можна виокремити два типи помилок: помилки у правомірній поведінці та помилки у неправомірній поведінці суб'єктів права, серед останніх найбільш дослідженими є кримінально-правові помилки, що традиційно поділяються на юридичні і фактичні.

Загальновизнано, що правомірна поведінка втілюється у виконанні юридичних обов'язків, використанні суб'єктивних прав і дотриманні правових заборон. В юриспруденції зазначені прояви активності особи визначаються як форми реалізації норм права. Тобто помилки у правомірній поведінці суб'єктів права доцільно диференціювати за формами реалізації правових норм. Як твердить М. О. Борисенко, «у теорії права розрізняють декілька форм реалізації права, видова різноманітність яких залежить від специфіки суспільних відносин, що підлягають урегулюванню, особливостей норм права (зокрема, їх гіпотез і диспозицій), а також особливостей поведінки суб'єктів, які реалізують ці норми» [21, с. 275]. Найбільш поширеним у юридичній літературі є поділ форм реалізації норм права за характером дій правореалізуючих суб'єктів на дотримання (додержання), виконання і використання. Такий поділ зумовлений способом правового регулювання, що використовується у тій чи іншій нормі права (заборона, зобов'язання чи дозвіл). Дотримання (додержання) правових норм означає, що суб'єкт не вчиняє тих дій, які заборонені приписами права; виконання передбачає вчинення суб'єктом тих дій, до яких його зобов'язують приписи; використання стосується реалізації тих можливостей, які надані суб'єкту, відповідно до його інтересів і потреб. Відповідно можна виокремити типи помилок – помилки під час дотримання (додержання), виконання та використання суб'єктивних прав і юридичних обов'язків їх носіями.

Особливою формою реалізації норм права у юридичній науці визнається їх застосування, що визначається як «здійснювана в процедурно-процесуальному порядку владно-організуюча діяльність компетентних державних органів та посадових осіб, спрямована на вирішення конкретних справ шляхом видання індивідуальних правових приписів, тобто ухвалення на основі норм права владного рішення в конкретній справі» [36, с. 25]. Важливу ознаку правозастосування виокремлює С. Барандич. Вона полягає в тому, що ця процедура «орієнтована на досягнення конкретного правового результату: її мета – забезпечити виникнення, зміну, припинення інших правовідносин, а завдання – вирішити конкретну життєву ситуацію, надати допомогу учасникам суспільних відносин у виконанні, використанні і дотриманні ними норм права, а за необхідності змусити їх до цього» [12, с. 5]. Отже, помилка суб'єкта, який здійснює правозастосування, перешкоджає досягненню цієї мети.

Цілком обґрунтовано Е. У. Прус наголошує на необхідності вивчення помилки у правозастосуванні за колом осіб, тобто відносно до суб'єкта правозастосування, і виокремлює такі їх види: судові, слідчі, прокурорські та інші помилки [246, с. 83–84]. Однак, на нашу думку, така класифікація не є повною, тому далі цій проблемі буде приділено більше уваги. Оскільки помилки допускаються у правовій діяльності суб'єктів права, можлива їх диференціація за видами цієї діяльності. У юридичній літературі виокремлюють різноманітні види правової діяльності, але найвагомішого практичного і пізнавального значення І. Настасяк надає такому критерію, як результати правової діяльності – правові акти. За цим критерієм дослідниця визначає такий перелік видів правової діяльності, як правотворча, правозастосовна, правоінтерпретаційна та безпосередньо правореалізаційна. Остання є найбільшою за обсягом, оскільки об'єктивується у правомірній поведінці всіх персоніфікованих суб'єктів [191, с. 26]. Отже, за видами правової діяльності, крім помилок у процесі

реалізації правових норм, можна розмежувати помилки у правотворчій діяльності, помилки у правозастосовній діяльності, помилки у правоінтерпретаційній діяльності.

Варто зауважити, що така диференціація правових помилок найбільш поширена у сучасній науці. Ще в роботі В. М. Карташова була розроблена теоретична концепція помилок у професійній юридичній діяльності з елементами їх класифікації (1992) [110]. Поняття помилки у дослідника охоплювало найбільш важливі правові сфери – законодавчу, правозастосовну, інтерпретаційну. Важливою складовою такого підходу є вольовий і «діяльнісний» аспект професійної юридичної діяльності, який і визначає сутність помилки [176, с. 24]. Нині багато науковців для розмежування правових помилок використовує саме діяльнісний підхід, що загалом «передбачає дослідження динамічних аспектів соціальних явищ у взаємозв'язку із фактом існування людської діяльності» [55, с. 30] і дає змогу «сконцентрувати увагу не тільки на проблемі власне діяльності, а й на інших явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими перебуває діяльність» [55, с. 32].

Зокрема, на цій основі М. Л. Голубєва виокремила такі три типи (класи) помилок у праві: 1. Правотворчі (законодавчі) помилки: а) логічні помилки (незабезпечений послідовний розвиток думки законодавця як стосовно окремого акта, так і в процесі його узгодження з чинними нормативно-правовими актами); б) філологічні помилки (порушення правил граматики при викладі законодавчих положень); в) гносеологічні помилки (закон не відповідає об'єктивним закономірностям розвитку суспільних відносин); 2. Правозастосовні помилки: а) слідчі помилки (помилки, допущені при застосуванні закону); б) судові помилки (помилки, допущені при застосуванні закону); 3. Правоінтерпретаційні помилки: а) логічні помилки (порушення принципів і положень формальної логіки у процесі тлумачення закону); б) системні помилки (недотримання вимог системності при тлумаченні норм закону);

в) філологічні помилки (неправильне роз'яснення значень і сенсу окремих слів, понять, що вживаються в законі) [50, с. 12–13].

Не можна не висловити низку зауважень щодо такої класифікації. По-перше, виокремлені три великі групи помилок дослідниця називає типами(класами), натомість групи нижчого рівня не поіменовані; по-друге, правозастосовні помилки охоплюють лише слідчі і судові, однак застосування права – це діяльність надзвичайно широкого кола суб'єктів, відповідно і видів правозастосовних помилок може бути більше.

На думку І. Янишиної, в обсяг поняття «правова помилка» входять правотворчі, правореалізаційні, правозастосовчі та правотлумачні помилки [334, с. 35]. Як уже зазначалося, розмежування правореалізаційних і правозастосовних помилок зумовлено тим, що правозастосування здійснюють не усі суб'єкти права, це діяльність тільки державних органів або уповноважених державою суб'єктів.

Окремі науковці (О. Б. Лісюткін [155, с. 21–25], Л. О. Морозова [180], Н. М. Оніщенко [199, с. 78]) пропонують дещо інший підхід, зокрема, поділяючи правові помилки на такі основні групи: правотворчі, правозастосовні, інтерпретаційні і доктринальні. Якщо перші три групи помилок більш-менш активно вивчаються у сучасній юриспруденції, то остання група (доктринальні помилки) потребують пильної уваги наукової спільноти. Річ у тім, що «доктринальна помилка має системний характер. Вона є результатом дії цілого комплексу хиб і протиріч і, отже, впливає на широке коло суб'єктів права [155, с. 24]. Хоч правові наслідки доктринальної помилки проявляються опосередковано, вони є найбільш небезпечними і полягають у створенні перешкод для реалізації прав і свобод людини і громадянина, формуванні умов, які можуть призвести до руйнування правових основ суспільного і державного ладу країни. У зв'язку з цим вважаємо теоретично і методологічно правильною таку типологію правових помилок: доктринальні помилки, правотворчі помилки, правоінтерпретаційні помилки, правозастосовні помилки. Вона

відображає і взаємозв'язок різних типів помилок, які не існують ізольовано, а здебільшого трансформуються один в одного, і поступовість їх виникнення, і силу їх негативного впливу на правове життя суспільства. Кожен тип помилок, своєю чергою, поділяється на окремі види, які будуть предметом подальшого аналізу.

2.2. Доктринальні помилки та їх вплив на правове життя суспільства

Проблема доктринальних помилок належить до складних і недостатньо вивчених, і зумовлено це низкою причин. Передовсім, як слушно твердить Є. Ю. Полянський, «українські науковці досі не можуть дійти консенсусу щодо природи правової доктрини та її місця в правовій системі України. Також вони, без належних на те причин, апелюють до правової доктрини у своїх працях, частіше за все ототожнюючи її з правовою наукою, іноді – навіть з юридичною фаховою літературою. Такий стан речей викликає певну стурбованість: адже має місце методологічний хаос, а також нехтування базисними засадами права, інакше кажучи – правовою доктриною як такою [221, с. 297].

Тому для характеристики доктринальних помилок найперше уявляється доцільним аналіз самого поняття «доктрина» та її місця і функціонального значення в системі сучасного вітчизняного права. Слово «доктрина» – латинського походження, тлумачиться як вчення, зокрема, наукове, філософське, політичне, військове тощо; наукова або філософська теорія, провідний теоретичний або політичний принцип [196, с. 581; 291, с. 180]. Така багатозначність цього слова відображається на його змістовому наповненні в юридичній науці.

Термін «доктрина», вказують дослідники, найчастіше застосовується у зв'язку з тлумаченням правових норм, позначенням джерела права і самого права, основоположних учень про право і державу, скажімо, доктрина верховенства права, доктрина правової держави, доктрина поділу

державної влади тощо [72, с. 53]. Зокрема, В. А. Трофименко вважає, що структурна наближеність правової доктрини до правової науки дозволяє використовувати її, по-перше, як підґрунтя виникнення та існування інших джерел, та, по-друге, – як безпосередньо джерело права [308, с. 85–86]. У дослідженні М. В. Кармаліти правова доктрина тлумачиться як «джерело (форма) права, засобами якого є система основоположних поглядів правознавців, що визначають стратегічні перспективи правового розвитку держави, науково обґрунтовують важливі проблеми права з метою більш ефективного їх вирішення, безпосередньо орієнтують на практичну дію та можуть виступати в якості регулятора суспільних відносин» [108, с. 4].

Як впливає з наведеного, поняття «доктрина» зближується із поняттям науки. Таку думку поділяє Н. М. Пархоменко: правова доктрина характеризує юридичне мислення та праворозуміння, є віддзеркаленням правових поглядів представників юридичної науки [207]. Дуже широко трактує правову доктрину А. О. Васильєв – як «сукупність знань, теорій, ідей, понять, суджень про право, правові явища» [27, с. 10], розмиваючи тим самим її зміст.

У галузевих юридичних науках (конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права) домінує розуміння доктрини як науки. На думку Ю. М. Тодики, конституційне законодавство і насамперед конституції базуються на відповідних доктринах, що є осмисленням ученими, законодавцями ролі і місця конституційного права в національній правовій системі як втілення концептуальних ідей і положень в конституційних приписах [304, с. 46]. Як твердить Є. М. Вечерова, кримінально-правова доктрина – це авторитетне наукове дослідження, яке витримало перевірку часом, про злочинність і караність діяння в цілому або окремі інститути та норми кримінального права [35, с. 67].

Хоч такі твердження не є хибними, вони не повною мірою відображають зміст поняття «доктрина», тому варто зробити окремі уточнення. Не заперечуємо, що правова доктрина тісно пов'язана з юридичною наукою, оскільки доктринальні положення формуються,

здебільшого, у результаті фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на вдосконалення понятійно-категоріального апарату, глибокий та всебічний аналіз сутності державно-правових явищ та процесів, закономірностей розвитку юридичної практики тощо. Однак не всі наукові дослідження набувають ознак доктринальності, а лише ті, які «отримують загальне визнання юридичної спільноти, що є підставою для легітимації доктрини в суспільній свідомості, можливого офіційного визнання державою (наприклад, шляхом включення того чи іншого доктринального положення в текст закону), сприйняття її юридичною практикою» [275, с. 29]. Це твердження І. В. Семеніхіна викликає цілком справедливі зауваження Є. Ю. Євграфової, яка вважає, що науково-правова доктрина не обов'язково має бути визнана «юридичною спільнотою», адже, як свідчить історія юридичної науки, така спільнота не завжди займала об'єктивні позиції з питань права і держави. До того ж не зовсім зрозуміло, що являє собою така «юридична спільнота» – це наукова юридична громадськість чи об'єднання всіх юридичних організацій: учених, адвокатів, працівників правоохоронних органів тощо? [72, с. 54].

Поділяючи такі міркування, варто додати, що доктринального характеру можуть набувати положення, які мають особливу цінність, тому загальноновизнані не лише у наукових колах, а й у суспільстві, та реалізуються на практиці. Тобто важливою рисою правової доктрини виступає її практична спрямованість на втілення відповідних наукових висновків, ідей, положень у правове життя суспільства. У науковій літературі підкреслюється, що основу правової доктрини становлять обґрунтовані висококваліфікованими ученими-юристами соціально-значущі юридичні розробки саме теоретико-прикладного характеру, які мають універсальне значення [275, с. 40].

Так, Т. Пряхіна розуміє правову доктрину як наукову теорію, що отримала визнання шляхом впровадження її положень у документах політичного характеру, нормативних актах, угодах, рішеннях органів державної влади та ін.; як цілісне вчення, що ґрунтується на

фундаментальній теорії, яка враховує закономірності соціального розвитку та загалом дає змогу прогнозувати основні тенденції, які мають вплив на структурну організацію суспільства та держави [248, с. 14]. Звертає на себе увагу одне із тлумачень – доктрина як документ. Зіставлення правової доктрини з певними нормативними документами зазнає критики з боку Є. Ю. Полянського [221, с. 303], втім, на нашу думку, такий підхід має право на існування. Зокрема, О. Ф. Скакун вважає, що «правова доктрина – це акт-документ, який містить концептуально оформлені правові ідеї, принципи, що розроблені вченими з метою вдосконалення законодавства, усвідомлені (сприйняті) суспільством і підтримується (формалізується) державою» [289, с. 221]. У такому аспекті доктрина визначає заходи державної політики у певних сферах суспільного життя. Як указує Є. Євграфова, «за назвою «доктрина» на офіційному (державному) рівні визначаються сфери суспільства, які потребують удосконалення або реформування, у зв'язку з чим встановлюються основні цілі, засади, завдання, етапи, строки, заходи, методи їх здійснення тощо. Акт загальнодержавного значення, яким оформляються такі доктрини, затверджуються вищими органами державної влади – президентом, парламентом, урядом країни» [72, с. 56–57]. Прикладами можуть слугувати Воєнні доктрини України (перша редакція була затверджена Постановою Верховної Ради України від 19.10.1993 № 3529-ХІІ; друга редакція – Указом Президента України від 15.06.2004 № 648/2004; третя редакція – Указом Президента України від 24.09.2015 № 555/2015, яка нещодавно втратила чинність, оскільки Указом Президента України від 25.03.2021 була прийнята Стратегія воєнної безпеки України [294]).

На думку дослідників, «такі акти не є вченням чи теорією щодо практичного розв'язання певної проблеми права і держави, також вони не є засобом або формою пізнання правової та державної реальності, а спрямовані на вирішення у ній конкретних суспільно значущих актуальних завдань» [72, с. 57]. З таким твердженням можна погодитися лише частково. Наприклад, Воєнна доктрина України визначається як система

поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів. Правову основу Воєнної доктрини утворюють Конституція України, закони України, Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 26.05.2015 № 287, а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Воєнна доктрина ґрунтується на результатах аналізу та прогнозування воєнно-політичної обстановки, принципах оборонної достатності, без'ядерного статусу, високої готовності до оборони, системності оборонного планування, а також визначених Верховною Радою України засадах внутрішньої та зовнішньої політики. Основні положення Воєнної доктрини є похідними від Стратегії національної безпеки України, розвивають її положення за напрямками забезпечення воєнної безпеки та спрямовані на протидію агресії з боку Російської Федерації, досягнення Україною критеріїв, необхідних для набуття членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, забезпечення рівноправного взаємовигідного співробітництва у воєнній, воєнно-економічній та військово-технічній сферах з усіма заінтересованими державами-партнерами. Своєю чергою, Стратегія воєнної безпеки України ґрунтується на положеннях Стратегії національної безпеки України та є «основою для розроблення Стратегічного оборонного бюлетеня України, плану оборони України, а також державних цільових програм та інших програм, спрямованих на забезпечення реалізації державної політики у сфері оборони» [294].

Отже, особливість юридичної природи акта-доктрини зумовлена тим, що він є специфічним різновидом нормативно-правових актів, покликаним виконувати функцію теоретико-ідеологічних і політичних підстав правового регулювання у тих сферах, в яких він створений. У цьому акти-

доктрини сумірні з актами-концепціями, що мають подібну програмну спрямованість та функціональне призначення.

Варто відзначити, що сутність і форма доктрини значною мірою залежать від типу правової системи, у межах якої вона існує. Для англо-американського права доктрина є передовсім результатом судової практики. Звісно, не будь-який судовий прецедент стає доктриною, як іноді помилково вважають вітчизняні дослідники. На цьому наголошує Є. Ю. Полянський: щоб прецедент став доктриною, він має пройти певний шлях. Так, судові доктрини зазвичай ґрунтуються не на одному судовому рішенні, а потребують вироблення певного єдиного підходу, який буде сприйнятий судовою практикою [221, с. 302]. Для романо-германського права доктрина, як підкреслює Рене Давид, упродовж тривалого періоду була основним джерелом права [58, с. 105]. Історичний екскурс та аналіз спеціальної літератури дав Ю. А. Задорожному змогу визначити, що тривалість цього періоду становить близько 600 років, тобто з XII-го по XVIII ст. Відтак доктрина своєю значущістю в системі джерел права поступилася закону, але не втратила своєї актуальності [86, с. 22].

Загалом вплив правової доктрини у багатьох країнах вважається безсумнівним, однак відзначається її субсидіарний характер стосовно провідної форми права – закону чи судового прецеденту. Як і в інших державах, в Україні правова доктрина офіційно не є джерелом (формою) права, але наукові праці юристів використовуються для формування моделі правового регулювання [289, с. 222]. Отже, науковці, які визначають доктрину як документ або концепцію, систематизовану наукову теорію чи школу, не помиляються, але звужують її зміст. Тому абсолютно слушною видається думка Є. Д. Полянського, що доктриною в широкому сенсі цього слова є фундамент, на якому будується певна система права [221, с. 304]. Науковець образно порівнює доктрину з душею людини, а законодавство – з її тілом [221, с. 307] і визначає правову доктрину як «сукупність ідей та принципів, а також правових інститутів, які знаходяться в нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною

наукою, законодавством і практикою та визначають основні засади, на яких засновується правова система держави» [221, с. 311].

Таке розуміння правової доктрини є вихідним для аналізу сутності доктринальних помилок та їх впливу на правове життя суспільства. У поодиноких дослідженнях доктринальних помилок вказується, що «не тільки прорахунки юридичної практики, але й помилки доктрини, на жаль, мають місце у правовому розвитку сьогодення» [199, с. 75]. Доволі категорично висловлюється щодо цієї проблеми М. Г. Братасюк, на думку якої для сучасного українського правового розвитку потрібна зміна правової доктрини. Дослідниця вважає, що правове реформування лише у вигляді нормативно-законодавчих змін неспроможне розв'язати цю складну і глибоку проблему. Необхідна зміна глибинних мислительних структур, схем, утворень тих людей, які відповідають за правовий розвиток. Справа не в «деяких деформаціях» правової системи чи законодавства, як вважають окремі українські науковці, а в глибинних конструктах свідомості, і особливо – в структурах мислення, які виявилися застарілими, такими, що не відповідають духові часу, оскільки зроблені на їх основі висновки, прийняті рішення виявилися неефективними, а то й помилковими» [24, с. 11].

У російській науці проблему доктринальних помилок досліджували О. Б. Лісюткін, Л. О. Морозова. Зокрема, у роботі О. Б. Лісюткіна пропонується визначення доктринальної помилки як юридично значущого негативного результату, який є наслідком ненавмисної омані щодо цінності і корисності втілюваної державою в життя теоретичної концепції, яка перешкоджає забезпеченню основних прав і свобод особистості, а також погіршує загальні показники життєвого рівня населення країни. Підставою класифікації доктринальних помилок дослідник визнає правосвідомість, яка відображає рівень правової культури суспільства та її стан. За цим критерієм виокремлено кілька видів доктринальних помилок.

1. Помилка як наслідок неправильного уявлення про те, що є, і те, що повинно бути. У філософії це явище характеризується як натуралістична омана, або помилка у визначенні того, що маємо реально насправді.

2. Помилка атрибуції виступає наслідком недооцінки окремих властивостей в явищах і процесах і переоцінки диспозиційного впливу на поведінку людей.

3. Помилка базової або фундаментальної оцінки.

4. Прогностична помилка, що є наслідком помилки щодо можливих результатів практичної реалізації тієї чи іншої теоретичної моделі вирішення існуючих в суспільстві протиріч [155, с. 25].

Однак нам більше імпонує підхід до доктринальної помилки у вітчизняній науці, який обстоює Н. М. Оніщенко. В її дослідженні виокремлені такі відмінні риси доктринальних помилок: 1) вони є наслідком омани розробників загальної або конкретної доктрини щодо справжніх властивостей, теоретичної та практичної значущості проведених наукових досліджень, узагальнень і висновків; 2) їх політичний, ідеологічний характер; 3) результат діалектичного пошуку істини в процесі цільового пізнання державно-правової дійсності, отже, це помилки у смисловому процесі; 4) ненавмисне введення в практику правотворення неапробованих прийомів, способів і методів правової регламентації, в результаті чого виникає неправильна орієнтація суб'єктів юридичної діяльності [199, с. 79]. Загалом погоджуючись із такими міркуваннями, вважаємо за доцільне їх конкретизацію та доповнення.

Доктринальна помилка виходить далеко за межі пізнавальних можливостей конкретної людини. Інакше кажучи, така помилка не може бути результатом омани окремих суб'єктів, оскільки доктрина, як уже зазначалося, не зводиться до поглядів юристів – учених чи практиків. Не повністю можна погодитися і з думкою, що «носіями доктринальних помилок виступають держава, органи державної влади та посадові особи, які проводять в життя наукові доктрини, які не відповідають інтересам більшості громадян країни» [155, с. 24]. Доктринальні помилки мають

складу природу, відмінну від інших правових помилок. На нашу думку, такі помилки є відображенням системно-функціональних відхилень у правовому розвитку держави і суспільства загалом. Тобто проблема полягає передовсім у тому, на яких засадах відбувається цей розвиток.

Однією із перших у вітчизняній науці порушила питання про правову доктрину як фундаментальну основу правового розвитку Л. В. Петрова, визначивши її як учення про керівні принципи в праворозумінні, нормоутворенні та нормоздійсненні [210, с. 169]. У дослідженні М. Г. Братасюк продовжується і розвивається думка, образно кажучи, про підґрунтя, фундамент правової будівлі суспільства, про ті основи, без яких ця будівля не буде життєздатною, придатною для життя людей [24, с. 12]. Цитуючи слова В. С. Нерсисянца про те, що нормативне праворозуміння не може слугувати тим ідейно-теоретичним камертоном, на який повинна налаштовуватися юридична наука і політико-правова практика, дослідниця висвітлює недоліки нормативного (позитивістського, легістського) праворозуміння та слушно наголошує, що природно-правова доктрина має стати тією ідеологічною та методологічною основою, що уможливить входження українців в європейський правовий простір. Природно-правові цінності та принципи мають бути засадничими не лише для розвитку українського законодавства, а й для правозастосовної діяльності, для юридичної практики, для юридичної освіти [24, с. 15].

Зі свого боку, Г. О. Христова наголошує, що повернення української правової системи до романо-германської правової традиції, її послідовний рух у напрямі впровадження спільних європейських цінностей актуалізували у вітчизняній юридичній науці проблему формування правових доктрин та їх впливу на державно-правовий розвиток. Поділяємо твердження дослідниці про те, що сучасне бачення механізму правового регулювання потребує визнання правової доктрини концептуальною основою нормотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності [314, с. 125].

На нашу думку, основна помилка правової доктрини в Україні полягає в тому, що практично за три десятиліття незалежності нашої держави ані в юридичній науці, ані в державній діяльності, ані в суспільній свідомості остаточно не утвердилося природно-правове праворозуміння. Подібну думку висловлюють інші дослідники: «сучасний пострадянський трансформаційний етап розвитку українського суспільства характеризується відсутністю єдиної усталеної концепції праворозуміння, з одного боку, та відповідними активними пошуками об'єктивних закономірностей і детермінантів його розвитку в умовах впливу низки внутрішніх і зовнішніх трансформаційних процесів, – з іншого [205, с. 174].

Як уявляється, похідними від основної є всі інші доктринальні помилки. Н. М. Оніщенко пропонує їх об'єднати у такі групи: 1) у доктрині мало б бути опрацьовано питання, але, на жаль, йому не приділялася належна увага. Це явище може характеризуватися як абсентеїзм, тобто відсутність наукових доробок у певній сфері, наприклад, до цієї проблематики може належати вивчення ролі, значення, формування та розвитку громадянського суспільства, оскільки цю проблематику стали інтенсивно вивчати тільки останнім часом. З'явилися відповідні монографічні та статейні публікації у вітчизняному правовому полі [199, с. 79]. Ще одним прикладом правового абсентеїзму, тобто ігнорування певної проблеми науковим середовищем, може слугувати проблема неофіційного (недержавного) права та його різновидів, зокрема, тіньового права. Лише в останнє десятиліття вітчизняні дослідники [78; 177; 309] звернули увагу на цей феномен, що значною мірою зумовлено поступовою відмовою від виключно позитивістського розуміння права.

Як указує В. О. Навроцький, сучасний стан вітчизняної науки певною мірою характеризується дрібнотем'ям, орієнтацією на кон'юнктурні теми, намаганням обійти дійсно актуальні, але такі, на яких можна «обпектись», проблеми. У багатьох наукових публікаціях зовсім не піднімаються актуальні проблеми у сфері нормотворчої і правозастосовної

діяльності, відповідно не пропонуються шляхи їх вирішення [186, с. 97–98].

Ще одним видом доктринальних помилок Н. М. Оніщенко вважає недоліки понятійно-категоріального апарату, в результаті чого в певній сфері досліджень виникає множинність термінів, що заважає їх адекватному розумінню та застосуванню. Наприклад, термін «правова система» характеризується безліччю дефініцій як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Така «розмитість» терміна заважає адекватному вивченню природи та сутності самого явища. Можливо, це стає причиною того, що цей термін існує тільки у доктрині, так і не здобувши свого відображення у нормативно-правових актах різної юридичної сили [199, с. 79]. Так само інші науковці звертають увагу на те, що «якість нормативного визначення поняття не може бути вищою, ніж рівень відповідних теоретичних знань, оскільки законодавець, зазвичай, відображає наявні на цей момент доктринальні напрацювання правових явищ. Часто саме теоретична невиробленість того чи іншого поняття не дає законодавцю змоги сформулювати його адекватну легальну дефініцію» [63, с. 23]. З цими твердженнями загалом можна погодитися, однак варто уточнити, що в будь-якій науці, зокрема юридичній, дефініції мають динамічний характер, що зумовлюється динамікою суспільних і державних процесів, інакше вони «можуть спричинити ризик застиглості права або гальмування його еволюції» [16, с. 216]. Водночас, на думку О. Дашковської, право за своєю природою потребує стабільності своїх понять, конструктивності дефініцій. Плинність, надмірна гнучкість юридичних понять, їх кон'юнктура еластичність часто негативно позначаються на ефективності правового регулювання і здатні руйнувати право як соціальне явище [63, с. 18–19]. Щоб не допустити таких протилежних за своїм змістом наслідків, правова наука покликана знайти оптимальні форми закріплення у мові сучасного українського законодавства визначення найбільш важливих правових понять. Однак, існують такі багатозначні й багатогранні феномени, які надзвичайно

складно дефінувати. Наприклад, саме право, за словами М. І. Козюбри, втиснути у рамки якоїсь універсальної дефініції просто неможливо. У вітчизняному ж правознавстві за попередньою традицією пошук єдиного визначення права все ще нерідко зводиться до фетиша [118, с. 12].

Третій різновид доктринальних помилок, на думку Н. М. Оніщенко, є найбільш шкідливим: це інший «наголос», інший ракурс у науковому баченні проблем, що може призвести і призводить до значних деформацій, деструкцій у правовому розвитку. Так, довгий час роль держави розглядалась як «людина для держави», а не «держава для людини», що призводить до майже повної відсутності «людиноцентристських досліджень», людиноцентристська проблематика замовчувалася, не вважалася необхідною для вивчення, а це зумовило майже повну відсутність розробки інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством і людиною [199, с. 80]. На наш погляд, такі доктринальні помилки мають ідеологічне підґрунтя, тобто зумовлені тим, яка правова ідеологія панує в державі. Як твердить І. О. Панчук, правова ідеологія «в силах вплинути на формування правової політики держави, сприяти розвитку системи права та правового регулювання, сформувати повагу до права серед населення. Проте здатна вона й на протилежне. Штучно створена та нав'язана правова ідеологія не може бути органічною частиною правосвідомості особистості, а отже може зруйнувати в уявленні людей єдність правової теорії та реальності, сформувати зневажливе ставлення населення до права та законів. Історія свідчить, що ідеологія не раз ставала засобом маніпулювання масами в руках тоталітарних режимів» [206, с. 105].

Співвідношення між правовою доктриною і правовою ідеологією різні науковці трактують по-різному. Розмежовуючи ці феномени, Є. О. Мадаєв наголошує, що правова доктрина має цілком юридичне походження. Ідеологія може містити у своїй основі як наукові, доктринальні, так і інші джерела. Часто вона виникає як відображення політичних, групових інтересів і у своїх екстремальних проявах отримує

антинауковий та антинародний характер [160, с. 63]. І навпаки, ототожнюючи їх, А. Васильєв указує, що правовою доктриною можуть вважатися уявлення, що панують у суспільстві стосовно права, його ролі та цінності [28, с. 18]. Тобто мова йде про правову ідеологію як складову частину державної ідеології. Якщо правова ідеологія виражає не погляди всього суспільства, а лише окремої його частини, в патерналістських суспільствах їй відведена особлива роль маніпуляції народом, його свідомістю з метою здійснення завдань, поставлених політичною елітою [206, с. 108].

Безперечно, «правова ідеологія існує в системі кожної держави. Залежно від того, чи є така держава демократичною чи антидемократичною, відповідно визначаються цінності, які покладаються в основу права» [221, с. 311]. Продовжуючи цю думку, варто додати, що від цього залежить і зміст правової доктрини загалом, і напрями теоретичних досліджень зокрема. Так, «за радянських часів вирішального значення в цьому сенсі набувала відповідність позиції автора офіційній ідеології» [276]. В сучасних умовах існування конституційної заборони надання будь-якій ідеології статусу обов'язкової (ч. 2 ст. 15 Конституції України [123]), активізувалися спроби вітчизняних науковців ліквідувати «білі плями» національної правової доктрини.

До наведеного переліку видів доктринальних помилок варто додати ще один, який проявляється при теоретико-прикладних запозиченнях зарубіжного та міжнародного досвіду у правову доктрину України. Загалом правові запозичення відіграють важливу роль, зважаючи на процеси глобалізації та, особливо, євроінтеграції. Однак, за слушним зауваженням О. Ковалишина, «у сучасних умовах все частіше має місце хаотичне запозичення окремих норм, конструкцій. Крім того, почастишало прийняття законів на основі модельних законів міжнародних організацій. Усі ці явища складно назвати рецепцією, гармонізацією чи наближенням. Проте вони є і значною мірою визначають вектор розвитку цілих галузей права» [116, с. 43]. Тобто мова йде про неконструктивні, механічні

запозичення, які не враховують національних політико-правових реалій. На цьому наголошують й інші науковці. Зокрема, М. П. Недюха пише про спроби некритичного перенесення законотворчих проєктів західноєвропейського правового поля на вітчизняні терени у контексті гармонізації законодавства України та Європейського Союзу [194, с. 52, 204, 285].

Наприклад, проблема імплементації міжнародних стандартів прав людини, як твердить В. Тацій, лежить не лише в площині законодавчих положень. Багато в чому можливість впливу міжнародних договорів з прав людини на національну правову систему залежить від готовності до цього судової влади, яка покликана забезпечити їх застосування при розгляді конкретних судових справ [299, с. 50–51]. Так, у ст. 46 Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод [74] та ст. 17 Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» [232] закріплено обов'язок судів України під час розгляду справ застосовувати Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Як свідчить практика, застосування правових позицій або рішень ЄСПЛ не застраховане від помилок. Сутність таких помилок образно сформулював П. М. Синицин – це «ритуальне» посилення в рішеннях національних судів на практику Європейського суду з прав людини. Тобто, посилаючись на правову позицію ЄСПЛ, судді часто не читають рішення в цілому, а виривають окремі фрази з його контексту [283, с. 21].

Про це ведуть мову й інші дослідники: частиною суддів практика ЄСПЛ сприймається як «цитатник аргументів», які можна на власний розсуд комбінувати для обґрунтування власного рішення. Такий підхід є проявом багатьох прогалин професійної підготовки: нерозуміння природи рішень ЄСПЛ; недостатність знань щодо конвенційних стандартів тлумачення базових інститутів як системних утворень, що «не можуть розкладатися на цитати»; недостатність інформації за окремими темами тощо [3, с. 37]. Помилки такого виду полягають у неврахуванні сукупності

висловлювань ЄСПЛ з певної теми (пошук та ідентифікація *leading case* не проводиться); положення із тексту рішення ЄСПЛ застосовуються незалежно від контексту цього рішення та інших наявних у ньому висновків тощо. Фахівці називають таке застосування «маніпулятивним» і наводять чимало його прикладів [3, с. 37–48]. На нашу думку, такі доктринальні помилки нівелюють значущість посилання на те чи інше рішення Європейського суду з прав людини.

Варто також відзначити, що доктринальні помилки за своєю природою є неочевидними, «прихованими». Це пов'язано з тим, що сама правова доктрина «відсутня як документ чи інший носій інформації, якого цю інформацію можна отримати» [221, с. 306], тому й ідентифікувати доктринальну помилку як відхилення від правової доктрини доволі складно. Тим паче, не існує окремої спеціальної процедури їх виявлення та усунення, а також компетентних органів, уповноважених на це.

Не можна оминати увагою і наслідки доктринальних помилок. На нашу думку, вони є чи не наймасштабнішими, порівняно з наслідками інших правових помилок, і загалом полягають у негативному впливі на правове життя суспільства. Останнє поняття охоплює комплекс усіх статичних і динамічних правових явищ, що перманентно існують у певній правовій системі. Правове життя «містить у собі широкий спектр різноманітних явищ, компонентів, елементів, об'єктів, суб'єктів, явищ, процесів. Це позначається на його підсистемі, складовими якої є: право, правосвідомість, юридична практика, правові настанови, правова поведінка (як правомірна, так і протиправна) [269, с. 62–63]. Аналізуючи наведене вище твердження, нескладно зробити висновок, що якісний стан правового життя у кінцевому підсумку залежить саме від правової доктрини як його підсистеми. Деструктивний вплив доктринальних помилок проявляється в різних рівнях і полягає у зниженні ефективності права, відчуженні людини від права, експансії позитивного права у сфері, які традиційно регулювали інші соціальні норми, деформаціях

правосвідомості аж до утвердження правового нігілізму в суспільстві тощо.

Отже, визнання правової доктрини фундаментальною основою правового розвитку суспільства і держави зумовлює посилення уваги до доктринальної помилки, яка, порівняно з іншими типами правових помилок, характеризується низкою особливостей. По-перше, доктринальні помилки відображають системно-функціональні відхилення у правовому розвитку суспільства та держави. По-друге, такі помилки тісно пов'язані з політикою держави, зокрема, у правовій сфері. По-третє, доктринальні помилки являють собою складну, багаторівневу систему взаємно пов'язаних філософсько-світоглядних, теоретико-методологічних, політико-ідеологічних і прикладних відхилень. По-четверте, спеціальної процедури виявлення доктринальних помилок не існує, вона проявляється у процесі втілення в життя самої правової доктрини. По-п'яте, доктринальні помилки прямо чи опосередковано, з різним ступенем інтенсивності на різних етапах історичного розвитку держави негативно впливають на зміст правового життя суспільства. Основні риси доктринальної помилки відображає таке авторське визначення: доктринальні помилки – це зумовлені державною правовою політикою філософсько-світоглядні, теоретико-методологічні, ідеологічні та прикладні відхилення у правовому розвитку суспільства та держави, що негативно впливають на якісний стан правового життя.

2.3. Загальнотеоретична характеристика правотворчих помилок

У сучасному світі відбувається, з одного боку, послаблення релігійних, етичних та моральних регуляторів суспільних відносин, а, з іншого, посилення ролі позитивного права. При цьому інтенсивний розвиток системи джерел права зумовлює збільшення їх кількості та, своєю чергою, підвищує увагу до їх якості. І це має своє пояснення, бо, як небезпідставно вважає І. Янишина, у системі джерел права України

спостерігається низка деформацій і, зокрема, значна кількість правотворчих помилок [334, с. 34].

Як наголошує В. І. Риндюк, останнім часом якість національного законодавства є предметом постійної критики науковців, практичних працівників, громадян, засобів масової інформації тощо. Неналежна якість законодавства здебільшого пов'язується з помилками, допущеними у процесі правотворчої діяльності [258, с. 22]. Дійсно, помилкова діяльність правотворчих органів сучасної України широко обговорюється на різних рівнях. Це зумовлено тим, що наслідки правотворчих помилок є соціально значущими, безпосередньо стосуються прав, свобод та законних інтересів окремих громадян, різних організацій та соціальних груп.

У працях як зарубіжних, так і вітчизняних учених (В. М. Баранова, І. О. Билі-Сабадаш, М. М. Воппенка, О. С. Дашкова, Ж. О. Дзейко, В. М. Карташова, Т. В. Кашаніної, В. М. Косовича, О. Б. Лісюткіна, В. М. Сирих, О. Ф. Скакун, Ю. О. Тихомірова) висвітлені окремі питання, що стосуються правотворчих помилок. Гострі дискусії породжує питання, що слід вважати правотворчою помилкою – діяльність чи її результат. Частина науковців (зокрема, В. М. Карташов, В. М. Сирих) помилкою називає відхилення у правотворчій діяльності. Більшість (М. М. Воппенко, О. Б. Лісюткін, О. Д. Третьякова та ін.) обстоює позицію, що правотворчою помилкою є сам неадекватний результат правотворчої діяльності. Вважаємо за доцільне систематизувати позиції дослідників і сформулювати цілісне уявлення про природу та особливості правотворчих помилок в Україні.

У науковій літературі поняття «правотворча помилка» має багато визначень. Одним із перших на правотворчі помилки як результат неправильних дій нормотворчого органу звернув увагу В. М. Баранов [14, с. 27]. Зі свого боку, В. М. Сирих правотворчою помилкою вважав відступ від вимог правотворчої техніки, логіки, граматики, який знижує якість нормативно-правового акта, ускладнює його тлумачення і перешкоджає реалізації норм права в конкретних відносинах [297, с. 189]. У визначенні

А. С. Лашкова правотворча помилка невинуватено наділена ознакою винності [150, с. 11], а Т. М. Москалькова надто розширює коло можливих наслідків, які тягне за собою правотворча помилка: «породжує несправедливість і соціальну напруженість (потрясіння), тягне інші негативні суспільно-політичні, економічні, фінансові чи соціальні наслідки, знижує рівень гарантованості прав та інтересів особи, ефективність правозастосовчої діяльності, підриває основи державної безпеки, руйнує принципи побудови демократичного суспільства і системи управління» [182, с. 18].

У дослідженні О. Б. Лісюткіна помилка в правотворчості тлумачиться як зумовлений ненавмисною оманною суб'єкта нормотворення юридично значущий негативний результат, що перешкоджає прийняттю високоякісного нормативно-правового акта і підлягає виправленню на основі відповідної процедури [155, с. 21]. На нашу думку, такому визначенню бракує чіткості в частині закріплення особливостей правотворчої помилки.

Основні ознаки помилки у сфері правотворчості виокремив М. М. Воппенко, серед яких: це результат завершеної офіційної діяльності компетентних суб'єктів; неправильність дій, які є результатом добросовісної омани; порушення загальних принципів або конкретних норм правотворчого процесу; видання таких, що не відповідають істині, помилкових норм права [41, с. 15]. Загалом із названими ознаками правотворчої помилки можна погодитися. Однак звертає на себе увагу така ознака, як «порушення загальних принципів або конкретних норм», яка відображає протиправність правотворчої помилки. На нашу думку, така риса не притаманна ні правотворчому процесу, ні результатам правотворчої діяльності. Правотворець зазвичай створює норми, сумлінно дотримуючись основних принципів і норм, що регламентують його роботу. Помилка часто виникає як результат неправильного вибору і визначення мети та засобів правового регулювання. Особливо наочно це проявляється в т. зв. стратегічних помилках, що встановлюються громадською думкою і

компетентними органами через певний проміжок часу. У таких випадках законодавець чи інший правотворець на момент видання правової норми діє цілком правомірно, але, як показує подальша практика реалізації помилкової норми, мета правового регулювання або обрані засоби виявилися непридатними, такими, що не ведуть до соціально корисного результату [173, с. 233].

Характерними ознаками правотворчої помилки О. Б. Купцова вважає те, що вона створює перешкоди для досягненню офіційно проголошених цілей держави; тягне за собою невідповідність правового регулювання потребам державно-правового розвитку; є проявом дисфункційної діяльності держави [143]. На нашу думку, такі характеристики стосуються радше правової помилки загалом, а не лише правотворчої.

Доволі ґрунтовно аналізує ознаки правотворчої помилки Л. А. Морозова. По-перше, це ненавмисність помилки. Суб'єкт правотворчої діяльності, який допустив помилку, виходив з припущення правильності своїх дій, тобто помилка виникла в результаті добросовісної омани. При цьому були відсутні вина, умисел для здійснення помилки, нехтування своїми обов'язками з боку суб'єкта правотворчості. За ознакою ненавмисності дослідниця відмежовує правотворчу помилку від правопорушення. Помилка виключає винність, оскільки виникає випадково, без попереднього свідомого наміру, а правопорушення – завжди усвідомлений поведінковий акт. Для констатації правопорушення необхідно встановити його юридичний склад. По-друге, оскільки відсутня вина при здійсненні правотворчої помилки, то суб'єкт, який допустив її, не може нести юридичну відповідальність. Вчинення ж правопорушення породжує обов'язок юридичної відповідальності. Допущена правотворча помилка передбачає право вимагати виправлення нормативно-правового акта, що містить помилку, і юридичний обов'язок відповідного суб'єкта усунути помилку. По-третє, правотворча помилка завжди викликає негативний результат: перешкоджає реалізації прав, свобод особистості, охоронюваних законом інтересів, погіршує становище суб'єктів тощо. По-

четверте, суб'єктом правотворчої помилки може бути лише орган або посадова особа, за яким державою закріплено право на правотворчість або якій делеговано це право (органи місцевого самоврядування, суб'єкти локальної правотворчості). По-п'яте, правотворча помилка повинна бути офіційно визнана, і для її виправлення встановлюється певна процедура [179, с. 6–7].

Не можна не погодитися із таким переліком ознак правотворчої помилки, однак він не є вичерпним. У дослідженнях вітчизняних науковців виокремлені й інші їх риси та особливості. Так, на думку Б. Малишева, основною ознакою правотворчої помилки є наявність у змісті або текстуальній формі норми такої логічної або граматичної особливості, яка перешкоджає їм (змісту або формі норми) у реалізації норми права бути належним засобом для досягнення мети такої норми. Сенс норм права, які містять правотворчі помилки, повинен з'ясовуватися за допомогою широкого використання телеологічного способу тлумачення [163, с. 262]. Зі свого боку, В. М. Косович твердить, що правотворчі помилки як недоліки у змісті та формі нормативно-правових актів зумовлені неналежним використанням засобів правотворчої техніки, в основі яких лежить комплекс політичних, економічних, гносеологічних, соціальних, юридичних та інших факторів [125, с. 15]. Подібну думку висловлює В. І. Риндюк: під правотворчими помилками слід розуміти змістовні або техніко-юридичні недоліки нормативно-правових актів, що зумовлені об'єктивними та суб'єктивними причинами, та знижують якість законодавства [257, с. 22].

Авторський колектив посібника «Юридичне документознавство», намагаючись закріпити найважливіші риси правотворчих помилок, пропонує таке визначення: правотворча помилка як різновид юридичної помилки — це втілений у нормативно-правовому акті результат недотримання правотворчим органом правил-вимог юридичної техніки, законів формальної логіки, правил сучасної української мови, який порушує загальні принципи або конкретні норми правотворення та

призводить до прийняття нечіткого і неякісного за формою/змістом акта, що знижує його якість, і призводить до шкідливих соціальних та юридичних наслідків для правозастосовного процесу [135]. Однак саме визначення не позбавлене недоліків, одним із яких є так зване «хибне коло», а саме «прийняття нечіткого і неякісного за формою/змістом акта ... знижує його якість».

Представники галузевих юридичних наук так само не оминають увагою проблему правотворчих помилок. Зокрема, М. Л. Ванчак, досліджуючи законотворчі помилки у кримінальному праві, виділяє такі їх ознаки: 1) являє собою негативний результат внаслідок неправильної дії суб'єктів права в законотворчості; 2) як правило, має неумисний характер; 3) має об'єктивно-правове значення; 4) перешкоджає реалізації суб'єктивних прав та інтересів, що охороняються законом; 5) потребує юридичного розгляду (виправлення, видалення тощо) [26, с. 235].

На думку Д. І. Сірохи, особливостями нормотворчих помилок, які здійснюють вплив на формування законодавчого масиву в галузі трудового права, є те, що: по-перше, вони є наслідком омани; по-друге, вчиняються суб'єктом нормотворчості; по-третє, знижують якість нормативних актів, що приймаються; по-четверте, матеріалізуються в нормативному акті як самостійний недолік (дефект); по-п'яте, відображають різноманітні недоліки професійної діяльності та стають причиною для допущення помилки у правозастосовній діяльності [284, с. 98]. Тут можна зауважити, що автор використовує термін «нормотворча помилка», вочевидь ототожнюючи її з правотворчою. Так само окремі науковці вважають взаємозамінними «нормотворчість» і «правотворчість». Поділяємо думку, що ці терміни «певною мірою збігаються, однак не є абсолютно тотожними. Якщо правотворчість означає «творення права», то нормотворчість слід розуміти як «творення норм». Оскільки в суспільстві існують різні норми (технічні, санітарно-гігієнічні, граматичні тощо), а соціальні норми, до яких належать і юридичні, становлять лише частину з них, то це означає, що «нормотворчість» є більш загальним поняттям, ніж

«правотворчість», виступає як родове поняття щодо творення соціальних норм, тільки одним із різновидів якого є правова нормотворчість» [302, с. 94]. Саме тому ми, як і більшість науковців, говоримо про правотворчі помилки.

Проаналізувавши низку визначень поняття правотворчої помилки та її ознаки, виокремлені різними дослідниками, вважаємо за доцільне акцентувати на найбільш важливих рисах і властивостях цього явища. По-перше, правотворча помилка має місце у процесі офіційної діяльності правотворчого органу. Така діяльність зазначає М. О. Теплюк, може здійснюватися різними способами залежно від того, з якою із трьох функцій держави вона пов'язана. Законодавча функція передбачає «законну» нормотворчість, адміністративній функції відповідає підзаконна нормотворчість, а правоохоронній – «судово-прецедентна» нормотворчість (у правових системах, де вона має місце) [302, с. 95].

По-друге, правотворча помилка має добросовісний характер, що виключає питання про умисел чи необережність суб'єктів правотворчої діяльності. Цим правотворча помилка відрізняється від порушення, закладеного у зміст нормативно-правового акта. На цьому наголошує Є. П. Євграфова, розглядаючи один із видів правотворчих помилок – законотворчу. На думку дослідниці, такий правопорушуючий акт виявити не складно, він завжди є результатом усвідомленої діяльності того чи іншого суб'єкта нормотворення, котрий за допомогою прийняття такого акта визначає зміст і цілі регулювання з питань, що (як правило) не належать до його компетенції. Не маючи правових підстав і створюючи лише їх видимість, такі акти видаються, в тому числі виходячи з тієї чи іншої доцільності. Не останнє місце серед таких належить так званим лобістським законам, що обстоюють корпоративні, егоїстичні інтереси обмеженого кола осіб (певних бізнес-груп, «сімей» тощо) [73, с. 109].

По-третє, правотворча помилка являє собою відхилення від загальних принципів правотворення, вимог правотворчої техніки, логіки або граматики, спричинене різними обставинами об'єктивного і

суб'єктивного характеру. В юридичній літературі до об'єктивних причин правотворчих помилок зараховують, зокрема, динамізм та багатоманітність суспільних відносин, складність власне правотворчої діяльності тощо. Коло суб'єктивних причин правотворчих помилок визнається значно ширшим: недотримання правил правотворчої техніки при прийнятті нормативно-правових актів, недосконалість системи інвентаризації нормативно-правових актів, нечіткість розмежування нормотворчої компетенції, поспішність у розгляді та прийнятті нормативно-правових актів і недотримання встановлених процедур їх прийняття, відсутність чіткого нормативного закріплення вимог правотворчої техніки, недостатній рівень правової культури і правосвідомості суспільства загалом та правотворця зокрема тощо [258, с. 22].

Отже, суб'єктивними причинами є ті, які стосуються особистості правотворця як суб'єкта правотворчості, його свідомості та волі. Однак підґрунтям усіх названих суб'єктивних причин, на нашу думку, є омана у пізнанні, що здійснюється в процесі правотворчості відповідним суб'єктом. Це пізнання спрямовується на реалізацію прагматичного завдання – створення, зміну або скасування правової норми, систематизацію правових норм. Під час здійснення правотворчої діяльності пізнаються: а) соціальні процеси під кутом зору їх правового опосередкування, б) наявна нормативно-правова база у межах, окреслених характеристиками нормопроєкту; в) у необхідних випадках – юридична, особливо судова, практика; г) пануючі ціннісні уявлення у сфері, яка потребує нормативно-правового врегулювання; д) ідеологічні елементи; є) наукові теорії; ж) іноземний досвід нормативно-правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин [317, с. 152]. У процесі пізнання у свідомості суб'єкта правотворчості має сформуватися адекватний образ об'єкта або знання про об'єкт, що пізнається. Омана, тобто неадекватне відтворення об'єктивної реальності в процесі пізнання, по суті, і виступає передумовою правотворчих помилок.

По-четверте, правотворча помилка об'єктивується та проявляється в недоліках нормативно-правових актів, що негативно впливають їх якість. Як слушно вважає В. М. Косович, саме термін «недолік» відображає внутрішні та зовнішні форми прояву неналежного використання засобів нормопроектної техніки й недотримання правил нормотворчої технології, що знижують якість НПА [126, с. 5]. Варто додати, що недоліки нормативно-правових актів здебільшого «усвідомлюються лише після їх виявлення у процесі їх реалізації, найчастіше – при настанні негативних наслідків його дії» [73, с. 109]. Інакше кажучи, правотворчі помилки ускладнюють тлумачення правових норм, перешкоджають їх безпосередній реалізації та застосуванню. Саме такі безпосередні наслідки правотворчих помилок. Окремі науковці значно розширюють їх коло – аж до викривлень законодавства, які не дають змоги його реалізувати відповідно до мети і завдань правового регулювання суспільних відносин [307, с. 529]. З таким твердженням можна погодитися лише частково, оскільки, на нашу думку, на ефективність правового регулювання впливають не лише правотворчі, а й інші правові помилки. Отже, правотворчою помилкою слід вважати відхилення від загальних принципів правотворення, вимог правотворчої техніки, логіки або граматики у процесі офіційної діяльності правотворчого органу, зумовлене добросовісною оманю правотворця, що об'єктивується в недоліках нормативно-правових актів.

Правотворча помилка є видовим поняттям щодо загального поняття «правова помилка». Своєю чергою, правотворчі помилки підлягають класифікації за різними критеріями. Найбільш поширеними критеріями для диференціації правотворчих помилок І. Шевчук вважає: галузі законодавства (помилки у конституційному, цивільному, кримінальному та інших галузях); дуальний характер права (помилки у приватній чи публічній галузях), ступінь істинності (спірні та безспірні помилки), зовнішню форму джерел права, в яких допускаються помилки (в міжнародних договорах, конституціях, кодексах, законах тощо), сфери

впливу (помилки в економічній, політичній, соціальній та інших сферах), характер відкритості (явні та латентні помилки), ступінь поширення (поширені та непоширені помилки), характер наслідків (помилки, що спричинили матеріальну, моральну чи організаційну шкоду; зумовили деформацію юридичної практики або зростання протиправної активності), елементи структури правової норми, в яких допущено помилку (помилки у гіпотезі, диспозиції, санкції), ступінь юридичного врегулювання певної сфери суспільних відносин (помилки, які допущені через відсутність регламентації, недостатність регламентації чи надмірну регуляцію) [325, с. 39].

Окрім того, дослідники класифікують правотворчі помилки й за такими критеріями: за психологічним механізмом формування виокремлюють умисні та неумисні правотворчі помилки [150, с. 11]; за видом порушених вимог розрізняють юридичні, логічні та граматичні помилки [157]. За рівнем складності (характером наслідків) О. В. Малько пропонує поділяти правотворчі помилки на елементарні (прості) та системні (багатофакторні) помилки [164, с. 28]. При цьому саме системні помилки визнаються особливо небезпечним різновидом помилок, що спричиняють, відповідно, найбільшу шкоду та поширюються на значну сферу суспільних відносин. Як указує дослідник, системні правотворчі помилки багато в чому мають політичний характер, політичний відтінок, політичний наліт, уособлюють, образно кажучи, системні збої в правотворчому процесі. Цей вид помилок – найбільш руйнівний через його негативно-комплексні наслідки. Вони тягнуть за собою, як снігова лавина, низку інших помилок, виступають джерелом інших численних неправильних дій [164, с. 28]. На нашу думку, тут іде мова не стільки про правотворчі помилки, а, скоріше, про доктринальні, котрі мають, як уже зазначалося, системний характер.

Ще одна класифікація правотворчих помилок пов'язується зі стадіями правотворчої діяльності. Так, О. Б. Лісюткін розрізняє помилки, допущені під час реалізації права на законодавчу ініціативу, які

перешкоджають виробленню правильних рішень і ведуть до необґрунтованих фінансово-економічних, матеріально-технічних витрат та інших негативних наслідків; помилки в обговоренні і прийнятті проєкту закону, що проявляються у неправильному відтворенні основних положень нормативно-правового акта і породжують суперечності в тексті обговорюваного документа. А в разі його прийняття формалізовані в ньому помилки набувають значення юридичної підстави для порушення процедури щодо їх виправлення і внесення змін до тексту документа [155, с. 21–22]. З такою класифікацією загалом можна погодитися, оскільки вона чітко демонструє взаємозв'язок між причинами і видами помилок, які виникають на різних стадіях процесу правотворчості. Водночас дискусійними є думки окремих науковців щодо оцінки правотворчих помилок на тій чи іншій стадії правотворчого процесу. Щодо техніко-юридичних помилок, які виникають на стадії проєктування, В. І. Риндюк зазначає таке: після того як усвідомлено потреби і цілі правового регулювання тих чи інших відносин, правотворець переходить від пізнання до розроблення самого нормативно-правового акта. Результат пізнання об'єктивних закономірностей розвитку суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню, фіксується в нормативно-правовому акті, формалізується, перекладається мовою права. Далі дослідниця твердить, що, оскільки інструментом формалізації у сфері права є правотворча техніка, то, відповідно, техніко-юридичні помилки – це недоліки нормативно-правового акта, що є результатом порушення логічних, мовних, процедурних вимог правотворчої техніки при його розробленні [257, с. 21–22].

На нашу думку, не слід недооцінювати помилки на стадії нормопроектування, оскільки серед них мають місце і помилки змістовного характеру, зокрема, хибне визначення об'єкта і предмета правового регулювання, неправильний вибір засобів і методів правового регулювання, неточне встановлення кола суб'єктів-адресатів нормативно-

правового акта тощо. Виявлення таких помилок лише після прийняття нормативно-правового акта означає його дефектність загалом.

Оскільки правотворчі помилки допускаються як у процесі правотворчої діяльності, так і в її результатах – джерелах права, доцільним уявляється виокремлення помилок у самій правотворчій діяльності (котрі так само можна розмежувати за стадіями правотворчості) та помилок в її результатах. Водночас слід погодитися, що важливим критерієм для диференціації правотворчих помилок у результатах правотворчої діяльності (джерелах права) є відповідні техніко-технологічні вимоги, які, своєю чергою, слід поділити на дві групи, а саме: формальні (структурні, реквізитні тощо) та змістовні (мовні, логічні та ін). Відтак, правотворчі помилки можна диференціювати на змістовні та формальні. Як вірно зазначає І. Янишина, деякі помилки можна віднести як до змістовних, так і до формальних. Такими помилками передовсім є логічні, тому їх варто виділити в окрему групу [334, с. 38].

Зі свого боку, І. О. Пасічна розрізняє такі види помилок у нормотворчій діяльності:

1. Власне юридичні – уживання синонімів при визначенні тих самих юридичних понять, що змінює їх зміст, оскільки в юридичній мові практично немає абсолютних синонімів; прийняття декларативних норм, тобто норм, не забезпечених матеріальними ресурсами і необхідними юридичними засобами; наявність колізійних норм – норм, що суперечать одна одній; відсилання до неіснуючих нормативно-правових актів або неповне закріплення життєвих обставин, що мають істотне значення для застосування норм права; прогалини та ін.

2. Логічні – наявність логічних суперечностей між окремими нормативними приписами, порушення пропорційності у визначеннях понять; тавтологія – повторення одного терміна в іншому, наприклад, «живі тварини», «ліс як деревна рослинність»; визначення одного невідомого терміна через інший невідомий термін, наприклад, визначення оперативно-розшукової діяльності як виду діяльності, здійснюваної

шляхом проведення оперативно-розшукових заходів та ін.; порушення системних зв'язків і помилкові відсилання, у результаті чого знижується якість законів, відсутня необхідна техніко-юридична однаковість (наприклад, у законодавчих актах України немає однаковості у вживанні прикметників: «приватний», «особистий» та «індивідуальний»; «суспільний», «громадянський» і «публічний» тощо).

3. Граматичні – наявність ненормативних словосполучень, громіздких конструкцій, що утруднюють розуміння змісту статті нормативного акта та ін. [186, с. 26].

На нашу думку, окрему групу утворюють дефінітивні помилки, які допускає нормотворець, фіксуючи визначення понять у тексті нормативно-правового акта. У вітчизняній юридичній літературі помилкам у правових дефініціях приділено незначну увагу. Здебільшого це питання розглядається лише в контексті дослідження засобів нормотворчої техніки, наводяться приклади помилкових (з точки зору логіки та юридичної мови) дефініцій. Зокрема, досліджуючи правові дефініції, О. Дашковська відзначає достатньо низьку якість законодавчої техніки, що проявляється, зокрема, у нерозвинутості понятійного апарату вітчизняного законодавства, відсутності легальних визначень важливих для правового регулювання понять, неоднозначності понятійних формулювань, нечіткості визначень, що призводить до значної кількості спорів між суб'єктами правовідносин, зайву доступність, що переходить у декларативність (малоінформативність) законодавчих дефініцій [63, с. 18].

Так само В. М. Косович указує, що недотримання вимог до правових дефініцій та правил їх уведення в текст нормативно-правового акта спричинює неналежне використання дефініцій як засобу нормопроектної техніки, стає причиною правотворчих помилок, а згодом – неналежного застосування нормативно-правових актів [127, с. 50].

Найбільш типові помилки при формулюванні дефініцій у текстах нормативно-правових актів та відповідні приклади доволі ґрунтовно аналізує М. Л. Костюк. Це, зокрема, коло у визначенні (логічна помилка),

тавтологія, відсутність дефініції, визначення невідомого через невідоме, негативне визначення. Дослідниця резюмує, що такі дефекти правових дефініцій не лише перешкоджають вірному розумінню права, а й негативно впливають на розвиток понятійного апарату і законодавчої бази [131, с. 3-7].

Однак, на нашу думку, проблема помилок у визначеннях понять у текстах нормативно-правових актів є значно ширшою. Як наголошує А. В. Хворостянкіна, питання законодавчих дефініцій як прийому законодавчої техніки не обмежується суто технічними та логічними правилами їх побудови і використання [313]. Тому і помилки у правових дефініціях допускаються не лише при недотриманні технічних правил їх конструювання, а й при вирішенні питання про необхідність та доцільність окремих дефініцій, їх відповідність принципам правової визначеності, стабільності правової системи і, водночас, гнучкості права тощо.

На думку І. Шевчук, диференціювати правотворчі помилки можна за результатами правотворчої діяльності на помилки у нормативно-правових договорах, нормативно-правових актах тощо [325, с. 36]. Продовжуючи цю класифікацію, вважаємо за доцільне виокремити помилки у законах і помилки у підзаконних нормативно-правових актах. Закон як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, ухвалений в особливому порядку законодавчим органом держави, покликаний урегульовувати найважливіші суспільні відносини. Нерідко законодавець допускає помилки у процесі розробки та прийняття законодавчих актів. Щодо підзаконних актів такі помилки є первинними, оскільки підзаконний нормативно-правовий акт «містить вторинні (похідні) норми, що приймаються на основі закону, відповідають йому» [289, с. 373]. Отже, помилки у законі спричиняють помилки у підзаконному акті, хоча в останньому не виключається можливість допущення і «самостійних» помилок.

Для законотворчої діяльності проблема помилок має важливе значення, бо, на думку Є. П. Євграфової, «зачіпає права і свободи людини і громадянина, руйнує систему гарантій. Багато законотворчих помилок в

Україні було допущено у питаннях приватизації, судоустрою, виборів, іноземних інвестицій, зовнішньоекономічної діяльності, земельних відносин тощо. Між тим, усуваючи та виправляючи одні помилки, законодавець нерідко допускає інші» [73, с. 107]. Водночас нам, як і іншим дослідникам, прикро констатувати, що наразі юридична наука не спромоглася сформулювати загальноприйнятого визначення законотворчої помилки та її сутнісних ознак, що суттєво ускладнює розв'язання вказаної проблеми [94, с. 12].

Не менш важливе значення має питання про співвідношення між законотворчою помилкою та недоліками законодавства/недосконалістю законодавства. Окремі дослідники вважають їх самостійними категоріями, а відмінність двох останніх полягає в тому, що вони, на противагу законотворчим помилкам, які ускладнюють роботу правозастосувача, не знижують рівня гарантій прав, інтересів громадян, а також не спричиняють інших суттєвих негативних наслідків [93]. Ми ж схильні вважати вказані категорії взаємопов'язаними, і зв'язок цей проявляється в тому, що саме законотворчі помилки спричиняють недоліки законодавства та його невисоку якість.

У юридичній літературі є низка визначень, які тією чи іншою мірою розкривають поняття «законотворча помилка», а також класифікацій, які мають певний науковий інтерес. Зокрема, законотворчою помилкою визнають офіційно оприлюднений результат неправомірних дій законотворчого органу в результаті добросовісної помилки або винного протиправного діяння, що порушує загальні принципи або конкретні норми правотворення, які не відповідають потребам, рівню і закономірностям розвитку врегульованої діяльності і тягнуть негативні соціальні та юридичні наслідки в конкретній сфері суспільного життя [157, с. 58]. Проте винне протиправне діяння у сфері законотворчості, що призводить до негативних наслідків, логічніше було б назвати правопорушенням, а не помилкою, а отже, і ставити питання про притягнення до юридичної відповідальності за таку діяльність

уповноважених на її здійснення осіб, оскільки наслідки можуть бути, крім того, що надзвичайно тяжкими, а й пролонгованими у часі, тобто наставати не одразу після ухвалення нормативно-правового акта, а тривалий час по тому [174, с. 13].

Загалом для диференціації законотворчих помилок на окремі види можна застосувати ті самі критерії, що й для правотворчих помилок. Більш-менш універсальною є класифікація законотворчих помилок, запропонована В. М. Барановим та В. М. Сирих, котрі поділяють їх на такі групи: 1) концептуальні – людство має необхідний обсяг наукових знань щодо сутності, природи та механізму функціонування явища правової дійсності, яке підлягає законодавчому регулюванню, але через низький рівень володіння прийомами та способами юридичної техніки законотворчим суб'єктом останній не зміг у повному обсязі та фахово відобразити їх в концепції законопроекта; 2) юридичні – результат недотримання вимог законотворчої техніки; 3) логічні – результат недотримання законів формальної логіки під час підготовки законів; 4) граматичні – результат низького рівня володіння суб'єктом законотворчої діяльності мовою та стилем викладу правових норм [13].

Виокремлення концептуальних помилок пояснюється тим, що основою концепції того чи іншого закону завжди виступає особиста позиція суб'єкта правотворчості щодо питання, яке підлягає врегулюванню. Відповідно, якщо суб'єкт має хибне уявлення про це питання, то це відображається на змісті закону. Тому найбільшим ворогом ефективного законотворення О. Іваненко вважає неправильне сприйняття суб'єктом законотворчості потреб реального часу, які потребують урегулювання; хибне розуміння алгоритму чи механізму їх упорядкування; грубе порушення правил досягнення соціальної адекватності або правил законодавчої техніки [94, с. 13]. Така думка перегукується із твердженням В. М. Баранова про те, що концепція проєкту нормативного акта висловлює позицію законодавця щодо урегульованого питання, її зміст тягне помилковий за змістом закон. Звідси випливає, що концептуальна

помилка – найбільш грубе порушення правил досягнення соціальної адекватності або змістовних правил законодавчої техніки [13]. На нашу ж думку, концептуальні помилки радше є не власне законотворчими, а доктринальними. Концепція законопроекту має містити системне уявлення про значущість суспільної проблеми і обрані правові шляхи її розв’язання. Невипадково саме слово «концепція» (лат. – *conceptio*) означає «систему поглядів на те чи інше явище; світогляд» [196, с. 581]. Відсутність у законодавця такої стійкої системи поглядів є свідченням хибного осмислення суспільної проблеми та механізмів її вирішення і на доктринальному рівні.

Вартий уваги поділ законотворчих помилок, який пропонує Є. П. Євграфова. Одні помилки, твердить дослідниця, лежать ніби на поверхні, тому їх неважко виявити. Проте в законодавстві є чимало помилок, що виявляються лише в результаті застосування його норм протягом певного часу. Ці помилки є латентними – вони наче заховані в тексті закону та можуть бути виявленими лише через деякий час у процесі їх дії в механізмі правового регулювання. Складність їх виявлення зумовлюється й тим, що нерідко такі помилки випливають з контексту одного або декількох положень закону лише в системному зв’язку приписів закону, в якому виявлено помилку, з Конституцією та іншими актами законодавства, при цьому їх виявлення потребує застосування не тільки юридичних прийомів і засобів, але також методів і досягнень інших галузей науки, сучасної методології і методики дослідження правових явищ [73, с. 116]. Отже, законотворчі помилки можна класифікувати за характером виявлення на відкриті і приховані, а також на прості і складні – залежно від того, які способи необхідні для цього.

Розглянувши багатоманітність правотворчих помилок та численні наукові позиції щодо їх класифікації, варто проаналізувати конкретні помилки, причому це можна зробити на прикладі навіть одного нормативно-правового акта. Так, у червні 2020 року Верховна Рада України ухвалила т. зв. закон про «ворів в законі» [51]. Мова йде про Закон

України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою» від 04.06.2020 № 671-IX, який набув чинності 27.06.2020 (далі – Закон № 671-IX) [235]. У такий спосіб українським парламентом були внесені зміни до низки нормативно-правових актів, зокрема, до Кримінального кодексу України [139] (ст. 255 викладена у новій редакції, крім того, кодекс доповнено статтями 255¹, 255², 255³), спрямовані на боротьбу з організованою злочинністю.

Ще на стадії прийняття законопроекту № 2513 низку зауважень щодо його змісту висловили фахівці Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України [87], однак, законодавець урахував їх лише частково. Тому остаточна редакція Закону № 671-IX, на нашу думку, містить чимало помилок, які можуть знизити ефективність протидії держави організованій злочинності. По-перше, це порушення термінологічної чіткості вітчизняного кримінального права. Наприклад, у ч. 2 примітки до ст. 255 Кримінального кодексу України під особою, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі «вора в законі», у цій статті та статтях 255¹, 255³ цього Кодексу розуміється особа, яка завдяки авторитету, іншим особистим якостям чи можливостям здійснює злочинний вплив і координує злочинну діяльність інших осіб, які здійснюють злочинний вплив. У наведеному визначенні має місце тавтологія, крім того, наявне оціночне судження «завдяки авторитету, іншим особистим якостям чи можливостям», котре можна тлумачити надзвичайно широко.

По-друге, це фактична легітимізація злочинного жаргону: законодавець увів у законодавчий обіг поняття особи, яка перебуває у статусі суб'єкта підвищеного злочинного впливу, у тому числі у статусі «вора в законі». Як відомо, «вор в законі» – це неформальний найвищий статус у злочинній ієрархії, він не врегульований жодними актами та не підтверджується документально. Зауважимо, що попервах законопроект № 2513 містив перекладене українською мовою визначення – «злодій в

законі», яким визнавалася особа, що дотримується властивих злочинному середовищу традицій і правил поведінки, користується авторитетом серед інших осіб, які здійснювали кримінальні правопорушення, керує, координує і/або організовує діяльність злочинного співтовариства. До другого читання формулювання було змінено на таке, яке прийняте у злочинному світі, однак законодавець не закріпив ознак, що характеризують суб'єкта підвищеного злочинного впливу, в тому числі «вора в законі». Зайвим видається уточнення «в тому числі», оскільки особа, яка перебуває у статусі «вора в законі», якраз і є суб'єктом підвищеного злочинного впливу.

По-третє, помилкою є порушення системних зв'язків між нормами Загальної та Особливої частини Кримінального кодексу України. За ч. 4 ст. 255 цього Кодексу, злочинна спільнота – це об'єднання двох чи більше злочинних організацій. У ч. 4 ст. 28 Кримінального кодексу України закріплені обов'язкові ознаки злочинної організації, які відображають її специфіку. Однак відповідних ознак злочинної спільноти законодавець не визначив і необхідних доповнень до ст. 28 не зробив, унаслідок чого у Загальній частині Кримінального кодексу України будь-яка вказівка на злочинну спільноту відсутня.

Ще на стадії розгляду законопроекту № 2513 Верховною Радою України представники вітчизняної кримінально-правової доктрини вказували, що введення такої нової форми співучасті, як злочинна спільнота, є не просто необґрунтованим, а навіть шкідливим. Адже, по-перше, органам досудового розслідування необхідно буде довести кримінально-правові ознаки кожної окремо взятої злочинної організації, а потім додаткову ознаку – факт об'єднання злочинних організацій. По-друге, будуть виникати проблеми з кваліфікацією, адже об'єднання можуть бути як тимчасовими, так і постійними. По-третє, сформується різна практика кримінально-правової оцінки одних і тих же діянь. По-четверте, постане проблема розмежування таких форм співучасті, як

злочинна організація та злочинне співтовариство. По-п'яте, і саме головне – можна прогнозувати, що такі об'єднання, якщо і будуть виявлятися, то не більше 1–2 у рік. Водночас вироків варто очікувати ще менше, тобто не більше одного на декілька років [37, с. 180]. Однак, як бачимо, дії законодавця пішли врозріз із виваженими та обґрунтованими позиціями вітчизняних науковців у сфері кримінального права.

По-четверте, помилкою вважаємо невідповідність окремих положень Закону № 671-IX принципам правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми. Наприклад, у диспозиції ч. 1 ст. 255¹ Кримінального кодексу України ним закріплено таке діяння, як «умисне встановлення або поширення в суспільстві злочинного впливу за відсутності ознак, зазначених у частині п'ятій статті 255 цього Кодексу». Таке формулювання є неприпустимим для визначення об'єктивної сторони складу злочину, зокрема, законодавець повинен був уточнити, у чому проявляється «встановлення», а в чому – «поширення» злочинного впливу для забезпечення правильного розуміння та застосування вказаної норми.

Нечітке формулювання містить і ч. 2 примітки до ст. 255, де визначено мінімально необхідні, але при цьому ситуативно можливі, для юридичної кваліфікації «злочинного впливу» дії: «під злочинним впливом [...] слід розуміти будь-які дії особи, яка [...] здійснює інший вплив на злочинну діяльність» (підкреслено нами – *О. М.*). Якщо законодавець визнає злочинними дії невизначеного характеру й змісту, то, по суті, потенційно кримінальною можна вважати будь-яку поведінку чи життєву позицію людини. На думку правозахисників, якщо будь-яку особу Кримінальний кодекс України може звинувачувати у «злочинному впливові», а суд може покарати її суворим вирокom лише на тій підставі, що вона здійснювала конкретно не визначений в законі («будь-які дії») будь-який («інший») вплив на будь-яку злочинну діяльність необмеженої кількості осіб, то цього достатньо, щоб визнати такий підхід неконституційним. Адже саме в ньому рельєфно проявляється рецидив

домінування держави над громадянином, несподіване відродження прикрих ознак тоталітаризму [255].

Безперечно, помилкове порушення законодавцем принципу правової визначеності як одного із найважливіших основ верховенства права є неприпустимим. На цьому неодноразово наголошувалося у рішеннях Європейського суду з прав людини, наприклад, в Рішенні від 10.12.2009 у справі «Михайлюк та Петров проти України» (заява № 11932/02) Суд нагадує, що вираз «згідно із законом» насамперед вимагає, щоб оскаржуване втручання мало певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна передбачати його наслідки для себе, а також це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права» [262].

По-п'яте, наявні в Законі № 671-IX і суто мовні помилки. Так, законодавець «зловживає» сполучником «у тому числі», який є калькою з російськомовного «в том числе», використовуючи його шість разів. Філологи рекомендують замість цього сполучника для приєднання члена речення, що є частиною попереду названої сукупності чи визначеного цілого, ширше вживати залежно від контексту сполучник *зокрема*, прийменниково-відмінкову форму *серед них*, частку *навіть*, прислівник *також* та інші сполуки з підсилювальною часткою *і* або *й* [52, с. 170].

Як показав проведений аналіз, Закон № 671-IX містить правотворчі помилки різних видів: юридичні, логічні, мовні; явні та латентні; прості та складні. З одного боку, новели кримінального законодавства декларують бажання влади рішуче протидіяти кримінально-мафіозному впливу, а, з іншого, помилки законодавця суттєво знижують їх придатність до ефективного застосування і навіть можуть скомпрометувати репутацію України як правової держави.

2.4. Правоінтерпретаційні помилки

Практика свідчить, що лише ознайомлення з текстом правової норми недостатньо для повного розуміння її змісту – для цього необхідне тлумачення, або інтерпретація (лат. *interpretatio* – тлумачення), яке дає змогу «перекласти» абстрактний припис більш зрозумілою та доступною мовою конкретних понять і висновків [301, с. 128]. Необхідність тлумачення норм права, на думку Л. Г. Матвєєвої, зумовлена низкою причин, серед яких: особливий, абстрактний характер мови права; використання суб'єктом правотворчості різноманітних складних засобів юридичної техніки; системність права, що потребує розкриття зв'язків між різними нормами права; необхідність подолання неточностей, суперечностей та інших правотворчих помилок [168, с. 334]. Крім того, потребу в інтерпретації породжують зміни в розвитку держави і суспільства, коли «затребуваною стає вимога з'ясувати волю законодавця не на момент видання норми права, а відповідно до сучасних умов» [289, с. 428]. Загалом причини виникнення необхідності в тлумаченні В. Антошкіна поділяє на дві групи: 1) об'єктивні, які не можна усунути і не можна трактувати як провину законодавця (з'ясування волі законодавця, яка може мінятися з часом, з'ясування будь-якої форми мови, яка має певну автономність від думки, абстрактний характер норм права, з'ясування спеціальних термінів та ін.); 2) суб'єктивні – результат упущень суб'єктів правотворчості, які у разі належного ставлення могли бути усунені під час створення нормативно-правового акта (погана редакція тексту нормативного акта, відсутність спеціальних знань автора нормативного акта, наявність колізій між нормативними актами, що регулюють одне питання, невміле застосування правил правотворчої техніки та ін.) [6, с. 237].

Як уже зазначалося, тлумачення правових норм є невід'ємним елементом правової діяльності. На цьому наголошує О. П. Письменна: тлумачення права здійснюється і в процесах правотворчості, систематизації правових норм та інших юридичних процесах, особливе

місце воно посідає в процесі реалізації нормативно-правових актів [212, с. 21]. У зв'язку з цим В. К. Антошкіна слушно твердить, що «питання неякісного тлумачення правових приписів зачіпає інтереси всіх сторін правотворення, правореалізації і правозастосування. Відповідно теоретичне і практичне дослідження правоінтерпретаційних помилок актуальне для інтерпретатора, законодавця і правозастосувача. Це дасть змогу інтерпретатору уникнути неадекватного тлумачення, законодавцю – довести норму до користувача у належному сутнісному змісті та надалі запобігти неадекватному тлумаченню, а правозастосувачу – правильно зрозуміти її зміст і реалізувати на практиці [5, с. 3].

Проблема правоінтерпретаційних помилок розглядається у роботах багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, серед яких А. В. Зубенко, О. В. Капліна, В. М. Косович, А. В. Мочерад, Г. М. Надьожин, О. Д. Овчиннікова, Н. М. Оніщенко, С. Г. Пішина, Є. М. Терехов, Ю. М. Тодика, А. М. Шаганян та ін. Щоправда, здебільшого помилки досліджуються у контексті загальних проблем інтерпретаційної діяльності, спеціальний характер має лише дисертація С. Г. Пішиної [213].

Вважаємо, що проблема правоінтерпретаційних помилок тісно пов'язана з питанням про істинність тлумачення правових норм. Адже тлумачення норм права – це не копіювання їх змісту. У процесі тлумачення, на думку науковців, важливо не просто відтворити його, а «побачити в цьому змісті те, що забезпечує цій нормі право на подальше існування і реалізацію. Тобто інтерпретатор виконує творчу функцію удосконалення законодавства. Орієнтація на практичну корисність знання, що задовольняє інтереси суб'єкта пізнання (тобто тлумачення правових норм), означає визнання їхньої цінності, необхідності для суспільства загалом і потреби регулювання тих чи інших правовідносин зокрема. За такого підходу досягнуте істинне знання має бути досконалим, доцільним і, знову ж-таки, корисним» [10, с. 9]. Саме тому правоінтерпретаційна помилка розуміється як результат тлумачення, що суперечить критеріям істинності [213, с. 9].

Критерії істинності (адекватності) тлумачення волі нормотворця визначаються в юридичній науці по-різному, на що вказує у своєму дослідженні С. Г. Пішина [214, с. 89]. Ними вважаються правові принципи, юридична практика, доцільність тлумачення, справедливість, цінності природного права – права і свободи людини та ін. На нашу думку, істинним є таке тлумачення правової норми, яке здійснюється з дотриманням правил тлумачення та є ефективним, тобто дає змогу повною мірою розкрити зміст норми, забезпечуючи тим самим можливість її правильної реалізації. У кінцевому підсумку, як твердить Н. Я. Лепіш, «досконалість результату тлумачення, що застосовується в правовому регулюванні, їх відповідність його цілям і завданням, характеру суспільних відносин, що піддаються юридичній регламентації, а також ступінь фактичної реалізації зазначених намірів відображаються в ефективності правового регулювання» [153, с. 46]. Зі свого боку, за результатами аналізу техніко-технологічного показника ефективності інтерпретаційної діяльності, А. В. Мочерад встановлює безпосередній зв'язок між якістю й ефективністю інтерпретаційного акта: «належна техніко-технологічна якість, тобто коли зрозумілість є умовою його застосування, зумовлює ефективність цього акта. І, навпаки, неналежна якість акта тлумачення (нормативні положення якого є нечіткими, незрозумілими, суперечливими, неповними) спричинює недостатню або навіть малоефективну дію акта інтерпретаційної діяльності» [183, с. 33].

З урахуванням наведених вище міркувань правоінтерпретаційною помилкою слід вважати відхилення у процесі інтерпретації від правил тлумачення та/або результат тлумачення, який не є ефективним, тобто не встановлює точного змісту правової норми. Так само, як і інші правові помилки, помилку у тлумаченні зумовлює добросовісна омана суб'єкта правоінтерпретаційної діяльності, яка проявляється в його впевненості щодо правильності власного пізнання ним змісту норми права (тлумачення-з'ясування) та розкриття цього змісту іншим суб'єктам (тлумачення-роз'яснення). Своєю чергою, на формування такої омани

впливає низка чинників, які в юридичній літературі здебільшого визнаються причинами виникнення правоінтерпретаційних помилок. Так, С. Г. Пішина виокремлює три групи причини помилок у тлумаченні: 1) техніко-юридичні (слабке володіння прийомами юридичної техніки; наслідок конфлікту права, що проявляється в наявності полісемії, синонімів, архаїзмів, модернізмів, жаргонізмів, іноземних слів, професіоналізмів, юридичних кліше та штампів, оціночних понять, легальних дефініцій); 2) професійні (недостатній професійний рівень осіб, які в межах юридичної професії здійснюють тлумачення права); 3) морально-психологічні (умови, які сприяють вчиненню помилки і є у свідомості інтерпретатора; не є правопорушенням через відсутність юридичних передумов для підтвердження свідомого здійснення) [213, с. 22].

Суттєво розширює перелік причин помилок у правоінтерпретаційних актах Ю. М. Тодика, визнаючи основними низький рівень знання права суб'єктом інтерпретаційної діяльності; відсутність у суб'єкта інтерпретаційної діяльності повної інформації щодо відповідної сфери суспільних відносин; порушення інтерпретатором правил і способів юридичних засобів тлумачення; поверхове дослідження всіх обставин; навмисне перекручення інтерпретатором державної волі, закладеної в правовій нормі; незнання суб'єктом правотлумачної діяльності законодавчих змін [305, с. 92–93]. У наведеному переліку викликає зауваження така причина, як «навмисне перекручення інтерпретатором волі нормотворця», що, на нашу думку, не може бути причиною правотлумачної помилки. Щонайменше, свідоме викривлення суб'єктом інтерпретації змісту норми права свідчить про його зловживання своїми повноваженнями, коли замість тлумачення її змісту він формулює новий. Як підкреслює О. В. Капліна, «функція тлумачення повинна обмежуватися виявленням, установленням справжнього смислу норми права, закладеного в неї законодавцем, але, можливо, невдало закріпленого в словесному формулюванні. Завдання особи, яка тлумачить норму, – не перейти меж

своїх повноважень, не перетворитися на творця права. Відступати від цього правила можна тільки у виняткових випадках – за наявності прогалини в нормах права, законотворчої помилки, суперечності, розбіжності, необхідності захистити права й законні інтереси особи [106, с. 29].

На думку А. В. Зубенка, необхідність тлумачення та його ускладнення нерідко зумовлена діяльністю законодавця, а точніше – його помилками, зокрема, «при спробі дати визначення певних термінів, які є спеціальними юридичними конструкціями, а не загальновідомими та широкоживаними» [90, с. 112]. Науковець аналізує так зване замкнене коло визначення термінів «благодійна діяльність» і «благодійна організація», закріплених відповідним Законом, під час тлумачення яких інтерпретатору доведеться докласти зусиль для їх уточнення.

Вочевидь, дослідник веде мову про трансформацію правотворчої помилки у правоінтерпретаційну, що є поширеним явищем в Україні. Іншим прикладом правотворчої помилки, що може «перерости» в інтерпретаційну, є положення ст. 91 Конституції України, згідно з яким Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією [123]. Як впливає зі змісту цієї статті, для проведення голосування щодо прийняття Верховною Радою України законів, постанов та інших актів законодавцем не встановлено кворуму. Цю прогалину намагався заповнити Конституційний Суд України, розглядаючи справу щодо повноважності Верховної Ради України. У рішенні Конституційного Суду України зазначається, що Верховна Рада України є повноважною, тобто набуває здатності приймати закони і реалізовувати інші свої конституційно визначені повноваження, за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу. Ця конституційна вимога діє упродовж усього періоду скликання і не може розглядатися лише як підстава для відкриття її першого засідання першої сесії. Водночас Конституція України не передбачає «постійної фізичної присутності» на

засіданнях Верховної Ради України такої ж кількості народних депутатів України, яка є необхідною для набуття Верховною Радою України якості повноважного органу державної влади. А присутність і особиста участь народного депутата України у засіданнях Верховної Ради України та її органів, до складу яких його обрано, не є питанням вільного рішення (вибору) народного депутата України, а його обов'язком [264].

Отже, логічно припустити, що для проведення голосування щодо прийняття Верховною Радою України законів, постанов та інших актів необхідна присутність на пленарному засіданні щонайменше 300 народних депутатів. Але Конституційний Суд України вирішив, що коли за пропонуване рішення проголосувала визначена Конституцією України кількість народних депутатів України, воно вважається прийнятим незалежно від того, скільки народних депутатів України не брали участі у голосуванні. Неучасть певної кількості народних депутатів України у голосуванні не є складовою процесу прийняття рішень Верховною Радою України [264]. Інакше кажучи, Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти незалежно від кількості присутніх на засіданні народних депутатів – головне, щоб їх було не менше, ніж потрібно для прийняття рішення. На нашу думку, вказане рішення Конституційного Суду України криє у собі логічне протиріччя, тобто інтерпретаційну помилку, спричинену помилкою законодавця, який оминув увагою важливе питання кворуму для проведення голосування щодо прийняття Верховною Радою України законів, постанов та інших нормативно-правових актів.

Правоінтерпретаційна помилка, як і будь-яка інша правова помилка, породжує негативні наслідки. При цьому можна говорити про безпосередні наслідки, якими є неадекватне сприйняття змісту правової норми як інтерпретатором, так і іншими суб'єктами (у разі тлумачення-роз'яснення) та, відповідно, неправильна її реалізація. Зрештою, це призводить до того, що мета, передбачена нормотворцем при прийнятті певної норми, виявляється не досягнутою, відповідно її соціальна цінність так само

знижується. Хоч такі наслідки не є очевидними відразу, у кінцевому підсумку вони суттєво впливають на ефективність правового регулювання.

Практично усі дослідники, які тією чи іншою мірою звертаються до проблеми правоінтерпретаційних помилок, не оминають увагою їх класифікацію.

Серед науковців ближнього зарубіжжя М. Л. Голубєва, наприклад, виокремлює лише три групи правоінтерпретаційних помилок: логічні, системні та філологічні [50, с. 12–13]. Більш розгалужену класифікацію пропонує С. Г. Пішина, яка розмежовує такі види помилок у тлумаченні: помилки при визначенні об'єкта або предмета тлумачення; помилки у використанні способів тлумачення; помилки в обсязі тлумачення; помилки офіційного та неофіційного тлумачення; помилки за результатами тлумачення.

Вітчизняні вчені виокремлюють подібні групи помилок. Зокрема, Н. М. Оніщенко вважає, що інтерпретаційні помилки слід поділяти залежно від порушуваного правила за способами тлумачення (помилки граматичного, логічного, систематичного, телеологічного, історико-політичного, функціонального та інших способів) та за обсягом тлумачення (помилки необґрунтовано обмежувального або необґрунтовано поширювального тлумачення, помилки від «захоплення» буквою закону без врахування його «духу») [199, с. 78–79]. Однак варто зауважити, що сама дослідниця допускає помилку, називаючи один із способів тлумачення «систематичним»; до речі, багато інших науковців також ототожнюють системне і систематичне тлумачення, що не зовсім вірно. Річ у тім, що слово «систематичний» означає «постійний», «регулярний», «який спирається на певну систему», «суворо планомірний» [30, с. 1126]. Тобто систематичний спосіб тлумачення слід розуміти як постійно, регулярно, багато разів здійснювану діяльність, що спирається на певну планомірну систему. Смысл системного способу абсолютно інший. Норма права є складовою частиною, первинним елементом цілісної, високоорганізованої і єдиної системи права. При тлумаченні часто

з'ясовується її місце в цій системі. Тому, як указує О. В. Капліна, правильно вказаний спосіб тлумачення іменувати «системним». Тим паче, що саме такий термін використовує у своїй практиці Конституційний Суд України [106, с. 220].

Авторські класифікації інтерпретаційних помилок, за спостереженням В. К. Антошкіної, дуже різноманітні, насамперед, через відсутність єдиних класифікуючих ознак [5, с. 7]. Варто додати, що розмаїття критеріїв для класифікації помилок, допущених у процесі тлумачення норм права, не є доречним. На нашу думку, розмежування правоінтерпретаційних помилок має здійснюватися за тими ж підставами, що й правоінтерпретаційна діяльність: за способами, за суб'єктами і за обсягом тлумачення. Перша група помилок пов'язана із порушенням правил тлумачення, характерних для того чи іншого способу інтерпретації, інші дві – із наслідками, які тягне за собою результат неправильного тлумачення.

Спосіб тлумачення визначається, з одного боку, характером неясності, що виникла в нормі права, а, з іншого – характером тих знань, які застосовує суб'єкт тлумачення для усунення цієї неясності [106, с. 145]. У юридичній літературі найбільш поширеними способами тлумачення норм права визнаються граматичний (філологічний), системний, логічний, телеологічний, історико-політичний, функціональний, спеціально-юридичний; також виокремлюються аналітичний, семантичний, соціологічний, термінологічний, юридико-джерелознавчий та інші способи. Кожен із них характеризується системою власних прийомів, засобів та правил тлумачення, ігнорування яких повністю або частково загрожує правоінтерпретаційною помилкою. Наприклад, сутність граматичного способу тлумачення полягає в аналізі лексичної, морфологічної, синтаксичної складової тексту норми права. Недостатнє знання інтерпретатором правил граматики, морфології, синтаксису та пунктуації призводять до неточного розуміння змісту правової норми. Водночас, як вважає О. Ф. Скакун, у результаті граматичного тлумачення

виявляється тільки буквальний зміст норми права, далеко не завжди на його підставі можна зробити достовірний висновок [289, с. 438]. Інакше кажучи, здійснення інтерпретатором лише граматичного тлумачення вже є помилкою, оскільки повною мірою розкрити зміст норми можна, використовуючи всі способи тлумачення в сукупності, в комплексі. На нашу думку, таку помилку допустив Конституційний Суд України при тлумаченні положення п. 18 ч. 1 ст. 85 Конституції України, обмежившись виключно граматичним тлумаченням. У резолютивній частині Рішення Суду, крім самого тексту конституційної норми, є лише уточнення про те, що Верховна Рада України повноважна звільняти Голову Національного банку України лише за умови внесення на її розгляд відповідного подання Президентом України [265]. Саме тому в окремій думці судді Конституційного Суду України І. П. Домбровського стосовно вказаного Рішення висловлені сумніви, що таке суто граматичне пояснення конституційної норми є офіційним її тлумаченням Судом [198].

Далі доцільно визначити види правоінтерпретаційних помилок за суб'єктами тлумачення. Як зазначає Л. Г. Матвєєва, у повсякденному житті правоінтерпретаційна діяльність здійснюється всіма суб'єктами права. Однак значення спеціальної діяльності вона набуває лише тоді, коли інтерпретатором виступає спеціально уповноважений на те орган і коли результати його діяльності розраховані на усунення недоліків юридичної практики [168, с. 333–334]. У юридичній літературі за суб'єктами правоінтерпретаційної діяльності виокремлюються офіційне та неофіційне тлумачення, що мають різне юридичне значення та різні правові наслідки. Тлумачення вважається офіційним, якщо воно здійснюється спеціально уповноваженим компетентним органом чи особою та закріплюється в спеціальному інтерпретаційно-правовому акті, що має загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів, які реалізують відповідну норму права. Своєю чергою, офіційне тлумачення правових норм за сферою дії поділяється на нормативне (загальне) та казуальне (конкретне). Як указує О. М. Кириченко, особливістю казуального

тлумачення є те, що воно не поширюється на інші аналогічні випадки, як, наприклад, нормативне тлумачення. Відмінність між казуальним і нормативним тлумаченням полягає у різному обсязі впливу на суспільні відносини. Найчастіше казуальне тлумачення виступає як мотивуюча частина правозастосовного акта, наприклад, судових рішень [112, с. 195]. Відповідно правоінтерпретаційні помилки, допущені при нормативному і казуальному тлумаченні, породжують різні за обсягом правові наслідки. Якщо така помилка має місце у тлумаченні, обов'язковому лише для конкретного випадку, то вона спричиняє негативні наслідки тільки для особи чи осіб, стосовно яких воно здійснювалося, не даючи змоги правильно вирішити справу. Натомість помилки у нормативному тлумаченні потенційно тягнуть за собою несприятливі наслідки для невизначеного кола осіб, поведінка яких урегульовується неправильно інтерпретованою нормою, бо нормативне тлумачення формально обов'язкове для певної категорії справ. У деяких випадках такої ж юридичної сили набувають і результати казуального тлумачення. Це стосується, зокрема, рішень Верховного Суду, які закріплюють розуміння нормативних приписів в обставинах конкретної справи (казуальне тлумачення). Водночас «цей зразок згідно з принципом *stare decisis* («стояти на вирішеному») є обов'язковим для врахування судами нижчих рівнів при вирішенні аналогічних справ» [34]. Але даючи тлумачення нормативного припису, Верховний Суд може допустити помилку, яку, своєю чергою, повторюватимуть суди нижчих інстанцій. Усе вищесказане підвищує вимоги до правоінтерпретаційної діяльності суб'єктів, передовсім, Конституційного Суду України та Верховного Суду, уповноважених давати офіційне тлумачення правових норм.

Конституційний Суд України, здійснюючи тлумачення Конституції України (п. 2 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» [238]), у своїх рішеннях не лише відповідає на питання, порушені в конституційних поданнях, але й на основі доктринального підходу нерідко формує певні правові позиції, що визнаються найбільш цінними у його

практиці [104, с. 66]. Хоч термін «правова позиція» законодавчо не визначений, він дедалі частіше використовується у практиці Конституційного Суду України, Верховного Суду і, відповідно, у науковому середовищі при дослідженні цього феномену. Як наголошує Л. Г. Матвєєва, правові позиції Конституційного Суду України мають: загальний і обов'язковий характер; юридичну чинність, «прирівняну до юридичної чинності самої Конституції» та законів; схожість у судовій та іншій правозастосовчій практиці з характером прецеденту [168, с. 335].

Зі свого боку, Верховний Суд, відповідно до ч. 1 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [241] покликаний забезпечувати сталість та єдність судової практики. Одним із пріоритетних завдань цього Суду, окрім «ставлення крапки» в конкретному спорі, є створення за рахунок мотивів та обґрунтувань, викладених у рішеннях, певної правової визначеності в наслідках, які можуть настати, якщо спірне питання в подібній ситуації потрапить до суду [91].

На нашу думку, Конституційний Суд України та Верховний Суд, будучи суб'єктами офіційного тлумачення правових норм, повинні формувати єдині правові позиції щодо розуміння одних і тих самих правових положень, однак на практиці вони демонструють протилежне. Прикладом можуть слугувати Рішення Конституційного Суду України від 19.04.2000 (у справі про зворотну дію кримінального в часі) [263] та Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 (справа № 288/1158/16-к) [224]. Обидва акти містять тлумачення поняття «закон» у Кримінальному кодексі України, але між ними є суттєві відмінності. Так, у Рішенні Конституційного Суду України вказується: Конституція України встановила, що діяння, які є злочинами, та відповідальність за них визначаються виключно законами України (п. 22 ч. 1 ст. 92), а не підзаконними актами. Кримінальний закон, який визначає діяння як злочин, може містити посилання на положення інших нормативно-правових актів. Якщо ці положення в наступному змінюються, загальний зміст кримінального закону, в даному випадку – диспозиція його норм,

змін не зазнає. Протилежне означало б можливість зміни кримінального закону підзаконними актами, зокрема постановами Верховної Ради України, указами Президента України та актами Кабінету Міністрів України, що суперечило б вимогам п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України.

Зміна мінімального розміру заробітної плати відповідним нормативно-правовим актом не тягне за собою зміни диспозиції, зміст якої визначається із застосуванням такого розміру. Такий закон не може вважатись новим і до нього не повинні застосовуватись положення ч. 1 ст. 58 Конституції України та ч. 2 ст. 6 Кодексу [263]. Тобто Конституційний Суд України установив, що «законом» слід вважати положення Кримінального кодексу України, а підзаконні нормативно-правові акти не охоплюються поняттям «закон», у зв'язку з чим їх зміна не призводить до зворотної дії їх у часі та, відповідно, до пом'якшення відповідальності.

Інакшого висновку дійшов Верховний Суд, розглядаючи справу про можливість притягнення до кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю без передбаченого законом дозволу, коли поводження зі зброєю врегульоване не законом, а підзаконним нормативно-правовим актом. Верховний Суд констатував, що поняття «закон» на нормативному рівні не визначено, а в теорії права існують два основних підходи до визначення цього терміна, що ґрунтуються на широкому та вузькому розумінні його змісту.

У вузькому значенні законом є письмовий нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом, підписаний та оприлюднений у порядку, встановленому Конституцією України та Законом України «Про регламент Верховної Ради України». У широкому значенні поняття «закон» охоплює все законодавство і включає як закони у вузькому розумінні, так і підзаконні нормативно-правові акти – постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств та інших органів виконавчої влади тощо.

Згідно з позицією Верховного Суду, у Кримінальному кодексі України термін «закон» використовується як у широкому, так і у вузькому значенні. Якщо поняття «закон» вжито у вузькому розумінні, нормативно-правовий акт конкретизується – обов’язково зазначається назва закону або ж за словом «закон» слідує слово «України». Коли ж у тексті Кримінального кодексу слово «закон» вживається лише як узагальнююче поняття, воно використовується у широкому значенні, тобто може охоплювати як власне закони, так і інші акти чинного законодавства. Саме у такому значенні слово «закон» вжито у ст. 263 Кримінального кодексу України, де «передбаченим законом дозволом» на поводження зі зброєю варто вважати дозвіл, що може бути встановлений будь-яким нормативно-правовим актом, у тому числі підзаконним [224].

Як бачимо, Конституційний Суд України та Верховний Суд дають протилежне тлумачення поняття «закон», що можна розцінювати як правоінтерпретаційну помилку, що не відповідає принципам правової визначеності та верховенства права. Більш послідовною, на нашу думку, є позиція Конституційного Суду України, який розмежовує поняття «закон» і «законодавство» [262], натомість Верховний Суд їх ототожнює. Така ситуація зумовлена, щонайменше, двома причинами: по-перше, вказані поняття не визначені законодавцем, а, по-друге, відсутня єдність щодо їх розуміння й у правовій доктрині. Наведений приклад яскраво демонструє взаємозумовленість і взаємозв’язок доктринальних, правотворчих, правозастосовних і правоінтерпретаційних помилок.

Помилки мають місце й у неофіційному тлумаченні, що здійснюється суб’єктами, які не мають на те офіційних повноважень, а їх тлумачення – юридично обов’язкового характеру, наприклад, тлумачення норми права фахівцем у галузі права (професійне тлумачення), юристом-науковцем (доктринальне тлумачення), іншими суб’єктами (повсякденне тлумачення). Помилка у повсякденному тлумаченні, що передбачає з’ясування змісту норми права «для себе», може перешкодити суб’єкту в реалізації його прав та виконанні обов’язків. Але таке помилкове

розуміння не виходить за межі свідомості самого суб'єкта. У процесі професійного чи доктринального тлумачення відбувається роз'яснення одним суб'єктом змісту норми права іншим суб'єктам, у свідомості яких воно закріплюється, і, якщо інтерпретатором допущена помилка, їх свідомість буде відображати неадекватне розуміння правового припису. Звісно, казуальність неофіційної правоінтерпретаційної діяльності визначає виключно казуальний характер помилки у розумінні змісту тієї чи іншої норми, однак це не применшує потенційної загрози її негативного впливу на реалізацію правового припису.

Тлумачення правових норм за обсягом їх правового змісту здійснюється для того, щоб визначити співвідношення змісту норми та її текстового оформлення. Якщо норма права характеризується абсолютно чітким змістом, то підхід до її тлумачення має бути буквальним. Якщо ж норма містить оціночне поняття, багатозначні терміни, перелік із відкритою чи закритою структурою тощо, може виникнути необхідність у поширювальному чи обмежувальному її тлумаченні. Оскільки лаконічне словесне формулювання статті закону може бути вузьким або ширшим, ніж дійсний зміст правової норми, інтерпретатору необхідно «уловити спрямованість думки законодавця, зробити правильні висновки, які безпосередньо випливають з тексту, не допустити зміни смислу норми права, довільно коректуючи його і пристосовуючи до бажаного результату» [107, с. 223]. Аналіз наведеного твердження дає змогу визначити, які помилки можливі у процесі тлумачення норм права за обсягом. Це може бути неправильне визначення меж тлумачення, тобто невинуватене розширення чи, навпаки, їх звуження; підміна аналогії закону розширювальним тлумаченням; неврахування системних зв'язків норми, що тлумачиться, з іншими нормами права; поширювальне тлумачення за наявності вичерпного переліку або обмежувальне – щодо відкритого переліку тощо. Розглянемо приклад такої помилки у діяльності Великої Палати Верховного Суду, яка розглядала справу про визнання протиправним і скасування рішення державного реєстратора про

реєстрацію права оренди земельної ділянки, пов'язане з порушенням прав позивача на земельну ділянку іншою особою, за якою відповідачем зареєстровано аналогічне право на ту саму земельну ділянку. Не погоджуючись із висновками судів попередніх інстанцій про те, що ця справа підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства, Велика Палата виходила, зокрема, з того, що справою адміністративної юрисдикції є переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір. При цьому Велика Палата сформулювала таке тлумачення: публічно-правовим вважається, зокрема, спір, у якому сторони правовідносин виступають одна щодо іншої не як рівноправні і в якому одна зі сторін виконує публічно-владні управлінські функції та може вказувати або забороняти іншому учаснику правовідносин певну поведінку, давати дозвіл на передбачену законом діяльність тощо [225]. На нашу думку, Велика Палата Верховного Суду здійснила не виправдано розширювальне тлумачення п. 2 ч. 1 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України, де закріплено: публічно-правовий спір – спір, у якому:

хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій; або

хоча б одна сторона надає адміністративні послуги на підставі законодавства, яке уповноважує або зобов'язує надавати такі послуги виключно суб'єкта владних повноважень, і спір виник у зв'язку із наданням або ненаданням такою стороною зазначених послуг; або

хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи [117].

Можна погодитися, що за своїм характером публічно-правовий спір є спором між нерівноправними суб'єктами, один із яких здійснює публічно-владні управлінські функції. Однак твердження, що цей суб'єкт може вказувати або забороняти іншому учаснику правовідносин певну

поведінку, є помилковим. Нормативні веління містять відповідні законодавчі норми, які закріплюють правовий статус суб'єкта правовідносин, а суб'єкт публічно-владних повноважень може здійснювати контроль за належним виконанням зобов'язаним суб'єктом цих приписів.

У Постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 по вказаній справі міститься низка й інших суперечливих тлумачень. Зокрема, це висновок, що «спір про скасування рішення, запису щодо державної реєстрації права оренди земельної ділянки має розглядатися як спір, що пов'язаний з порушенням цивільних прав позивача на земельну ділянку іншою особою, за якою зареєстровано аналогічне право щодо тієї ж земельної ділянки» [225]. Визнавши спір приватноправовим, що, з огляду на суб'єктний склад, має вирішуватися за правилами господарського судочинства, Велика Палата не навела жодного посилання на чинне цивільне чи господарське законодавство.

Крім того, викладений у цій справі висновок Великої Палати Верховного Суду відрізняється від її висновків у попередніх аналогічних справах, якими визнавався публічно-правовий характер спірних відносин. З метою забезпечення єдності та сталості судової практики для відступу від висловлених раніше правових позицій Велика Палата Верховного Суду повинна мати ґрунтовні підстави: її попередні рішення мають бути помилковими, неефективними чи застосований у цих рішеннях підхід повинен очевидно застаріти внаслідок розвитку в певній сфері суспільних відносин або їх правового регулювання [225]. Однак у самій постанові жодна із вказаних підстав не обґрунтована, тому, на нашу думку, відступ від правової позиції Великої Палати Верховного Суду не відповідає принципу правової визначеності.

Отже, розглянувши правоінтерпретаційні помилки, можемо твердити, що вони, по суті, є первинними щодо правореалізаційних помилок. Це зумовлено тим, що тлумачення права передують правореалізації. Відповідно неадекватне розуміння змісту правового припису, неправильна

інтерпретація волі нормотворця тягне за собою помилки під час утілення правових норм у життя. Якщо помилки в неофіційному тлумаченні спричиняють негативні наслідки для конкретних учасників правових відносин, то помилки суб'єктів, які здійснюють офіційне тлумачення, негативно впливають на всіх, хто реалізує хибно інтерпретовані норми.

2.5. Помилки у правозастосуванні та їх правові наслідки

Потреба у застосуванні норм права виникає у багатьох випадках, зокрема, тоді, коли правовідносини не можуть виникнути без державно-владної діяльності компетентних органів (наприклад, призов на строкову військову службу), коли є спір про право (наприклад, поділ майна у разі припинення шлюбу), коли необхідно притягнути особу до відповідальності за вчинення правопорушення тощо. Застосування норм права (в науковій і довідковій юридичній літературі використовуються як рівнозначні також поняття «правозастосовна діяльність» і «правозастосування») має надзвичайно важливе значення для нормальної життєдіяльності суспільства, для організації та охорони суспільних відносин, для задоволення потреб та законних інтересів їх учасників. Саме тому, як наголошує Л. І. Каленіченко, «правозастосовні помилки є соціально негативним правовим явищем. Вони стоять на заваді реалізації змісту норм права, підривають віру громадян у дієвість права як соціального інституту, соціальну справедливість, знижують рівень ефективності та якості правозастосування, а також знижують авторитет суб'єктів юридично значущої діяльності серед населення [98, с. 8]. Відповідно важливого суспільного значення набуває проблема запобігання помилкам у застосуванні права, а в разі їх допущення – своєчасного виявлення й усунення. Це, своєю чергою, потребує глибокого загальнотеоретичного аналізу їх природи, сутності та видів. Однак, за справедливим зауваженням науковців, у сучасній юридичній літературі спеціальні дослідження правозастосовних помилок є вкрай поодинокими [98, с. 8].

Загалом існують три основні підходи до розуміння сутності помилки у правозастосуванні, доволі ґрунтовно проаналізовані Л. І. Каленіченко. Як резюмує дослідниця, головною рисою першого підходу є те, що правозастосовною помилкою вважається будь-який, незалежно від наявності чи відсутності суб'єктивної сторони діяння та форми вини, неправильний результат правозастосовної діяльності, визнаються помилками в застосуванні права як умисні, так і необережні злочини, а також об'єктивно-протиправні діяння, допущені внаслідок добросовісної омани. Другий підхід припускає розуміння правозастосовної помилки і як результату добросовісної омани, і як результату необережності. Прихильники третього підходу наголошують на тому, що правозастосовна помилка є неумисним об'єктивно-протиправним діянням, яке суб'єкт правозастосування допустив унаслідок добросовісної омани [98, с. 11].

Аналіз сучасної юридичної літератури дає змогу твердити, що зараз помилки у правозастосуванні привертають увагу дедалі більшої когорти науковців – як вітчизняних, так і зарубіжних. Але ще в радянський період правозастосовні помилки досліджував М. М. Вопленко. Помилкою в правозастосуванні науковець вважав результат вольової діяльності спеціальних суб'єктів правозастосування, що суперечить нормам матеріального або процесуального права та не досягає істинної мети правового регулювання і кваліфікується як помилковий компетентним органом в особливому акті [40, с. 41]. Наведене визначення конкретизують такі ознаки правозастосовної помилки: вона є результатом неправильної вольової діяльності спеціальних суб'єктів; має прихований характер; виявляється або самим суб'єктом, що допустив помилку, або вищестоящим правозастосовним органом, який має контрольно-наглядові повноваження; є особливим юридичним фактом; виникає в результаті нетворчого підходу до правозастосування та не досягає істинних цілей правового регулювання; є випадковістю [40].

Загалом можна погодитися з міркуваннями дослідника, але варто зробити окремі доповнення й уточнення. Так, помилка в застосуванні

права має випадковий характер. Суб'єкт правозастосування у процесі своєї діяльності прагне досягнути певного результату, який уже на початку цього процесу був сформований у його свідомості. Відхилення від запланованого результату не охоплювалося його намірами, тобто було випадковим, пов'язаним, на нашу думку, лише з хибним уявленням суб'єкта правозастосування про явища об'єктивної дійсності (як юридичну основу, так і фактичні обставини справи). Інакше кажучи, невід'ємною ознакою правозастосовної помилки є відсутність наміру в діях суб'єкта застосування права, тобто помилка виключає вину, будучи наслідком добросовісної омані. У зв'язку з цим поняття правозастосовної помилки, сформульоване М. М. Вопленком, вважаємо неповним, оскільки у ньому не відображена суб'єктивна сторона помилки.

Не поділяємо також і позицію К. Р. Мурсалімова, який твердить, що правозастосувач допускає помилку внаслідок добросовісної омані або необережності [184, с. 10]. Помилка у правозастосуванні може бути лише добросовісною. Це означає, що суб'єкт застосування права не міг уникнути такої помилки, бо, за власним переконанням, вчиняв усі дії уважно й добросовісно. Якщо особа, котра застосовує норму права, не усвідомлювала, до яких негативних наслідків призведуть її дії та рішення, не бажала їх, мова йде про помилку, якщо ж розуміла і бажала чи свідомо допускала або, принаймні, передбачала можливість їх настання, – про правопорушення. Тому підстав для виокремлення недобросовісної помилки правозастосувача немає. І зовсім не можна погодитися із представниками широкого розуміння правозастосовної помилки, котрі називають помилкою будь-яке невиконання вимог норм права незалежно від вини особи і вважають, що «будь-яке правопорушення є помилкою. Помилка може мати як позитивні, так і негативні наслідки, бути підставою як для умисного, так і для необережного злочину» [49, с. 35]. У вітчизняній юриспруденції таку позицію щодо сутності поняття «правозастосовна помилка» займає О. В. Пунько, називаючи помилкою працівника міліції «і правопорушення в процесі правозастосування (проступки і злочини), і

неумисні дії, що є відступом від вимог норм права» [249, с. 139]. Тут можна заперечити, що «так звані «умисні правозастосовні» помилки є нічим іншим, як завуальованими навмисними, прорахованими правопорушеннями, здійснення яких ніяк не зумовлене помилкою суб'єкта правозастосування, а, отже, про жодну помилку не може бути і мови. Але слід визнати, що в практичній діяльності буває досить складно виявити дійсний намір суб'єкта правозастосування, особливо, якщо правопорушення, яке не є помилкою, прагнуть видати за останню [228].

На необхідності розмежовувати помилку у правозастосуванні та правопорушення наголошують Л. І. Каленіченко та Д. В. Слинко, розглядаючи правозастосовні помилки працівників Національної поліції: «правозастосовна помилка вчиняється лише неумисно, внаслідок добросовісної омані чи неправильного уявлення. У випадках, коли відповідні помилкові дії здійснюються з умислом, тобто у суб'єкта правозастосування є бажання настання шкідливих наслідків, чи з необережності, тобто суб'єкт правозастосування передбачав можливість настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій, але легковажно розраховував на їх відвернення, чи не передбачав можливості настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій, хоча повинен був і міг їх передбачити, дії необхідно кваліфікувати не як помилку, а як правопорушення» [101, с. 5].

Як указував свого часу М. М. Вопленко, правозастосовна помилка суперечить нормам матеріального і процесуального права [40, с. 41]. Безперечно, відхилення тих чи інших дій правозастосувача від норм матеріального чи процесуального права є помилкою, оскільки правозастосування – «це піднормативна діяльність, що припускає творчу активність лише в межах і напрямках, визначених застосовуваними матеріальними нормами, та у формах, установлених відповідними процедурно-процесуальними нормами, тобто виключно на засадах підпорядкування вимогам правових норм» [23, с. 11]. Мова йде про застосування матеріальних норм і водночас реалізацію процесуальних

норм права, тобто правозастосування містить й елементи правореалізації. Тому помилки під час реалізації процесуальних норм охоплюються поняттям правозастосовної помилки.

Водночас поділяємо позицію науковців, які звертають увагу на те, що будь-які правозастосовні дії та рішення суб'єктів правозастосування повинні відповідати також і принципам правозастосування, тобто бути законними, обґрунтованими та доцільними [249; 98, с. 10]. Тому помилковими будуть вважатися дії і рішення правозастосувача, які не відповідають указаним принципам, при цьому ризик таких помилок доволі великий. Річ у тім, що питання про наявність чи відсутність помилки при реалізації норм імперативного характеру, які зобов'язують діяти в чітко визначених ними рамках, вирішується доволі просто: будь-яке відхилення від таких рамок є помилкою (іноді навіть правопорушенням, про що мова йшла вище).

Однак часто правозастосувачу доводиться мати справу з нормами, структурні елементи яких (гіпотези, диспозиції, санкції) є відносно визначеними чи альтернативними, що передбачають можливість вибору одного з кількох варіантів поведінки. Коли суб'єкт правозастосування діє на власний розсуд, додатковим критерієм оцінки його діяльності як помилкової чи безпомилкової стає доцільність. У юридичній літературі підкреслюється, що поняття доцільності правозастосовчої діяльності має щонайменше два смислових шари. У першому аспекті застосування юридичної норми визнається доцільним тоді, коли воно забезпечує досягнення того соціального ефекту, для якого було створено норму. Інакше кажучи, доцільність правозастосовчої діяльності в цьому розумінні означає цілеспрямованість та ефективність. У другому розумінні поняття доцільності є вужчим, сумірним із поняттям оптимальності [23, с. 9]. Тобто недоцільним є вибір будь-якого, крім оптимального, варіанта вирішення справи, чи варіанта, що призводить до негативних наслідків. Яким має бути оптимальне рішення — для кожної конкретної ситуації

правозастосувач має визначати окремо, і в цьому, власне, він не застрахований від помилки.

Ще складнішою є ситуація, коли правозастосувач повинен вирішити справу за відсутності необхідної норми, тобто прогалини у праві. Остання виникає тоді, суспільні відносини перебувають у межах сфери правового регулювання, потребують правової регламентації, але з певних причин нормативно не визначені. На думку О. Печеного, «[...] прогалини передбачити заздалегідь не завжди можливо, більшість прогалин у праві мають об'єктивний характер та є невід'ємною, закономірною частиною правового регулювання. Існування права без прогалин важко собі уявити» [211, с. 115]. Прогалини в праві ліквідуються шляхом правотворчості. Але це не означає, що з моменту виявлення прогалини до моменту її ліквідації у сфері неналежно регламентованих суспільних відносин не здійснюється правозастосування. Якщо немає норми, яка б прямо передбачала наявну в справі ситуацію, суб'єкт правозастосування використовує норми, які регламентують схожі суспільні відносини (аналогія закону), або спирається в своїй діяльності на загальні засади й смисл законодавства (аналогія права). За влучним висловом О. Печеного, аналогія є свого роду інструментом для «ручної роботи» в процесі застосування норми права [211, с. 115].

При використанні аналогії закону перед суб'єктом правозастосування «постає непросте завдання: вирішити, чи дійсно між наявними в справі неврегульованими законом відносинами та подібними до них урегульованими є правова схожість. Це питання вирішується за допомогою тлумачення закону й аналізу реальної ситуації, з урахуванням соціального, господарського та іншого значення реальної ситуації й нормативної моделі тощо. У разі наявності їх принципової правової подібності для регулювання проблемної ситуації застосовується закон, що регламентує схожу ситуацію» [23, с. 25].

Використовуючи аналогію права, суб'єкт правозастосовної діяльності керується загальним смислом і принципами права, нормами, що

регулюють подібні чи суміжні обставини. Аналогія права за складністю визнається «вищою математикою» правозастосування [211, с. 119]. Річ у тім, що суб'єкту правозастосування необхідно самому формулювати відповідні правові положення для вирішення справи, і тут головну роль відіграє власний розсуд правозастосувача – роль гнучкого реагування на конкретні ситуації, що потребують урегулювання. Вільний розсуд як складова правозастосовної діяльності передбачає необхідність прийняття рішення за допомогою внутрішнього переконання, котре має суб'єктивний характер, залежний від особистісних якостей суб'єкта правозастосування, зокрема, його інтелекту і психічних властивостей. Тому, крім позитивних моментів, вільний розсуд потенційно загрожує суб'єктивізмом, а відтак – помилками у правозастосуванні і навіть може перетворитися на свою протилежність – протиправне свавілля.

Над проблемою правозастосовної помилки працював і О. Б. Лісюткін. На його думку, помилки в правозастосуванні – це зумовлений ненавмисною оманю суб'єкта або учасника процесу застосування норми права негативний результат, що перешкоджає реалізації права та встановленню об'єктивної істини у кожному конкретному юридичному факті (казусі) і підлягає виправленню відповідно до чинного законодавства [155, с. 23]. Акцентуючи на суб'єктивній стороні помилкової діяльності, дослідник вважає, що допустити помилку може не лише суб'єкт застосування права, а й учасник правозастосовного процесу. Така думка є спірною, оскільки нині загальновизнано, що «правозастосовчу діяльність можуть здійснювати державні органи, установи, державні й недержавні підприємства, громадські організації та навіть окремі особи за умови, що державою (законодавством) їм надано відповідні повноваження, та в межах своєї компетенції» [23, с. 8]. Натомість учасники правозастосовного процесу можуть допускати помилки, наприклад, використовуючи свої права чи виконуючи обов'язки, тобто під час безпосередньої реалізації норм права.

Розглянуті вище підходи до правозастосовної помилки поєднує те, що їх прихильники розуміють помилку як результат правозастосування, що втілюється у правозастосовному акті. Він, на думку вітчизняної дослідниці А. М. Перепелюк, «характеризує ефективність перебігу усього складного процесу застосування права, адже будь-яка неточність чи помилка відразу буде виявлена в кінцевому результаті – правозастосовному акті, що може негативно вплинути на ефективність механізму правового регулювання» [209, с. 162]. Такий підхід є однобічним, він веде до ототожнення акта застосування норми права і правозастосовної діяльності, оскільки оминає увагою сам процес правозастосування. Відповідно до нашої позиції, помилку суб'єкта правозастосування слід розглядати не лише як об'єктивовану в правозастосовному акті, але й як неправильні думки, неправильні оцінки яких-небудь фактів, що мають місце на різних стадіях правозастосовного процесу.

Важливою характеристикою правозастосовної помилки є те, що її констатація та усунення можливі лише у передбаченому законом процесуальному порядку. Якщо мова йде про змістовні помилки, це завдання зазвичай покладається на вищестоящий орган, і здебільшого передбачає скасування правозастосовного акта, що містить помилки. Так, відповідно до ст. 409 Кримінального процесуального кодексу України, підставами для скасування або зміни судового рішення при розгляді справи в суді апеляційної інстанції є: 1) неповнота судового розгляду; 2) невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження; 3) істотне порушення вимог кримінального процесуального закону; 4) неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність. Підставою для скасування або зміни вироку суду першої інстанції може бути також невідповідність призначеного покарання тяжкості кримінального правопорушення та особі обвинуваченого [140].

Окремі формальні помилки може виявити й усунути безпосередньо суб'єкт правозастосування. Зокрема, ст. 269 Цивільного процесуального кодексу України регламентує порядок виправлення описок та арифметичних помилок у судовому рішенні:

1. Суд може з власної ініціативи або за заявою учасників справи виправити допущені в рішенні чи ухвалі описки чи арифметичні помилки.

2. Питання про внесення виправлень вирішується без повідомлення учасників справи, про що постановляється ухвала. За ініціативою суду питання про внесення виправлень вирішується в судовому засіданні за участю учасників справи, проте їхня неявка не перешкоджає розгляду питання про внесення виправлень.

3. Заява про внесення виправлень розглядається протягом десяти днів після її надходження.

4. Ухвала про внесення виправлень надсилається всім особам, яким видавалося чи надсилалося судові рішення, що містить описки чи арифметичні помилки [315].

Відповідні роз'яснення щодо виправлення описок у судовому рішенні дав Верховний Суд. Як зазначається у постанові Касаційного цивільного суду від 21.07.2020 у справі № 521/1074/17, описка – це зроблена судом механічна (мимовільна, випадкова) граматична помилка в рішенні, яка допущена під час його письмово-вербального викладу (помилка у правописі, у розділових знаках тощо). Виправленню підлягають лише ті описки, які мають істотний характер. До таких належать написання прізвищ та імен, адрес, зазначення дат та строків тощо. Не є опискою граматичні помилки, які не спотворюють текст судового рішення та не призводять до його невірної сприйняття: неправильне розташування розділових знаків, невірні відмінки слів, застосування русизмів та діалектизмів тощо. Вирішуючи питання про виправлення описок чи арифметичних помилок, допущених у судовому рішенні, суд не має права змінювати зміст судового рішення, а лише

усуває такі неточності, які впливають на можливість реалізації судового рішення чи його правосудності [227].

На нашу думку, позиція Верховного Суду має важливе значення для відповідної практики виправлення опісок у правозастосовній діяльності суду.

Підсумовуючи викладене вище, варто відзначити, що: правозастосовну помилку характеризує невідповідність правозастосовної діяльності нормативно визначеним умовам її правомірності; таку помилку може допустити лише суб'єкт правозастосування, помилки інших учасників правозастосовного процесу мають відмінний характер та наслідки і не можуть вважатися правозастосовними; помилка суб'єкта правозастосування зумовлена його добросовісною оманю, тобто він вважав, що діє в суспільно-корисних цілях і не усвідомлював, до яких негативних наслідків можуть призвести його дії та рішення; правозастосовні помилки усуваються виключно правовими засобами. Узагальнюючи ці ознаки, пропонуємо вважати помилкою у застосуванні права відхилення суб'єкта правозастосовної діяльності від нормативно визначених умов її правомірності та/або принципів правозастосування, зумовлене його добросовісною оманю, що об'єктивується у правозастосовному акті і підлягає усуненню правовими засобами у передбаченому законом процесуальному порядку.

Уточнивши ознаки та поняття правозастосовної помилки, варто розглянути й основні підходи до класифікації таких помилок. Низку підстав для класифікації правозастосовних помилок (щоправда, працівників міліції) пропонує Л. І. Каленіченко. На її думку, залежно від форми вираження існують помилки, виражені у письмовій формі, помилки, виражені в усній формі та помилки, виражені в конклюдентній формі.

Залежно від суб'єкта, який виявив помилку, вона розмежовує: помилки, виявлені тими ж особами, які їх допустили; помилки, виявлені іншими особами (органами) цього ж відомства, до якого належить суб'єкт, що допустив помилку; помилки, виявлені особами (органами) інших

відомств, ніж суб'єкт, який її допустив; помилки, виявлені за допомогою інших суб'єктів правовідносин, що регулюються правозастосовною діяльністю. Залежно від суб'єкта, який усунув помилку, Л. І. Каленіченко розрізняє помилки, які усуваються тією ж особою, що допустила помилку; помилки, які усуваються іншою особою (органом) цього ж відомства, до якого належить суб'єкт, що допустив помилку; помилки, які усуваються особами (органами) інших відомств, ніж суб'єкт, який її допустив. Залежно від наслідків допущеної помилки для суб'єкта правозастосування – форм його відповідальності існують: правозастосовні помилки, в результаті допущення яких працівник міліції несе юридичну відповідальність та помилки, в результаті допущення яких працівник міліції несе неюридичну відповідальність [102, с. 10].

Як уже зазначалося, за видом норми права, яку застосовує суб'єкт, у юридичній літературі розмежовані помилки в застосуванні матеріального права та помилки в застосуванні процесуального права. Крім того, вказується й на такі види правозастосовних помилок як поширені (типові) і непоширені (атипові); одиничні і комплексні; помилки в покаранні, в заохоченні, в констатації юридично значущого факту; помилки, які виділяються залежно від галузі права та видів юридичної відповідальності та ін. [40].

Необхідним, на думку Е. У. Прус, є виокремлення помилки у правозастосуванні за колом осіб, тобто відносно до суб'єкта правозастосування [246, с. 83]. Вважаємо, що за суб'єктом, який допускає правозастосовну помилку, вичерпна диференціація правозастосовних помилок навряд чи можлива, оскільки коло цих суб'єктів велике і має тенденцію до розширення. Традиційно вважається, що застосування норм права здійснюється державними органами та посадовими особами і тільки у деяких випадках з дозволу держави – громадськими організаціями та деякими іншими суб'єктами (органами місцевого самоврядування, адміністрацією навчального закладу недержавної форми власності). Громадяни не можуть бути суб'єктами застосування права [204, с. 30].

Нині ж із розвитком основних інститутів громадянського суспільства коло суб'єктів правозастосовної діяльності є значно більшим. Наприклад, керівник комерційного банку володіє не меншими правами та несе не меншу відповідальність, аніж керівник державного підприємства. Водночас, розширення кола суб'єктів, які можуть застосовувати право, не заперечує державно-владного характеру правозастосовної діяльності [209, с. 123].

У навчальній літературі за критерієм вини правозастосовні помилки поділяються на: 1) помилки, що допущені суб'єктом правозастосування з власної вини; 2) помилки, що допущені суб'єктом правозастосування з вини сторін справи [122]. Такий поділ не є обґрунтованим, оскільки, по-перше, винність правозастосувача ми не вважаємо ознакою помилки; по-друге, вина сторін справи є однією із обставин, яку особа, що здійснює правозастосування, зобов'язана врахувати у процесі свої діяльності та прийняття рішення.

На нашу думку, множинність підходів до класифікації правозастосовних помилок, хоч і має право на існування, «розмиває» сутність самої помилки. Диференціація помилок у правозастосуванні на окремі групи – не самоціль, вона має здійснюватися з прикладною метою. На нашу думку, класифікація правозастосовних помилок потрібна для того, щоб можна було визначити, яких зусиль необхідно докласти для усунення (виправлення) тієї чи іншої помилки.

У цьому аспекті одним із найбільш важливих критеріїв є стадії правозастосовного процесу: чим швидше буде виявлена помилка правозастосувача, тим оперативніше можна її усунути. Так, О. Б. Лісюткін виокремлює такі групи помилок: помилки, які допускають суб'єкти правозастосування в процесі виявлення та аналізу фактичних обставин справи; помилки в кваліфікації діяння; помилки при ухваленні рішення і виданні акта застосування норми права; помилки у виконанні акта застосування норми права. Стосовно останнього виду (помилки у виконанні правозастосовного акта) можна погодитися лише частково,

оскільки стадії фактичної реалізації індивідуальних приписів і контролю за їх реалізацією у структурі правозастосовної діяльності вважаються факультативними [23, с. 34].

Вважаємо за потрібне ще раз наголосити на недоцільності ототожнення помилок у правозастосовній діяльності та помилок у правозастосовному акті, позаяк останні лише об'єктивують ті помилки, які мали місце на попередніх стадіях правозастосування. Адже «правозастосовча діяльність – складне динамічне явище, тому елементами його структури виступають відносно відокремлені комплекси дій, спрямованих на реалізацію завдань, що зумовлені кінцевою метою діяльності. У теорії права й галузевих юридичних науках такі комплекси дій іменуються стадіями [23, с. 38]. Нині найбільше прихильників має концепція трьох стадій правозастосовної діяльності: 1) установлення фактичних обставин (фактичної основи) справи; 2) вибір та аналіз норми, що підлягає застосуванню; 3) ухвалення рішення та його належне оформлення.

Оскільки правозастосування спрямоване на реалізацію правових норм у конкретній життєвій ситуації, то правозастосовна помилка – це, передовсім, невідповідність основних ознак діяльності правозастосувача нормам матеріального та/або процесуального права на будь-якій стадії правозастосовного процесу. При встановленні фактичної основи справи – це неправильне сприйняття, аналіз або оцінка даних про фактичні обставини, що перешкоджає досягненню істини стосовно тієї ситуації, яка потребує владного втручання чи офіційної констатації. Помилки, які допускаються на першій стадії процесу застосування норм права, фахівці називають гносеологічними, котрі, своєю чергою, поділяються на логічні, фактичні (предметні) та психологічні помилки. При цьому логічні помилки стосуються не думок чи мислення як таких, а того, як пов'язується одна думка з іншою, відношень між думками. Це впливає на логічність правозастосовного рішення, вираженого в правозастосовному акті, усі частини якого мають узгоджуватися між собою повною мірою. На

протизагу логічним, фактичні (предметні) помилки – це неадекватне відбиття зв'язків між предметами і явищами об'єктивної правової реальності. Нарешті, психологічні помилки – це помилки відчуття, сприйняття, уявлення, пам'яті та мислення [101, с. 5–6]. У такий спосіб у суб'єкта правозастосування формуються знання про фактичні обставини справи, які не відповідають дійсності. Однак визначити це доволі складно, оскільки у сфері правозастосування перевірка достовірності отриманих даних експериментальним шляхом суттєво обмежена, порівняно, скажімо, з прикладними науками. За таких умов критерієм правильності виступає внутрішнє переконання суб'єктів правозастосування.

Варто погодитися, що внутрішнє переконання (як психологічний стан і результат оцінки) характеризується наявністю однозначної впевненості та браком виправданих сумнівів. Виправданими зазвичай визнаються сумніви, що виникають на підставі реальної, «практичної» можливості помилки і не можуть ігноруватись розважливою людиною [23, с. 34]. Тобто на цій стадії правозастосування помилки може виявити сам суб'єкт, якщо він не повністю впевнений у достовірності своїх знань про фактичні обставини справи, і вжити заходів для їх виправлення, наприклад, шляхом отримання додаткової інформації та її зіставлення з раніше здобутими фактами. Наприклад, слідчий зазвичай не має достатніх даних, щоб одразу встановити всі обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Тому слідчий використовує такий прийом, як побудова версій, що являють собою припущення, які можуть бути або достовірними, або помилковими. Як застерігає Г. В. Москаленко, висунення і включення до плану розслідування безпідставних, не обґрунтованих фактичними даними версій представляє серйозну небезпеку для успіху розслідування. Довільні, ні на чому не засновані, надумані припущення слідчого можуть штовхнути його на неправильну дорогу у пошуках неіснуючих доказів [181, с. 494].

Визначення юридичної основи справи так само може бути помилковим, що проявляється у неправильному виборі норми, яка підлягає

застосуванню, неправильному розумінні її змісту. Вибір норми здійснюється шляхом юридичної оцінки (кваліфікації) встановлених фактичних обставин і підтвердження тотожності між обставинами реального життя та змістом правової норми. Кваліфікація як оціночно-пізнавальна діяльність суб'єкта правозастосування, на думку фахівців, складається з таких етапів: «а) зіставлення інформаційно-оціночної моделі фактичних обставин з моделями відповідних правових орієнтирів; б) вибір тих правових орієнтирів, які, на думку суб'єкта, найбільш повно, точно і конкретно визначають правовий зміст зазначеної моделі; в) формулювання конкретного висновку щодо правового змісту окремої фактичної ситуації (цей висновок стає результатом оціночно-пізнавальної діяльності суб'єкта)» [322, с. 136]. Помилки можливі на кожному етапі кваліфікації. Зокрема, це може бути вибір правових орієнтирів, які не відповідають моделі фактичних обставин (вибір норми права, яка не підлягає застосуванню чи навпаки), зумовлений хибним розумінням змісту правового припису. Своєю чергою, таке розуміння є наслідком неправильного тлумачення норми права суб'єктом правозастосування. Як слушно вказує П. П. Андрушко, і органи досудового розслідування, і суди всіх рівнів нерідко дають вчиненому особою діяння завідомо упереджену, односторонню, неправильну кримінально-правову оцінку шляхом своєрідного тлумачення змісту ознак певних кримінально-правових норм не лише Особливої, а й Загальної частини КК України [4, с. 35].

Тлумачення правових норм цілком справедливо визнається «однією із центральних ланок у процесі застосування права – у процесі аналізу юридичних норм, правової кваліфікації і винесення рішення. Із цих позицій, кожний акт застосування права є й результатом тлумачення норм права. Щоб застосувати ту чи іншу норму права, треба з'ясувати її зміст, а в деяких випадках потрібні і роз'яснення» [293, с. 54]. Та навіть більше – на нашу думку, тлумачення норм права є невід'ємним елементом будь-якої правової діяльності. Як уже зазначалося, правоінтерпретаційні помилки ми

вважаємо окремим типом правових помилок, що був ґрунтовно проаналізований вище.

На стадії вирішення справи помилкове визнання тотожності встановлених фактичних обставин справи та обставин, передбачених правовою нормою, спричиняє хибне визначення юридичних наслідків та гарантій їх забезпечення, що закріплюється у правозастосовному акті. Цю стадію дослідники умовно поділяють на два етапи: прийняття правозастосовного рішення у справі та його документальне оформлення. Прийняття рішення у юридичній справі – розумова діяльність, яка полягає в підсумковій оцінці зібраних доказів, остаточній юридичній кваліфікації, визначенні відповідних юридичних наслідків – прав та обов’язків сторін, виду та міри відповідальності тощо. Як результат розумової діяльності правозастосовного суб’єкта, рішення у юридичній справі з допомогою юридичної техніки оформлюється як певний акт застосування права [101, с. 5–6]. На думку Ю. Назарук, «правозастосовний акт необхідно розглядати і як акт-дію відповідного компетентного органу, і як акт-документ, у якому ця дія відображена» [188, с. 217]. На етапі прийняття рішення та його документального оформлення виправлення помилок здійснюється лише у передбаченому законом порядку.

Наприклад, закінчивши досудове розслідування і виконавши вимоги ст. 290 Кримінального процесуального кодексу України, слідчий складає обвинувальний акт, який затверджується прокурором (ч. 1 ст. 291 Кримінального процесуального кодексу України) [140]. На думку науковців, не можна вважати затвердження прокурором обвинувального акта суто процесуальним рішенням [124, с. 139]. Як наголошує Л. Європіна, затвердженню прокурором обвинувального акта передують ретельне вивчення матеріалів досудового розслідування, виявлення можливих прогалин чи помилок останнього, перевірка виконання усіх вимог кримінального процесуального закону України, а також визначення судової перспективи цього кримінального провадження [75, с. 63]. Згідно з ч. 1 ст. 291 Кримінального процесуального кодексу України,

обвинувальний акт може бути складений і самим прокурором, зокрема, якщо він не погодиться з обвинувальним актом, складеним слідчим [140]. З наведеного випливає, що відмова прокурора затвердити обвинувальний акт, складений слідчим, і складання ним нового обвинувального акта є засобом виправлення помилок, допущених слідчим при складанні цього процесуального документа. Зокрема, це можуть бути помилки, пов'язані з недотриманням правозастосовної техніки як системи вимог, правил, засобів творення саме правозастосовних актів. Засоби правозастосовної техніки стосуються як змісту, так і форми цих актів, причому перші є загальними для усіх правозастосовних актів, другі – відображають галузеву специфіку та особливості окремих видів правозастосування. Змістовні помилки означають невідповідність правозастосовного акта вимогам законності, доцільності та справедливості; недотримання у них логічних правил; натомість формальні помилки – це невідповідність правилам структурування та вимогам стосовно реквізитів правозастосовного акта. Прикро визнавати, але окреслені вище вимоги, засоби та правила правозастосовної техніки сьогодні є переважно теоретичним. Науковці наголошують, що для створення об'єктивних передумов її реалізації у практиці правового регулювання (як і у випадку з нормопроектною технікою) правила використання правозастосовного інструментарію мають бути нормативно-закріплені і, насамперед, у Законі України «Про нормативно-правові акти» (нині поки що у проєкті) [128, с. 8].

Насамкінець варто наголосити, що правозастосовна діяльність – це «складне явище, яке не обмежується виданням актів застосування права. Вона виявляє себе не лише в рамках передбаченої процесуальними нормами процедури розгляду справи, але й значною кількістю побічних зв'язків і стосунків. У її перебігу учасники розгляду оцінюють стан правопорядку, формують власні позиції з питань застосування закону, обстоюють свої уявлення й спростовують уявлення інших, ухвалюють рішення в конкретних справах, змінюють юридичну практику, вносять

пропозиції стосовно вдосконалення законодавства тощо [329, с. 157]. Окрім позитивного змісту, правозастосування криє у собі і негативні елементи, одним із яких виступає помилка. Суб'єкт правозастосування допускає помилку внаслідок добросовісної омані щодо правильності власних дій та рішень, спрямованих на досягнення мети та реалізацію завдань правозастосовної діяльності. І саме ця помилка стає перешкодою на цьому шляху та в кінцевому підсумку знижує ефективність механізму правозастосування.

РОЗДІЛ 3

ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЯ ПРАВОВИМ ПОМИЛКАМ

3.1. Мінімізація правових помилок у системі завдань правової політики держави

Важливе місце у сучасній теорії правових помилок займає проблема боротьби із цим загалом негативним явищем, яке суттєво знижує ефективність правового регулювання. Вітчизняні дослідники наголошують на необхідності «виправлення законотворчих помилок» (Є. П. Євграфова [73, с. 109]), «мінімізації правозастосовних помилок» (Л. І. Каленіченко, Д. В. Слинько [103, с. 207]), «ліквідації наявних помилок та попередження їх у майбутньому» (Б. Е. Наставний [190]), «усунення, виправлення, ліквідації, попередження і запобігання юридичним помилкам» (Н. М. Оніщенко [199]), «попередження та профілактики помилок» (Е. У. Прус [247]), «попередження та подолання правових помилок» (І. Шевчук [325]) тощо. Однак фундаментальні дослідження вказаної проблеми у вітчизняній науці поки що відсутні, також не розглядалася вона у роботах, присвячених правовій політиці держави.

На нашу думку, повністю уникнути правових помилок неможливо, але їх мінімізація («зведення до мінімуму, зменшення, скорочення» [30, с. 530]) є цілком реальним завданням правової політики Української держави. У загальнотеоретичній юриспруденції правова політика розуміється як складне, багатоаспектне явище, котре отримало глибоку, змістовну характеристику у працях багатьох сучасних вітчизняних учених. Зокрема, О. В. Минькович-Слободяник вважає найважливішою властивістю правової політики її державно-вольовий характер, владно-імперативний зміст. Правова політика тому й називається правовою, що вона: по-перше, ґрунтується на праві; по-друге, здійснюється правовими методами; по-третє, охоплює головним чином правову сферу діяльності; по-четверте, опирається, коли це необхідно, на примус; по-п'яте, є

публічною, офіційною; по-шосте, відрізняється нормативно-організаційними початками. У всіх випадках право виступає базовим елементом цієї політики і основним джерелом її формування [170, с. 6]. На нашу думку, такі характеристики правової політики не відображають повною мірою її специфіки, оскільки можуть стосуватися будь-якого іншого виду державної політики – економічної, соціальної тощо. Водночас твердження про те, що правова політика ґрунтується на праві, не підлягає сумніву.

Інші науковці акцентують на ролі правової політики, що особливо актуально для країн пострадянського простору. По-перше, правова політика спрямована на впорядкування правової сфери, що відповідно приводить до оптимізації політичних, економічних, соціальних та інших відносин. По-друге, формування правової політики упорядковує потоки юридичної інформації, що міститься в різних правових актах та має здатність до зростання. По-третє, актуалізація правової політики зумовлена і посиленням управлінської функції права, підвищенням ролі та значущості правосвідомості суспільства, розширенням договірних засад правового регулювання, потребою в координації та керованості з боку владних структур та іншими процесами у правовому просторі. По-четверте, посилення значимості правової політики пов'язано з необхідністю вироблення і закріплення тактичних і стратегічних основ розвитку правового життя в Україні [133, с. 29]. Відзначимо, що наведені міркування перегукуються із твердженнями російського науковця М. В. Ісакова про особливу роль правової політики як однієї з найбільш важливих різновидів державної політики, що має власний юридичний зміст і самостійне значення в правовому житті суспільства [92, с. 3].

Правова політика держави є комплексною категорією, яка охоплює розгалужену систему правових явищ і процесів, має свою мету і завдання, форми, способи і засоби реалізації. Як вважає О. В. Минькович-Слободяник, за своєю природою правова політика, як і політика взагалі, є

діяльністю держави у сфері правового регулювання, яка реалізовується в певних формах. Основними з них є правотворчість і правозастосування. Вдосконалення останніх сприятиме створенню належних умов для ефективної реалізації правової політики [170, с. 3]. Таку думку поділяють інші дослідники. Зокрема, М. П. Недюха залежно від спрямованості діяльності органів державної влади виокремлює три напрями реалізації правової політики, а саме: 1) формування вітчизняного правового поля; 2) реалізація національних інтересів за умов дотримання вимог чинного законодавства; 3) формування правової культури та правосвідомості громадян [194, с. 152]. Також вітчизняні науковці звертають увагу на залежність правової політики від об'єктивно існуючих умов суспільної реальності (економічних, ідеологічних, соціальних та ін.). Визнаючи слушними такі судження, вважаємо за доцільне додати, що ефективність правової політики визначається й чинниками суб'єктивного характеру (теоретико-методологічними, соціально-психологічними), а вказані завдання можуть бути успішно реалізовані лише за умови взаємодії держави та громадянського суспільства як рівноправних партнерів, однаковою мірою зацікавлених у стабільному розвитку на засадах права та загальнолюдських цінностей.

Важливою умовою реалізації правової політики є розвиток інституційного середовища й утвердження ефективної системи функціонування інститутів держави (парламентаризму, президентства тощо) та інститутів громадянського суспільства (засобів масової інформації, громадського контролю, політичних партій та ін.). Нормативні умови реалізації правової політики передбачають формування оптимальної законодавчої бази для функціонування цієї інституційної системи. Оптимальною уявляється така законодавча основа, яка не містить суперечностей між нормативними актами, пробілів та помилок у регулюванні суспільних відносин. Однак саме прогалини і правові помилки перешкоджають успішному досягненню мети правової політики,

знижують цінність права та його здатність бути засобом для задоволення потреб усіх суб'єктів, котрі неухильно дотримуються правових приписів. Тому одним із завдань правової політики Української держави є мінімізація правових помилок, яка полягає в тому, щоб за допомогою інституційних та нормативних механізмів держави і громадянського суспільства зменшити їх кількість шляхом запобігання та протидії правовим помилкам.

У науковому середовищі домінує думка, що помилки краще попередити, ніж виправляти, бо «саме попередження слугує оптимальним засобом уникнення юридичних помилок» [199]. Загалом поділяючи такі міркування, вважаємо за доцільне уточнити, що слово «попередження» вважається калькою з російського «предупреждение», тому краще використовувати український відповідник – «запобігання», або слово латинського походження – «превенція». У сучасному словнику іншомовних слів подається таке тлумачення останнього терміна: пре... (лат. *prae* – попереду) – префікс, що означає передування. Превенція (лат. *praeventio* < *praevenio* – попереджую) – спеціальне запобігання. Превентивний (лат. *praeventivus*) – запобіжний; той, що випереджає дії суперника [296, с. 556].

У сучасній юридичній науці термін «превенція» здебільшого вживається у вузькому, кримінологічному аспекті, як діяльність щодо протидії злочинності. Досліджуючи поняття превенції злочинів та її співвідношення з однорідними поняттями, слушні міркування висловлює С. О. Сафронов: «хоч превенція перебуває на одному рівні з категоріями «випередження злочину» (профілактика, попередження, запобігання, припинення), вона виступає самостійним і відокремленим способом соціальної боротьби, спрямованим на недопущення розвитку суб'єктивної сторони злочину на її початковому етапі. Її специфіка визначається генезисом злочину, в основі якого є намір, думки про можливість здійснити суспільно небезпечне діяння. Саме тому позитивний результат

превенції завжди кращий, порівняно з результатами попередження, запобігання та припинення, оскільки він не обтяжений наслідками дій. Якщо превенція вдалася, в інших заходах немає сенсу. Таке смислове значення превенції, таке її призначення у практиці боротьби зі злочинністю» [272]. Продовжуючи ці міркування щодо превенції правових помилок, варто наголосити, що вона передовсім являє собою діяльність, спрямовану на усунення причин їх виникнення.

Вітчизняні науковці пропонують різні шляхи і способи превенції правових помилок загалом та їх окремих видів. На думку Е. У. Прус, діяльність з попередження та профілактики помилковості застосування права є політикою держави, що може включати в себе такі пункти: 1) попередження вчинення помилок суб'єктами застосування права на теоретичному рівні; 2) попередження вчинення помилок суб'єктами застосування права на практиці; 3) профілактика виявлених помилок теоретичними методами; 4) профілактика помилкової діяльності відповідних суб'єктів [247, с. 582]. На нашу думку, «пункти» (у нашому розумінні – напрями діяльності) охарактеризовані вкрай нечітко, наприклад, «теоретичні механізми щодо вдосконалення діяльності суб'єктів правозастосування вивчаються, аналізуються, ведуться розробки та відображаються не лише в наукових колах та серед вищих навчальних закладів, але й в кожному конкретному органі, який відноситься до суб'єктів правозастосування, де існують свої теоретичні рекомендації щодо реалізації їх на практичному рівні» [247, с. 583]. Вочевидь, мова йде про те, що кількість правозастосовних помилок безпосередньо залежить від якості правозастосовної діяльності, удосконалення якої потребує міцної теоретико-методологічної основи.

Доволі лаконічно характеризує запобіжні заходи Н. М. Оніщенко, поділяючи їх на: загальні, стосовно усіх видів юридичних помилок; та спеціальні, стосовно доктринальних. До загальних запобіжних заходів дослідниця зараховує такі: 1) дотримання правил правотворчої і

правозастосовної техніки; 2) узагальнення досвіду типізації та технології виявлення юридичних помилок; 3) підвищення рівня кваліфікації та професіоналізму працівників, зайнятих на державній службі й у сфері юридичної діяльності; 4) проведення попередньої експертизи правових актів, яка є необхідним технологічним етапом правотворчого і правозастосовного процесів і вирізняється компетентністю, обґрунтованістю, має науково-дослідний і безпосередньо практичний характер; 5) державна реєстрація актів, що, як і нотаріальне посвідчення документів, здатна попередити багато юридичних помилок [199, с. 80]. Як бачимо, наведений перелік охоплює засоби, неоднорідні за своєю природою і механізмом впливу на правові помилки, але його варто розширити, наприклад, таким засобом, як системний моніторинг правових помилок у діяльності суб'єктів правотворчості та правозастосування.

Окремо Н. М. Оніщенко характеризує найбільш ефективні засоби боротьби з доктринальними помилками, серед яких: підвищення рівня правової культури науковців; удосконалення професійної підготовки наукових кадрів, жорсткий контроль за якістю дисертаційних праць, наукових публікацій тощо [199, с. 80–81]. Останній з-поміж указаних засобів є найбільш актуальним в умовах імплементації принципів академічної доброчесності до вітчизняного освітнього та наукового середовища. Нормативна база, спрямована на боротьбу із порушеннями вказаних принципів, в Україні постійно удосконалюється. Так, наказом Міністерства освіти і науки України від 23.09.2019 «Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук» оновлено вимоги до опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук та вимоги до опублікованої монографії, що подається на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук [239].

Розглядаючи способи попередження правотворчих помилок, І. Шевчук визначає їх як сукупність прийомів та засобів, що сприяють

запобіганню їх виникненню [326, с. 44], але окреслює їх систему лише в загальних рисах: підготовка професійних нормопроектантів, здійснення ефективної діяльності нормопроектантів, наявність якісної системи джерел права, належна систематизація нормативно-правових приписів, оперативне оновлення системи джерел права, належне наукове підґрунтя правотворчої діяльності, створення державної програми розвитку законодавства України [326, с. 44].

Більш конструктивні міркування висловлює В. М. Косович, звертаючи увагу на те, що у процесі створення чи зміни нормативно-правових актів допускаються численні помилки. Однією із причин дослідник вважає відсутність в Україні законодавчої основи, необхідної для забезпечення належної нормотворчої роботи, оскільки «епопея» створення Закону України «Про нормативно-правові акти» триває десятиріччями [126, с. 1]. На цьому наголошує також Є. П. Євграфова, характеризуючи сучасний стан українського законопроекткування [73, с. 108]. Питання про необхідність в Україні окремого нормативно-правового акта, котрий визначав би відповідні стандарти та закріплював чіткий алгоритм законодавчої діяльності, є дискусійним. Прихильники його прийняття вказують, що подібні закони діють у багатьох державах, опоненти заперечують, що є більше країн, де такий закон відсутній. На нашу думку, такий нормативно-правовий акт в Україні потрібний принаймні для запобігання правовим помилкам на етапі розробки і прийняття нормативно-правових актів.

Поділяємо практично однакову думку багатьох науковців про те, що важливе значення для превенції правотворчих (а відтак – і правозастосовних) помилок має дотримання юридичної техніки. Варто підкреслити, що активізація теоретичних досліджень юридичної техніки з метою їх подальшого впровадження у правотворчу та правозастосовну діяльність продиктовані необхідністю юридико-технічного удосконалення нормативно-правових актів і безперешкодної їх реалізації. Юридична

техніка в правотворенні охоплює нормативно-правові акти, тобто техніко-юридичні прийоми і правила при розробці законів та підзаконних нормативно-правових актів, а в правозастосовній діяльності – індивідуальні акти, тобто техніко-юридичні прийоми і правила при розробці судових актів, договорів тощо. Від юридичної техніки значною мірою залежить ефективність законодавства загалом, його правильне розуміння й використання суб'єктами правозастосування, його належний стан, систематизація та ін. На жаль, можна констатувати, що значна частина нормативно-правових актів в Україні не є якісною з точки зору нормотворчої техніки. Нечіткі формулювання або неточне використання термінів, суперечності, некоректні посилання тощо породжують неоднозначне розуміння, помилки у практичній юридичній діяльності, перешкоджають ефективному реформуванню різних сфер державного і суспільного життя. Отже, сьогодні вже не підлягає сумніву, що юридична техніка має не прикладне (допоміжне), а суттєве значення для регулювання суспільного життя [169, с. 81–82].

За слушним зауваженням В. І. Лебеденка, юридична техніка розвивалася протягом усієї історії існування права. Вона проявлялася зовні у вигляді навичок, прийомів практичної діяльності щодо реалізації права, а пізніше – як рекомендації щодо найбільш доцільних способів здійснення цієї діяльності. Зміст цих рекомендацій збагачувався і змінювався з розвитком права як явища суспільного життя [151]. Отже, можна твердити, що юридична техніка – це сфера знань про правила здійснення юридичної роботи і створення у її процесі різноманітних юридичних документів, що раніше була частиною теорії держави і права. В сучасних умовах юридична техніка виокремлюється як самостійна галузь юридичної науки, орієнтована на розв'язання практичних завдань [169, с. 82].

Вітчизняні науковці досліджують різні види юридичної техніки, зокрема, Ж. О. Дзейко зосереджує увагу на законодавчій техніці та її функціях [66], І. О. Биля-Сабадаш аналізує правила і засоби нормотворчої

техніки в аспекті забезпечення системних властивостей законодавства [18]. У дослідженні В. Косовича акцентовано на правозастосовній техніці як системі вимог, правил, засобів оформлення саме правозастосовних актів [128]. Зі свого боку, В. І. Лебеденко здійснює видову класифікацію юридичної техніки, поділяючи її за напрямками застосування на: законодавчу (правотворчу, нормотворчу), тобто сукупність правил, прийомів, способів створення нормативних актів (підготовка, розробка, складання, оформлення) та їх видання (оприлюднення) із дотриманням правил, що встановлені для цього; техніку систематизації законодавства, тобто використання таких способів його систематизації, як облік, інкорпорація, консолідація, кодифікація, з метою упорядкування та спрощення відповідного застосування норм права в практичній правничій діяльності; техніку правозастосування нормативно-правових актів, тобто дії уповноважених суб'єктів щодо належного зовнішнього оформлення відповідного індивідуального правозастосовного акта (назва, органи видання або видачі, час і місце видачі, підпис, печатка, зміст тощо), дотримання формальних ознак нормативного документу (рішення, фіксація юридичного факту, відповідність термінологічного стилю мови законодавства та ін.) [151, с. 54].

Ще більш розгалужену класифікацію юридичної техніки пропонує В. І. Риндюк. У межах поділу юридичної техніки на законодавчу, адміністративну та правоохоронну, залежно від обраного критерію класифікації науковець виокремлює їх різновиди. Наприклад, законодавчу техніку залежно від законодавчого процесу (конституційного, ординарного (або парламентського) та субститутного) поділяє на конституційну законодавчу техніку, ординарну законодавчу техніку та субститутну законодавчу техніку. Залежно від основних стадій парламентського законодавчого процесу розрізняє техніку внесення законодавчої ініціативи, техніку розгляду проекту законодавчого акта в парламентських комітетах, техніку розгляду проекту законодавчого акта в різних читаннях, техніку

прийняття закону, техніку опублікування закону. Залежно від того, чи приймається новий закон, чи змінюється чинний закон, виокремлює техніку прийняття нового закону і техніку зміни чинного закону. Залежно від продукту законодавчої діяльності, яким є відповідний вид законодавчих актів, визначає техніку вироблення конституції (конституційну техніку), техніку вироблення закону, а в рамках останньої – кодифікаційну техніку, техніку підготовки законів про ратифікацію та денонсацію міжнародних договорів тощо [256].

Отже, юридична техніка водночас є умовою та одним із найважливіших засобів запобігання правовим помилкам та «пасткам». Правила, прийоми та методи юридичної техніки використовуються як при розробці змісту і структури нормативно-правового акта, так і при втіленні їх у життя. Дотримуючись вимог юридичної техніки, творець правового документа має забезпечити логіку викладу, точність і чіткість нормативних приписів. Використання чітко визначених юридичних термінів і звичайних мовних конструкцій усуває термінологічну багатозначність. Норми права більш зрозумілі адресатам, якщо вони сформульовані професійною юридичною мовою [169, с. 84]. Ці та інші правила нормотворчої техніки запобігають появі правотворчих помилок.

Щодо правил правозастосовної техніки, то, за спостереженням В. Косовича, переліки компонентів нормопроектної та правозастосовної техніки формально (принаймні за назвами) значною мірою «перегукуються» [128, с. 5]. Зокрема, засоби правозастосовної техніки можна так само розмежувати на ті, які стосуються змісту, й ті, що стосуються форми правозастосовних актів. Перші є загальними для різних категорій правозастосовних актів, другі зумовлені галузевою специфікою та особливостями окремих видів правозастосування. Так, А. В. Красницька, досліджуючи правозастосовні помилки у текстах процесуальних актів кримінального судочинства, наголошує: «будь-які відступи від правил-вимог правозастосовної техніки, формальної логіки,

граматики дають підстави кваліфікувати їх як помилки правозастосування, що погіршують якість процесуального акта кримінального судочинства, тому що в результаті виникають суперечності, нечіткі та неясні положення, встановлені санкції не відповідають суспільній небезпеці правопорушень. Важливим призначенням юридичної техніки є усунення дефектів і типових помилок у нормативно-правових та індивідуальних актах» [134, с. 29]. Щодо останнього твердження варто уточнити, що призначенням юридичної техніки є недопущення правових помилок – звісно, за умови неухильного дотримання її вимог і правил.

Досконале володіння юридичною технікою – одна із ознак високого професіоналізму суб'єкта, що займається юридичною діяльністю. Юридична діяльність визнається не тільки особливим видом соціальної діяльності, а й певною професією. Фахівці наголошують, що виходячи з особливої відповідальності, складності юридичної процедури, значущості правових наслідків, юридична робота повинна здійснюватися кваліфіковано і на професійній основі. Своєю чергою, це потребує спеціальної підготовки фахівців різного профілю правової роботи, формування цілісної системи професійних знань, а отже і установ, які б виробляли та поширювали ці знання, готували висококласних спеціалістів певного профілю – юристів-професіоналів [56, с. 45–46]. Однак, на нашу думку, у наведеному твердженні мова йде радше про професійну діяльність юриста, оскільки юридична діяльність є ширшою за своїм змістом, зокрема, вона охоплює також і правотворчу діяльність. За слушним міркуванням В. І. Риндюк, далеко не всі суб'єкти цієї діяльності мають юридичну освіту (народні депутати, Президент України, члени Кабінету Міністрів України, депутати місцевих рад). Тому навряд чи коректно критерієм розмежування юридичної діяльності з іншими видами діяльності, пов'язаної із правом, визначати наявність юридичної освіти в її суб'єктів [259, с. 138]. Так, наприклад, у Верховній Раді України IX скликання – лише 46 народних депутатів-юристів [193]. Щоб відсутність

юридичної освіти у правотворця не вплинула на якість його роботи, тобто для запобігання правотворчим помилкам, передбачені спеціальні процедури юридичної експертизи законопроектів (ст. 103 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [240]), правової експертизи проєктів актів Кабінету Міністрів України (Глава 4 Регламенту Кабінету Міністрів України [236]), висновку юридичної служби щодо проєктів нормативно-правових актів міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади, урядового органу в системі міністерства та його територіальних (місцевих, регіональних) органів, місцевих державних адміністрацій [237].

Юридична експертиза як невід’ємна складова правотворчої діяльності передбачає дослідження проєктів нормативно-правових актів щодо їх відповідності актам вищої юридичної сили та вимогам юридичної техніки. Суб’єкт, який проводить експертизу, повинен зрозуміти зміст правових приписів, щоб виявити розбіжності та помилки, допущені при конструюванні тексту проєкту нормативно-правового акта і дати змогу усунути їх, тим самим запобігти труднощам у тлумаченні та/або застосуванні норм права. Для цього експерт повинен бути юристом-професіоналом, який має фундаментальні теоретичні правові знання і знання чинного законодавства та навички його практичного застосування. Такими ж якостями має володіти кожен фахівець у сфері права (адвокат, нотаріус, прокурор, суддя, слідчий та ін.).

У літературі наголошується на особливій відповідальності професії юриста, від поради або рішення якого багато в чому залежить доля людини, благополуччя сім’ї, її майновий стан, економічний розвиток суспільства. При цьому, помилки в роботі юриста – це пряма загроза суспільним інтересам, які охороняються правом. За свої помилки кожний юрист несе особисту відповідальність. Водночас акцентується на відповідальності позитивній, яка полягає у відповідальному, свідомому ставленні до своєї роботи, що забезпечує її високу якість [56, с. 47].

Ще одним ефективним засобом превенції правових помилок, зокрема, у процесі правореалізації, виступає правильне тлумачення правових норм, особливо офіційне. На думку Л. Г. Матвєєвої, удосконалення законодавства та усунення правотворчих помилок не приводить до зменшення ролі правоінтерпретаційної діяльності. Понад те, чим досконалішим є чинне законодавство, тим більше він потребує тлумачення, бо досконалий закон завжди має дуже високий ступінь абстрактності закріплених у ньому правил поведінки. У процесі правоінтерпретації можуть виявлятися і усуватися невідповідності окремих індивідуальних правових актів один одному, колізії і прогалини чинного законодавства. Особливе значення в системі результатів правоінтерпретаційної діяльності мають роз'яснення найвищих судових органів, зокрема Конституційного Суду і Верховного Суду України [168, с. 334].

Оремо варто розглянути питання про те, який вплив на якість роботи Конституційного Суду України та Верховного Суду щодо протидії правовим помилкам має практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), причому не лише у справах проти України, а й інших справах щодо змісту та обсягу прав і свобод людини і громадянина. На думку В. А. Завгороднього, цей вплив полягає в дії рішень Страсбурзького суду Ради Європи на правосвідомість і поведінку суб'єктів, уповноважених на офіційне роз'яснення норм національного права, унаслідок чого ними використовуються як результати правотлумачної діяльності ЄСПЛ (правові позиції), так і його прийнятний методологічний інструментарій, що сприяє імплементації конвенційних цінностей у національну правову систему [80, с. 15].

Дійсно, правові позиції національних судів часто формуються під впливом практики ЄСПЛ, відповідно до принципу ефективного тлумачення норм, сутність якого полягає у забезпеченні дієвого і конкретного захисту порушених прав людини. У рішеннях ЄСПЛ не

міститься спеціальних рекомендацій по конкретних справах, однак він може звертати увагу на непослідовність правових позицій судових органів Української держави. Зокрема, у справі «Серков проти України» від 07.07.2011 ЄСПЛ указав, що Верховний Суд України 15.01.2003 ухвалив постанову, якою слід було керуватись, що допускала застосування звільнення від сплати податку на додану вартість до операцій з імпорту, які здійснювалися платником єдиного (уніфікованого) податку. У подальшому, 23.12.2003 Верховний Суд України застосував протилежний підхід, встановивши, що звільнення від сплати ПДВ не може застосовуватися до операцій з імпорту, що здійснювалося такими платниками податку. У рішенні ЄСПЛ підкреслено, що Верховний Суд України не навів жодних аргументів, щоб пояснити відповідну зміну тлумачення. На думку ж ЄСПЛ, різні тлумачення одних і тих самих положень закону здебільшого спричинені прогалинами в національному законодавстві щодо цього питання [260]. Сам Європейський суд з прав людини у своїй практиці застосовує принцип динамічного (еволютивного) тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Для діяльності Конституційного Суду України цей принцип наразі не є актуальним, натомість Верховний Суд може відступати від власних позицій, але з чітким обґрунтуванням причин, що, як показує практика, не завжди має місце.

Іншим важливим принципом як діяльності ЄСПЛ, так і національної практики, є адекватність тлумачення, що забезпечується шляхом дотримання канонів тлумачення, під якими зазвичай розуміються правила, що застосовуються судами під час інтерпретації законів [336, с. 115], а також належного використання сформованих в юридичній науці способів і прийомів правоінтерпретації. Оскільки способам і прийомам тлумачення у нашому дослідженні уже була приділена увага, розглянемо детальніше канони тлумачення. За слушним зауваженням М. М. Вопленка, «канони тлумачення – це герменевтичне вторгнення лінгвістики в юриспруденцію,

а способи і прийоми тлумачення права виступають у вигляді зумовленої специфікою предмета правової науки системи правил пізнання та інтерпретації правових норм. Об'єктом канонів тлумачення, твердить науковець, виступає текстуальна форма письмової мови законодавця чи правозастосувача, натомість способи і прийоми тлумачення цим не обмежуються і орієнтовані на пошуки і встановлення смислу правових велінь в традиціях юриспруденції [39, с. 5].

Точну кількість канонів тлумачення визначити складно, та й не всі можуть бути застосовані в сучасних умовах, на чому наголошують вітчизняні дослідники. Водночас не втрачають актуальності такі канони:

- 1) *eiusdem generis* – означає, що слова, які входять в узагальнюючу формулу після перерахування («інші», «тощо»), повинні тлумачитися як такі, що відносяться до того ж роду предметів, які вказані при перерахуванні;
- 2) *pari materia* – закони, які регулюють одні й ті самі близькі відносини, мають тлумачитися відповідно один до одного. Якщо одні й ті самі відносини регулюються кількома законами, то всі ці закони повинні розглядатися разом;
- 3) *noscitur a sociis* – якщо слово багатозначне, його застосування в законодавчому акті визначається за контекстом;
- 4) *expressio unius, exclusio alterius* – якщо в тексті закону перераховується те, до чого він відноситься, то тим самим виключається все те, що в ньому не згадано;
- 5) «золоте правило», яке застосовується у випадку, коли результати «звичайного тлумачення» згідно із загальноприйнятою літературною мовою є абсурдними й очевидний факт, що парламент не міг мати це на увазі;
- 6) *the social purpose* – відповідно до нього тлумачення законодавчого акта покликане виконати те суспільне призначення, задля якого він приймався;
- 7) принцип обмеженого тлумачення правових положень, що встановлюють юридичну відповідальність особи, коли будь-який сумнів щодо значення правової норми тлумачиться на користь особи [229].

Хоч використання канонів тлумачення не є обов'язковим, а має рекомендаційний характер, у правоінтерпретаційній діяльності вони

виступають інструментом, що може суттєво полегшити аналіз та розуміння правових текстів.

Отже, Конституційний Суд України і Верховний Суд, здійснюючи офіційне тлумачення правових приписів, запобігають помилкам як у правотворенні, так і в правозастосуванні. Конституційний Суд України інтерпретує конституційні норми, виконуючи свої повноваження, передбачені Законом України «Про Конституційний Суд України» [238]. Розкриваючи дійсний їх зміст, Конституційний Суд України формує єдине розуміння положень (норм) Основного Закону, що, своєю чергою, сприяє удосконаленню їх реалізації. Інакше кажучи, якщо при практичній реалізації того чи іншого положення Конституції України виникають складнощі, саме інтерпретаційно-правові акти Конституційного Суду України дають змогу правильно втілити його у життя – безперечно, за умови, що саме тлумачення є правильним, тобто не містить у собі помилок. Тому абсолютно вірним вважаємо твердження Л. Г. Матвєєвої про те, що здійснення повноважень відповідно до врегульованої законом процедури офіційного тлумачення, а також високий професійний рівень суддів Конституційного Суду України – основна гарантія обґрунтованої інтерпретації, а отже – і повноцінної реалізації Конституції і законів України [168, с. 336].

Взірці розуміння законів містять у собі й рішення вищих правозастосовних органів. Як указують науковці, інтерпретаційні положення (правові позиції) перетворюються на прецеденти тлумачення норм права, авторитетність яких зумовлена статусом суб'єктів їх ухвалення, переконливістю і логічністю аргументації [83, с. 434]. Мова йде про правові позиції Верховного Суду, як найвищого суду у системі судоустрою України. Згідно зі ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий

акт, що містить відповідну норму права. Висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права [241].

Однак реальність демонструє, що ані окремі способи превенції правових помилок, ані їх сукупність не в змозі повністю усунути це явище із правового життя. У зв'язку з цим постає питання про те, як протидіяти наявним помилкам. Протидія правовим помилкам – це система заходів, що здійснюються органами державної влади та спрямовані на їх виправлення з метою недопущення тих негативних наслідків, які можуть спричинити правові помилки для учасників суспільних відносин. Варто наголосити, що протидіяти правовим помилкам може лише держава в особі уповноважених органів; крім того, ця діяльність має здійснюватися на законних підставах у певному процесуальному порядку. Зокрема, Є. П. Євграфова аналізує можливість виправлення законодавчих помилок шляхом прийняття відповідних рішень Конституційним Судом України. У зв'язку з цим дослідниця з'ясовує зміст термінів «подолати» й «усувати» і доходить висновку, що в контексті досліджуваної проблеми термін «подолання» має охоплювати не тільки вилучення із нормативного акта (знищення) помилкових положень, а й відповідне заповнення прогалини, що утворилася (на кшталт роботи над помилками, що передбачає викладення виконуваного завдання наново, за відповідними правилами, без помилок) [73, с. 109–110]. Однак повноваження Конституційного Суду України не передбачають встановлення нових нормативно-правових приписів (це виключна прерогатива законодавця), а лише юридичне та фактичне виключення із закону помилкових положень, тобто їх усунення, шляхом визнання цих положень такими, що не відповідають Конституції України. Це породжує обов'язок законодавця внести до закону відповідні доповнення, щоб усунути прогалину, що у ньому утворилася. Як бачимо, кожен із органів державної влади (Конституційний Суд України та Верховна Рада України) виконує належні йому функції для досягнення

єдиного результату – протидії законотворчим помилкам. Щоправда, Є. П. Євграфова уточнює, що визнання положень нормативно-правового акта неконституційними не завжди зумовлено помилками нормотворчого суб'єкта. Мова йде про такі положення, що усвідомлено були прийняті з порушенням Конституції, а тому в подібних випадках має місце не помилка, а неконституційні дії суб'єкта нормотворення [73, с. 110]. На нашу думку, невідповідність положень нормативно-правового акта вимогам верховенства права і Конституції України в усіх випадках є помилкою, оскільки це означає, що законодавець проявляє недбалість при формулюванні правових приписів, унормовує те чи інше питання на власний розсуд, а не так, як того вимагає Основний Закон Української держави. Надалі реалізація таких приписів призводить до розбалансування механізму правового регулювання, зокрема, у правозастосовній діяльності практично неминучими будуть порушення прав та свобод людини й громадянина.

Варто додати, що не всі правотворчі помилки виявляються та усуваються органом конституційної юрисдикції. Серед інших чинників, спроможних протидіяти правотворчим помилкам, чільне місце посідає правозастосовна, передовсім судова, практика. Важливе питання порушує В. Косович: чи судова практика може слугувати лише інструментом подолання правотворчих помилок, що спричиняють неякісність нормативних документів, чи також бути способом їх усунення та запобігання [130, с. 15]. Науковець дає ствердну відповідь тільки на першу частину питання, і свого часу така позиція була вірною. Однак нині судовій практиці, зокрема, Верховного Суду, в Україні відводиться дедалі більша роль у протидії як правотворчим, так і правозастосовним помилкам. На це вказує у своєму дослідженні М. О. Деменчук, внаслідок процесу наближення романо-германської правової сім'ї до англо-саксонської, висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, набули обов'язкового характеру (подібно до

прецеденту), а положення щодо можливості відступу від правової позиції Верховного Суду іншим судам з наведенням відповідних мотивів вилучено із ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [64, с. 7–8].

Слушними уявляються пропозиції М. О. Деменчук щодо удосконалення шляхів забезпечення єдності судової практики Верховним Судом. Дослідниця окреслює два напрями удосконалення: виправлення допущених помилок; попередження суддівських помилок. Перший напрям передбачає можливість запровадження інституту зразкових справ до господарського судочинства та неможливість запровадження інституту зразкових справ до кримінального провадження через морально-етичний аспект. До другого напрямку належить надання Верховним Судом методичної допомоги судам нижчих інстанцій, наявність зворотного зв'язку із представниками юридичної та наукової спільноти щодо сформованої судової практики, участь суддів Верховного Суду в діяльності Національної школи суддів України, підготовка науково-практичних фахових статей [64, с. 8]. Наголосимо, що такі нові юридичні категорії, як «типова справа» та «зразкова справа», закріплені Кодексом адміністративного судочинства України в редакції Закону України від 03.10.2017 № 2147-VIII [233], мають виняткове значення для недопущення та виправлення судових помилок.

Інститут зразкової справи в адміністративному процесі являє собою сукупність норм, що регламентують порядок розгляду справ, у яких відносини сторін та правові норми, якими вони регулюються, є схожими (типові справи), за прикладом рішення Верховного Суду в одній з таких справ (зразковій справі). Якщо у провадженні одного або декількох адміністративних судів перебувають типові адміністративні справи, кількість яких визначає доцільність ухвалення зразкового рішення, суд, який розглядає одну чи більше таких справ, може звернутися до Верховного Суду з поданням про розгляд однієї з них Верховним Судом як судом першої інстанції. При цьому типовими вважаються справи, у яких

відповідачем є один і той самий суб'єкт владних повноважень (його відокремлені структурні підрозділи), а спір виник: з аналогічних підстав; у відносинах, що регулюються одними нормами права; у відносинах, в яких позивачами заявлено аналогічні вимоги.

У рішенні суду, ухваленому за результатами розгляду зразкової справи, Верховний Суд повинен визначити ознаки типових справ, обставини зразкової справи, які зумовлюють типове застосування норм матеріального права та порядок застосування таких норм. Надалі позиція Верховного Суду в такій зразковій справі враховується судами, що розглядатимуть аналогічні справи. Періодично Верховний Суд здійснює огляд зразкових справ, розглянутих ним за певний період [89]. Отже, новели адміністративного процесу мають своєю метою не лише зменшення навантаження на суддів та сприяння швидкому розгляду однотипних справ. На нашу думку, позиція Верховного Суду у таких справах, обов'язкова для нижчестоящих судів, матиме своїм наслідком суттєве зменшення кількості помилок, які можуть бути допущені судами в кожній з таких справ. Тому перспективним уявляється запровадження інституту зразкової справи в господарському та цивільному процесах, звісно, після перевірки часом, як цей інститут діє на практиці.

Інший інститут, який потенційно спроможний протидіяти правовим помилкам – інститут преюдиційного запиту, який використовується у країнах Європейського Союзу. Преюдиційний запит являє собою офіційне звернення суду держави-члена ЄС до Суду Європейських Співтовариств із клопотанням про надання роз'яснення норм європейського права, щодо застосування або розуміння яких виникли сумніви при вирішенні конкретного спору. Відповідно до законодавства ЄС, Суд може висловлювати попередні думки стосовно тлумачення актів ЄС та його інституцій. У такий спосіб забезпечується співпраця Суду ЄС і національних судових органів держав-членів у сфері захисту прав і свобод людини, а також уникнення помилкового розуміння норм європейського

права. Хоч досвід ЄС підтверджує ефективність інституту преюдиційного запиту, запровадження його в Україні, вочевидь, не на часі, враховуючи суттєве підвищення правового статусу Верховного Суду та розширення його повноважень.

Так, 08.02.2020 набрав чинності Закон України від 15.01.2020 № 460-IX [234], яким були внесені чергові зміни до процесуальних кодексів України, зокрема, запроваджено нову систему фільтрів касаційного оскарження. Тепер положення ч. 2 ст. 287 Господарського процесуального кодексу України, ч. 2 ст. 389 Цивільного процесуального кодексу України, ч. 4 ст. 328 Кодексу адміністративного судочинства України доповнені вичерпним переліком випадків, за яких існують підстави вважати, що суд попередньої інстанції неправильно застосував норми матеріального права чи порушив норми права процесуального. Серед них такі:

якщо суд апеляційної інстанції в оскаржуваному рішенні застосував норму права без урахування висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в постанові Верховного Суду, окрім випадку наявності постанови Верховного Суду про відступлення від такого висновку;

якщо скажник умотивовано обґрунтував необхідність відступлення від висновку щодо застосування норми права в подібних правовідносинах, викладеного в постанові Верховного Суду та застосованого судом апеляційної інстанції в оскаржуваному рішенні;

якщо відсутній висновок Верховного Суду щодо питання застосування норми права в подібних правовідносинах;

якщо судові рішення оскаржується з підстав, передбачених у чч. 1, 3 ст. 310 Цивільного процесуального кодексу України, або чч. 1, 3 ст. 310 Господарського процесуального кодексу України, або чч. 2, 3 ст. 353 Кодексу адміністративного судочинства України.

За наявності вищезазначених підстав для скасування рішення (наприклад, справу розглянуто неповноважним судом чи за відсутності

учасників справи, належно не повідомлених про дату, час і місце засідання, якщо суд не дослідив зібраних у справі доказів та ін.), сторони звільняються від необхідності пошуку правової позиції Верховного Суду, в усіх інших випадках вони повинні це зробити перед тим, як прийняти рішення про звернення до касаційної інстанції.

Безперечно, ці новели вітчизняного законодавства не спрямовані на обмеження права на касаційне оскарження та загалом права на доступ до суду, однак певною мірою можуть призвести до ускладнення його реалізації. Річ у тім, що сторонам та їх представникам необхідно буде докласти чималих зусиль для пошуку релевантних позицій Верховного Суду при підготовці процесуальних документів. Так, наприклад, лише за перше півріччя 2020 року, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, Верховний Суд прийняв близько 24 тисяч рішень [76]. Звісно, правникам відстежувати актуальні правові позиції Верховного Суду буде не так складно, як громадянам, котрі не мають юридичної освіти. Допомогти можуть узагальнення правових позицій на рівні дайджестів Верховного Суду (наприклад, Дайджест правових позицій Великої Палати Верховного Суду за I півріччя 2019 року [61]) та публікацій у мережі Інтернет (наприклад, у «Юридичному віснику України» [331]).

Підвищення рівня обізнаності щодо правових позицій Верховного Суду сприятиме мінімізації помилок і при вирішенні різних категорій справ судами першої та другої інстанцій. У разі, якщо помилки уникнути не вдалося, чинним процесуальним законодавством України закріплені механізми їх виправлення вищестоящим судом у порядку апеляційного та касаційного провадження. Так, у Цивільному процесуальному кодексі (ст. 376) [315] закріплені норми, які зобов'язують апеляційний суд скасовувати судові рішення повністю або частково та ухвалювати нове рішення у відповідній частині або змінювати рішення, тобто виправляти помилки, допущені судом першої інстанції, за наявності, зокрема, таких підстав, як: неповне з'ясування обставин, що мають значення для справи;

недоведеність обставин, що мають значення для справи, які суд першої інстанції визнав встановленими; невідповідність висновків, викладених у рішенні суду першої інстанції, обставинам справи; порушення норм процесуального права або неправильне застосування норм матеріального права. При цьому неправильним застосуванням норм матеріального права вважається: неправильне тлумачення закону, або застосування закону, який не підлягає застосуванню, або незастосування закону, який підлягав застосуванню. А порушення норм процесуального права може бути підставою для скасування або зміни рішення, якщо це порушення призвело до неправильного вирішення справи.

Аналізуючи судові помилки такого типу, Н. Савчин наголошує на тому, що вищестоящі суди повинні більш уважно та принципово підходити до перевірки матеріалів цивільних справ і тих доказів, на які посилаються учасники процесу. Свою позицію дослідниця обґрунтовує тим, що мотиви, чому суд дійшов висновку про помилковість рішення нижчестоящего суду, часто викладені поверхово, непереконливо або неправильно. Зацікавленим особам не завжди ці мотиви зрозумілі, що призводить до нових скарг до судів вищих інстанцій [270, с. 74]. Мова йде про те, щоб рішення, наприклад, апеляційного суду, яким скасовано повністю рішення місцевого суду, було максимально зрозумілим для учасників судового процесу, помилкове ж розуміння рішення спонукає їх до пошуку нових шляхів захисту своїх порушених прав і законних інтересів.

Особливо небезпечними є латентні судові помилки, які своєчасно не виявлені та не виправлені, бо судові рішення, які містять такі помилки, після вступу їх у законну силу підлягають виконанню, що тягне за собою реальне порушення прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Упродовж останнього десятиріччя Харківська правозахисна група активно лобіює створення в Україні процедури виправлення таких судових помилок. Ще 2015 року група депутатів з чотирьох парламентських фракцій подала до парламенту Проект закону

про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України (щодо забезпечення окремим категоріям засуджених осіб права на правосудний вирок) № 2033-а. Законопроект мав своєю метою запровадження на національному рівні тимчасового механізму перегляду вироків у кримінальних справах, в яких особи були засуджені без належної доказової бази на підставі Кримінально-процесуального кодексу України від 28.12.1960 і досі відбувають покарання, – для забезпечення таким особам права на справедливий суд та відновлення їхніх порушених прав. У розробці законопроекту брали участь громадські експерти, адвокати, правозахисники, яким з власної практики відомо про несправедливі вироки, ухвалені внаслідок суддівських помилок. Однак Верховна Рада України VIII скликання так і не проголосувала за цей проєкт, а Верховна Рада України IX скликання внесла його до переліку тих законопроектів, які за висновками парламентських комітетів не рекомендовані для включення до порядку денного як такі, що втратили актуальність та не підтримуються з інших підстав [69]. Наведений приклад підтверджує, що, по-перше, виправлення помилок у правозастосуванні, зокрема, судовому, потребує відповідної нормативно-правової бази; по-друге, виправлення судових помилок минулого має бути невід’ємним елементом сучасної судової реформи в Україні; по-третє, виправлення помилок, які порушують права і свободи людини, не може обмежуватися жодними строками.

3.2. Вплив правової свідомості на мінімізацію правових помилок

Актуальність розгляду правосвідомості та правової помилки у їх взаємозв’язку та взаємозалежності зумовлена теоретичною та практичною значущістю проблем, пов’язаних із пошуком шляхів мінімізації правових помилок. Правова свідомість зазвичай досліджується у нерозривному зв’язку з правом, як елемент механізму правового регулювання. У такому контексті правосвідомість кваліфікується як одна з форм суспільної

свідомості, суб'єктивний образ правового світу, його копія, яка ніколи цілком не збігається з оригіналом. Крім того, правосвідомість вважається неодмінною складовою частиною структури правової культури суспільства, яка залежна від менталітету соціуму [288, с. 93]. У юридичній науці розроблена доволі розгалужена система рівнів та видів правосвідомості. За глибиною відображення правової реальності розрізняють буденну, компетентну неюридичну, професійну та наукову правосвідомість, а за суб'єктами (носіями) – індивідуальну, групову та колективну [136, с. 51–513].

Незважаючи на підвищений інтерес до проблем правосвідомості з боку вітчизняних науковців, особливо пострадянського періоду, вона мало досліджена у такому аспекті, як її співвідношення із правовими помилками. На думку О. Б. Лісюткіна, характер взаємозв'язку правосвідомості та помилки відображає рівень розвитку політико-правових цінностей. У такому ракурсі помилка виступає підставою для оцінки якості правової культури, яка відповідає певному рівню правосвідомості. Інакше кажучи, взаємозв'язок правосвідомості і помилки характеризує стан правової культури суспільства [155, с. 27]. Із таким твердженням можна погодитися і навіть його конкретизувати. У сфері права діють не «абстрактні», а персоніфіковані правоздатні та дієздатні суб'єкти, які з можливостей, котрі перед ними відкриваються, в тих або інших обставинах намагаються обрати оптимальні моделі поведінки. А правова помилка свідчить про те, що в свідомості конкретного суб'єкта сформувалося неадекватне відображення тієї моделі, що закріплена нормою права. Як указує Д. Івановський, закладені у нормі права суспільні моделі поведінки, найперше, проходять крізь свідомість особи. Інформація сприймається, оцінюється, обробляється. У процесі обробки інформації відбувається оперування образами, виконуються розумові дії (аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, класифікації, інші логічні операції). Лише після сприйняття необхідної інформації про запропоновану модель

поведінки особа може визначити, як їй поводитись у певній ситуації. Тобто, резюмує дослідник, включаючи у сферу права свідомість, ми отримуємо динамічний ланцюг дії права: «суспільство – норми права (система права) – свідомість (правосвідомість) – поведінка» [95, с. 609]. Оскільки правова помилка відображає нерозвиненість індивідуальної правової свідомості, то, в кінцевому підсумку, вона виступає індикатором стану суспільної правосвідомості [337], бо остання виявляється «не інакше, як через індивідуальну, а в кожній людині вона проходить крізь призму особистих потреб та інтересів, рис характеру тощо» [289, с. 96].

Особливість правосвідомості полягає в тому, що вона проявляється лише в безпосередньому функціонуванні, поза яким вона існувати не може. Традиційно основними функціями правової свідомості визнаються пізнавальна (інформаційна), оцінна (аксіологічна), регулятивна (установча), тісний взаємозв'язок між якими забезпечується єдністю елементів правосвідомості – правової психології та правової ідеології. Вважається, що правова психологія – це сукупність настроїв, почуттів, емоцій, переживань з приводу права загалом та окремих правових явищ [197, с. 32], зокрема, реакція на вступ людини або іншого суб'єкта права у правові відносини, використання суб'єктивних прав, виконання чи порушення юридичного обов'язку іншими суб'єктами тощо. Вочевидь, одні й ті ж правові приписи можуть викликати у різних людей неоднакові психічні реакції і навіть протилежні цим вимогам правові уявлення, погляди, почуття. Натомість правова ідеологія являє собою систематизовані уявлення про правову реальність і право як її невід'ємний елемент. Відмінність між ними вбачається в особливостях їх формування і зміни: якщо перша утворюється стихійно, як суб'єктивна реакція будь-якої людини на той чи інший правовий феномен, то правова ідеологія потребує глибокого осмислення права як частини культурного світу. Оскільки суб'єктивне ставлення до правової дійсності (правова психологія) формується на основі знання і оцінки права, то первинною можна вважати

правову ідеологію. Водночас глибоким, систематизованим правовим знанням і оцінками передує фрагментарна правова інформація, яку особа отримує епізодично, часто емпіричним шляхом, що вказує на первинний характер уже правової психології. Розв'язати цю суперечність можна, прийнявши твердження, що «правова психологія і правова ідеологія як компоненти правосвідомості взаємопов'язані та взаємозумовлені. Правова ідеологія створює базу для повсякденного правовідчуття, а правова психологія стає середовищем для розвитку правових ідей, цілей, програм» [200, с. 120]. Саме цей взаємозв'язок і забезпечує реалізацію функцій правосвідомості, результатом чого виступає як сприйняття правової реальності, так і активний вплив на неї. Правові помилки негативно впливають на здатність правової свідомості виконувати свої функції, особливо регулятивну, що призводить до зниження регулятивного потенціалу права загалом.

Отже, правова свідомість та правова помилка є взаємопов'язаними категоріями. Оскільки правосвідомість забезпечує «життя» права, то вона ж детермінує і правові помилки. Функціонування правосвідомості являє собою складний і динамічний процес пізнання суб'єктом правової реальності шляхом засвоєння правової інформації (тобто змісту правових норм, які закріплюють систему його прав і обов'язків), оцінки якості (відповідно справедливості) нормативно-правових приписів, їх схвалення і, зрештою, формування правової установки, або готовності до правової поведінки. На будь-якому етапі цього процесу може бути допущена помилка: чи то неправильно інтерпретуючи зміст правових приписів, чи то хибно оцінюючи їх, суб'єкт права формує у своїй свідомості неадекватний образ правової реальності, внаслідок чого його поведінка у правовій сфері не відповідатиме вимогам права [337].

Однією із причин правових помилок можуть бути певні деформації правосвідомості, під якими розуміються «відхилення від її нормального стану, що виникають унаслідок ушкодження одного або декількох її

елементів, у результаті чого правова реальність відображається неадекватно» [245, с. 81]. Несформованість правових знань або їх недостатня глибина (правовий інфантилізм), гіперболізація значення правових приписів (правовий ідеалізм), нечіткість чи відсутність власних правових ціннісних орієнтацій (правовий конформізм), свідоме нехтування правом та заперечення його цінності (правовий нігілізм) – найбільш поширені різновиди деформацій правосвідомості, що нерідко породжують правові помилки.

Окрім того, за слушним зауваженням О. Б. Лісюткіна, правосвідомість часто супроводжується пороком волі в процесі волевиявлення суб'єктів права, що зумовлюється штучно створюваними правовими установками і цінностями. Це дає змогу розглядати правосвідомість як засіб вираження помилки. Воля – це не тільки сутність права, а й внутрішнє джерело формування і функціонування правосвідомості. І в цьому сенсі воля визначає мотиви поведінки суб'єкта права через волевиявлення і правові установки, де помилка виражає порок у волевиявленні [155, с. 27]. Дійсно, саме вольовий елемент забезпечує єдність елементів правосвідомості і переводить їх у правозначущу поведінку, яка, своєю чергою, виступає елементом правової культури суб'єкта права.

Оскільки нерозвинена правова свідомість суб'єктів права спричиняє правові помилки, постає гостра необхідність підвищення її рівня, причому вирішувати цю проблему мають держава і громадянське суспільство у тісній взаємодії. Найбільшої уваги потребує професійна правова свідомість, адже, за слушним зауваженням О. А. Жидовцевої, для більшості індивідів правосвідомість є чинником, що детермінує ефективність задоволення їхніх власних потреб, а від правосвідомості людей, чия професійна діяльність має юридичний характер, пов'язана з реалізацією правових приписів, залежить ефективність реалізації інтересів

інших суб'єктів. Розвиненість елементів професійної правосвідомості зумовлює дієвість правового регулювання [77, с. 307].

Грунтовно досліджена професійна правосвідомість як вагомий суб'єктивний чинник існування й розвитку правової дійсності у роботі В. В. Мухіна. Науковець виокремлює низку ознак, притаманних професійній правосвідомості: а) її суб'єктом виступає особа (група осіб), що має юридичну освіту, а юриспруденція становить зміст її професійної діяльності; б) компонентами її змісту є когнітивний (раціонально-ідеологічний), емоційно-психологічний і практичний; в) специфіка пізнання правових явищ і зворотного впливу на них визначається станом основних компонентів професійно-правової свідомості, що зумовлений особливим підходом до права як інструменту юридичної діяльності; г) проходить обов'язкові стадії формування, характеризується особливими джерелами отримання правової інформації; д) має формалізований характер; є) забезпечує правопорядок даного суспільства та його подальший розвиток; ж) ґрунтується на системі відповідних принципів. Останні поділяються на дві групи: 1) принципи права; 2) власне принципи професійної правосвідомості: а) етичні принципи, які визначають основи взаємодії юриста з іншими суб'єктами юридичного процесу; б) принципи організації власної професійної діяльності та професійного саморозвитку [185]. Варто зауважити, що такі компоненти, як когнітивний (раціонально-ідеологічний), емоційно-психологічний і практичний, притаманні не лише професійній правосвідомості, а й іншим її рівням.

Досліджуючи сутність професійної правосвідомості юриста, Л. Куренда підкреслює, що ідеальна правосвідомість юриста передбачає поважне ставлення до права й закону, а необхідним компонентом професійної свідомості визнає установку на активну правомірну і професійно значущу поведінку. Така установка охоплює: а) готовність юриста до активного використання своїх професійних прав з метою захисту особистої безпеки громадян, їх прав і свобод, законних інтересів,

точне й неухильне дотримання правових норм; б) готовність до справедливого, відповідального і свідомого виконання свого професійного обов'язку; в) прагнення вдосконалення права відповідно до загальнолюдських морально-правових цінностей [144, с. 27]. Моделювання ідеальної професійної правосвідомості має не лише теоретичне, а й прикладне значення, оскільки безпомилковість правотворчої та правозастосовної діяльності забезпечує саме правосвідомість. Інакше кажучи, якість законів є індикатором рівня правосвідомості парламентарів, судових рішень – суддів, адміністративних актів – посадових осіб державного апарату [288, с. 36].

Аналізуючи засоби подолання дефектності законодавства, Т. В. Михайліна цілком слушно вважає одним із них наявність у законодавця чи правозастосовувача надвисокого рівня правосвідомості та безумовне володіння юридико-технічними засобами складання правових текстів [178, с. 242–243]. Зі свого боку, Ю. М. Грошевий, досліджуючи професійну правосвідомість суддів, твердить, що саме вона «зумовлює формування такого ставлення судді до знань про фактичні обставини справи, коли він упевнений у їх адекватності фактам об'єктивної дійсності, чи готовий до практичних дій відповідно до одержаних знань, за власним висновком обирає варіант рішення, який допускається процесуальним законом» [53, с. 253]. Узагальнюючи міркування вітчизняних дослідників щодо ролі професійної правової свідомості у правотворенні та правореалізації, можна визначити алгоритм її впливу на мінімізацію правових помилок. Правосвідомість правотворця, даючи змогу обрати адекватні суспільним реаліям форми правового регулювання тих чи інших суспільних відносин з використанням необхідних юридико-технічних засобів, суттєво впливає на зменшення кількості правових помилок у нормативно-правових актах. Правосвідомість суб'єктів правозастосування через системне бачення права та практики його реалізації, досконале володіння способами тлумачення норм права забезпечує безпомилкове

втілення їх у життя, Своєю чергою, це сприяє формуванню у суспільній правосвідомості поваги до права й пов'язаних з ним явищ, відповідно поведінка суб'єктів, які безпосередньо реалізують право, мінімально відхиляється від тих взірців, які закріплені нормами права.

Варто відзначити і роль наукової професійної правосвідомості у процесі запобігання та протидії правовим помилкам. Доктринальна професійна правосвідомість спроможна до критичного оцінювання правової реальності та існуючої системи права; виявлення недоліків правового регулювання; розробки пропозицій щодо таких шляхів оновлення чинного законодавства, які дають змогу уникнути прогалин, колізій і помилок у праві.

Водночас слушними слід визнати міркування дослідників про те, що професійна правова свідомість, так само, як інші її види, може зазнавати деформацій. На думку В. В. Мухіна, ці деформації можна поділити на дві групи: а) загальні для всіх різновидів правосвідомості; б) притаманні лише правосвідомості професійній. До першої групи належать: правовий інфантилізм, недооцінка права, правовий ідеалізм, правовий ригоризм, правова демагогія, правовий нігілізм, «переродження правосвідомості». До другої групи – стереотипність мислення; звуження кругозору; зниження емоційного ставлення до подій, що відбуваються й байдужність до осіб, щодо яких здійснюється професійна юридична діяльність; упередженість стосовно правопорушників (обвинувальний ухил); юридичне сприйняття неюридичного світу; зневага неюридичною професійною думкою; формалізм і бюрократизм професійної правосвідомості [185].

Як і О. М. Нестеренко, вважаємо, що випадки деформації професійної правосвідомості в Україні, на жаль, є непоодинокими. Варто дослухатись до рекомендацій щодо протидії деформаціям професійної правосвідомості шляхом запозичення іноземного досвіду, зокрема, США, де створена спеціальна соціальна служба психологічної допомоги для нівелювання цього негативного феномену на ранніх стадіях [195, с. 11].

Зі свого боку, В. В. Мухін пропонує низку спеціальних засобів попередження й подолання деформацій професійної правосвідомості, серед яких: моральне, матеріальне і соціальне стимулювання сумлінної й ефективної роботи юристів; раціональна кадрова політика; удосконалення системи юридичної освіти; забезпечення правової інформованості юристів, ефективна організація їх праці тощо [195].

На нашу думку, підвищенню рівня професійної правосвідомості (і, відповідно, мінімізації правових помилок у юридичній діяльності) найперше має сприяти удосконалення системи юридичної освіти. На думку Я. Аронова, сьогоднішня юридична освіта характеризується технократичною перенавантаженістю, трансляція знань здійснюється часто у відчуженій, безликій формі; студент розглядається як «пасивна» матерія, а викладач є організуючою формою просвіти [8, с. 141–142]. Низку проблем у формуванні професійної компетентності майбутнього юриста виокремлює О. К. Черновський: «зміст навчальних дисциплін не повною мірою відповідає сучасним темпам розвитку інформаційних технологій; недостатня увага приділяється самостійній роботі студентів під час вивчення дисциплін юридичного спрямування; окрім того, студенти не завжди володіють практичними навичками роботи майбутнього спеціаліст – юриста в усіх її формах. Все це знижує рівень розвитку професійної компетентності майбутнього юриста» [319, с. 36]. У зв'язку з цим вочевидь слушними є пропозиції приділяти більше уваги практичній підготовці майбутніх юристів шляхом аналізу діяльності національних і міжнародних судів, державних органів, розв'язання практичних завдань, максимально наближених до реалій правозастосовної діяльності, адже завтрашній юрист повинен чітко усвідомлювати алгоритм юридичного аналізу практичної ситуації. Цей процес не може здійснюватися хаотично, бо в такому разі зростає вірогідність помилкової оцінки як сутності правового питання (спору), так і перспектив його позасудового або судового вирішення [319, с. 37].

Важливе значення для мінімізації правових помилок має також формування та розвиток мотивації до безпомилкової діяльності суб'єктів правотворчості та правозастосування. На думку І. Міми, цього можна досягти двома основними способами: санкціями за допущення правозастосовних помилок і заохоченнями за їх відсутність [172, с. 16]. Вважаємо, що такий метод «батога і пряника» не зовсім прийнятний для досягнення вказаної мети. Натомість спонукання соціального характеру, коли людина усвідомлює корисність своєї діяльності для суспільства, що підвищує її вимогливість до себе та результатів цієї діяльності, здатні принести більшу користь.

Слід окремо зазначити, що мінімізація правових помилок усіх інших суб'єктів права можлива шляхом позитивного впливу на буденну і неюридичну правову свідомість засобами правового інформування, правової освіти та правового виховання. На цьому наполягає Г. П. Клімова: «держава зобов'язана активно інформувати своїх громадян про правові приписи. Чим більше буде форм доведення до відома українських громадян правових розпоряджень і чим ефективніше вони реалізовуватимуться, тим краще населення знатиме законодавство своєї держави. Через забезпечення доступності законодавства формуються правосвідомість і правова культура українських громадян» [115, с. 199]. З метою подолання негативних тенденцій у розвитку правосвідомості В. А. Шатіло вважає за необхідне сприяти на рівні державної влади масовій просвітницькій діяльності і правовому вихованню населення, активно залучати громадян до обговорення найважливіших рішень, що впливають на становлення державності, та здійснювати інші заходи для підвищення правової освіченості й правової культури нації [323, с. 82]. Метою правової освіти та правового виховання є, на нашу думку, утвердження у свідомості кожної особи розуміння права як уособлення справедливості, свободи, рівності, бо, за твердженням П. М. Рабіновича, ставлення людей до права, його осмислення й оцінка визначаються не так

науковими міркуваннями, як ціннісними установками та уявленнями [250, с. 39]. Лише тоді безпосереднє відчуття, сприйняття та освоєння права у практичній діяльності на буденному і професійному рівнях буде застраховане від правових помилок.

У цьому аспекті важливе значення для розвитку всіх видів і рівнів правової свідомості мають християнсько-правові традиції та цінності. В сучасних умовах, як твердить І. Міма, саме християнсько-правові традиції впливають на становлення специфіки правосвідомості суб'єктів правотворчої та правозастовної діяльності, у напрямі подолання й усунення правових помилок як складової частини спеціального компонента їх правосвідомості під час трансформаційних процесів у правовій системі [172, с. 13]. Християнсько-правові традиції дослідниця визначає як конгломерат правових ідей, цінностей, знань, досвіду, уявлень, переконань, символів, нормативів, інституцій тощо, які передавалися з покоління у покоління у різні історико-культурні періоди й у своїй цілісності становлять правову традицію правової системи [172, с. 16]. Загалом поділяючи таке розуміння християнсько-правових традицій, вважаємо за доцільне уточнити, що вони тісно пов'язані з морально-етичними цінностями суспільства й у сукупності з останніми виступають засобом соціального регулювання життєдіяльності як окремої людини, так і всього соціуму. Без сумніву, вони сприяють визначенню цілей і напрямів правового регулювання, оскільки цей процес реалізується людьми як носіями існуючих у суспільстві духовних, моральних та етичних цінностей. Останні мають виняткове значення для людини як універсальні зразки, вимоги, ідеали поведінки, що втілюються в культурі, мистецтві, праві, релігії, філософії. При цьому важливо, як наголошує О. Р. Гавеля, щоб цінності були не тільки проголошені, а й осмислені, етично обґрунтовані та засвоєні особою через такі поняття, як добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок, альтруїзм, гуманізм,

благоговіння перед життям, мудрість, мужність, вірність, правдивість, щирість та ін. [42, с. 148].

Підсумовуючи, зазначимо, що правова свідомість і правова помилка – це самостійні, але тісно пов'язані між собою феномени. Їх співвідношення характеризує стан правової культури особи та суспільства загалом. Правова помилка виявляє нерозвиненість індивідуальної правової свідомості, тобто свідчить про те, що в свідомості особи сформувалося неадекватне відображення тієї моделі поведінки, що закріплена нормою права. Правові помилки можуть бути спричинені певними деформаціями індивідуальної правосвідомості (правовим ідеалізмом, правовим конформізмом, правовим нігілізмом). У зв'язку з цим актуальним завданням держави і громадянського суспільства є підвищення рівня правової свідомості, особливо професійної. Оскільки професійна свідомість юриста формується у процесі спеціальної фахової підготовки, мінімізації правових помилок у юридичній діяльності можна досягти шляхом удосконалення системи юридичної освіти. Крім того, правове інформування, правова просвіта та правове виховання громадян України як засоби підвищення рівня буденної та неюридичної правової свідомості покликані мінімізувати правові помилки у правовій діяльності усіх суб'єктів права.

ВИСНОВКИ

Дисертація містить теоретичне узагальнення й нове розв'язання важливої наукової проблеми, що полягає у загальнотеоретичній характеристиці поняття, типів та видів правових помилок та обґрунтуванні окремих заходів для запобігання та протидії правовим помилкам. Основні наукові та практичні результати роботи відображаються у таких висновках.

1. У сучасній юриспруденції поступово формується та розвивається теорія правових помилок. Цей процес поділено на такі етапи: 1) з другої половини XVIII – до початку XX ст. – формуються основні доктринальні підходи до помилки як кримінально-правової категорії; 2) з другої половини XX ст. – до 80-х років XX ст. – проводяться неконсолідовані дослідження правової помилки представниками різних галузевих юридичних наук; 3) з 80-х років XX ст. – до кінця XX ст. – відбувається теоретичне узагальнення галузевих досліджень помилок, розробляється методологічний і термінологічний інструментарій; 4) наприкінці XX – на початку XXI ст. – теорія правової помилки перетворюється на цілісний, самостійний напрям юридичних досліджень; 5) з другого десятиліття XXI ст. і донині – теоретичні положення про правові помилки, про методологію їх дослідження, відповідна термінологія використовуються для вивчення правотворчої, правозастосовної, правоінтерпретаційної діяльності державних органів тощо.

2. Правова помилка характеризується такими основними ознаками: виступає невід'ємним елементом правової реальності, яка охоплює всі правові явища – як позитивні, так і негативні; відображає внутрішню суперечність права – між правом, яким воно має бути, та реальним правом; являє собою відхилення від правової норми як правильної, типової, загальноприйнятої моделі поведінки; притаманна правовій діяльності усіх суб'єктів права; тісно пов'язана з добросовісною оманною, за якої людина

вважає своє судження, уявлення істинним, правильним, не усвідомлюючи його невідповідності реальним фактам чи обставинам; має місце у процесі свідомої, вольової діяльності людини під час реалізації нею правових норм; не є протиправним діянням, оскільки не містить такої ознаки (елемента), як вина; має правозначущий характер, оскільки може спричиняти негативні наслідки; може сигналізувати про змістовні чи формальні недоліки правової норми.

Узагальнення цих ознак уможливило формулювання такого визначення: правова помилка – це казуальне безвинне відхилення суб'єкта права від моделі поведінки, передбаченої правовою нормою, зумовлене його добросовісною оманомою щодо відповідності власного судження чи уявлення про зміст правового припису об'єктивній дійсності, що може спричинити негативні наслідки для нього самого та/чи інших учасників правових відносин і підлягає виправленню у спеціальному порядку з використанням спеціальних засобів.

3. Теоретично і методологічно правильною визнано таку типологію правових помилок: доктринальні помилки, правотворчі помилки, правоінтерпретаційні помилки, правозастосовні помилки. Вказані типи помилок не існують ізольовано, а здебільшого трансформуються один в одного, і, своєю чергою, поділяються на різні види.

За цільовою спрямованістю мотивованого діяння суб'єкта права виокремлено два типи помилок: помилка в межах правомірної поведінки і помилка при вчиненні правопорушення. Суттєві відмінності останньої зумовлені тим, що її допускає суб'єкт, діяння якого суперечить приписам правових норм і характеризується виною у формі умислу чи необережності, при цьому помилка перешкоджає реалізації мотиву суб'єкта.

Помилки у правомірній поведінці суб'єктів права диференційовано: за формами реалізації правових норм (помилки при використанні правових норм, помилки при виконанні правових норм, помилки при дотриманні

правових норм). Окремий тип утворюють помилки у застосуванні норм права, виходячи з того, що правозастосування виступає особливою формою реалізації правових норм, яка має своєю метою досягнення конкретного правового результату для персоніфікованих учасників суспільних відносин. За видами юридичної діяльності виокремлено помилки у правотворчій діяльності, помилки у правозастосовній діяльності, помилки у правоінтерпретаційній діяльності.

4. Правова доктрина у сучасних умовах виступає фундаментальною основою правового розвитку суспільства і держави. Відповідно доктринальні помилки відображають системно-функціональні відхилення у цьому розвитку; вони тісно пов'язані з політикою держави у правовій сфері; а оскільки спеціальної процедури виявлення доктринальних помилок немає, вони проявляються у процесі втілення в життя самої правової доктрини, прямо чи опосередковано, з різним ступенем інтенсивності негативно впливаючи на правове життя суспільства. Розроблено таке визначення: доктринальні помилки – це зумовлені державною правовою політикою філософсько-світоглядні, теоретико-методологічні, ідеологічні та прикладні відхилення у правовому розвитку суспільства та держави, що негативно впливають на якість правового життя.

5. Правотворчою помилкою є відхилення від загальних принципів правотворення, вимог правотворчої техніки, логіки або граматики у процесі офіційної діяльності правотворчого органу, зумовлене добросовісною оманю правотворця, що відображається в недоліках нормативно-правових актів. Правотворчі помилки поділено на такі види: помилки у самій правотворчій діяльності, які диференціюються за стадіями правотворчості, та помилки в результатах правотворчої діяльності, що охоплюють такі групи: формальні (структурні, реквізитні тощо) та змістовні (мовні, зокрема, дефінітивні, логічні та ін.). За результатами правотворчої діяльності виокремлено помилки у

нормативно-правових договорах, помилки у нормативно-правових актах, серед яких – помилки у законах і помилки у підзаконних нормативно-правових актах.

6. Істинним визнається тлумачення правової норми, здійснене із дотриманням правил тлумачення та ефективно, тобто таке, що дає змогу розкрити зміст норми повною мірою й забезпечує можливість її правильної реалізації. І навпаки, правоінтерпретаційною помилкою є відхилення у процесі інтерпретації від правил тлумачення та/або результат тлумачення, який не є ефективним, тобто не встановлює точного змісту правової норми. Помилка у тлумаченні зумовлена добросовісною оманю суб'єкта правоінтерпретаційної діяльності, яка проявляється в його впевненості щодо правильності власного пізнання ним змісту норми права (при тлумаченні-з'ясуванні) та розкриття цього змісту іншим суб'єктам (при тлумаченні-роз'ясненні). Правоінтерпретаційні помилки спричиняються морально-психологічними, техніко-юридичними, кваліфікаційно-професійними та іншими чинниками. Безпосереднім наслідком правоінтерпретаційних помилок є неадекватне сприйняття змісту правової норми самим інтерпретатором та іншими суб'єктами, кінцевим наслідком – неправильна реалізація правової норми та, відповідно, недосягнення мети, передбаченої нормотворцем при її прийнятті.

Правоінтерпретаційні помилки класифікуються залежно від порушеного правила: за способами тлумачення (помилки при здійсненні граматичного, історичного, логічного, системного, телеологічного, функціонального тлумачення); за обсягом тлумачення (необґрунтовано обмежувальне чи необґрунтовано поширювальне тлумачення).

7. Правозастосовна помилка характеризується такими ознаками: допускається лише суб'єктом правозастосування; зумовлена його добросовісною оманю; усуваються виключно правовими засобами у певному порядку. Помилку у застосуванні права визначено як відхилення суб'єкта правозастосовної діяльності від нормативно визначених умов її

правомірності та/або принципів правозастосування, зумовлене його добросовісною оманю, що об'єктивується у правозастосовному акті і підлягає усуненню правовими засобами у передбаченому законом процесуальному порядку.

Основним критерієм для класифікації правозастосовних помилок є стадії правозастосовного процесу, оскільки саме від нього залежить оперативність їх виявлення та виправлення. Виокремлено три види помилок: 1) помилки при встановленні фактичних обставин (фактичної основи) справи; 2) помилки при виборі та тлумаченні норми, що підлягає застосуванню; 3) помилки при ухваленні рішення та його оформленні.

8. Загальними заходами для запобігання правовим помилкам шляхом усунення причин та умов їх вчинення є: дотримання правил правотворчої і правозастосовної техніки; системний моніторинг та аналіз правових помилок у діяльності суб'єктів правотворчості та правозастосування; підвищення рівня професіоналізму суб'єктів правотворення та правореалізації; експертиза проектів нормативно-правових актів та їх державна реєстрація; правоінтерпретаційна діяльність вищих судових органів (Конституційного Суду України і Верховного Суду).

Протидія правовим помилкам – це система заходів, що здійснюються державою в особі уповноважених органів на законних підставах у певному процесуальному порядку та спрямовуються на їх виправлення з метою недопущення тих негативних наслідків, які можуть спричинити правові помилки для учасників суспільних відносин. До повноважень Конституційного Суду України належить виключення із закону помилкових положень, тобто їх усунення, шляхом визнання цих положень такими, що не відповідають Конституції України. Своєю чергою, законодавець виправляє помилки шляхом внесення до закону відповідних доповнень. І правотворчим, і правозастосовним помилкам протидіє судова практика, особливо правові позиції Верховного Суду. Важливим кроком до мінімізації правових помилок стало запровадження інституту зразкових

справ, нової системи фільтрів касаційного оскарження. У майбутньому для запобігання правовим помилкам можливе використання інституту преюдиційного запиту, який існує у країнах Європейського Союзу.

9. Правова свідомість та правова помилка є відносно самостійними, однак тісно пов'язаними між собою правовими феноменами, що виступають індикаторами стану правової культури особи та суспільства загалом. Правова помилка свідчить про нерозвиненість індивідуальної правової свідомості, тобто про те, що в свідомості особи сформувалося неадекватне відображення моделі поведінки, закріпленої нормою права. Причинами правових помилок можуть бути деформації індивідуальної правосвідомості (правовий ідеалізм, правовий конформізм, правовим нігілізм тощо). Правові помилки негативно впливають на здатність правової свідомості виконувати свої функції, зокрема регулятивну, що знижує регулятивний потенціал права загалом. Для запобігання та протидії правовим помилкам необхідне підвищення рівня правової свідомості, особливо професійної, оскільки розвиненість її елементів підвищує дієвість правового регулювання. Мінімізації правових помилок у юридичній діяльності носіїв професійної правосвідомості має сприяти удосконалення системи юридичної освіти; а правове інформування, правова просвіта та правове виховання як засоби підвищення рівня буденної та неюридичної правової свідомості покликані мінімізувати правові помилки у правовій діяльності усіх інших суб'єктів права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Аврелий. О свободе воли. Кн. II. / пер. М. Ермаковой, А. Шарниной. *Антология средневековой мысли* : в 2 т. Санкт-Петербург : РХГИ, 2001. Т. 1. С. 19–112.
2. Агафонов А. Ю., Гришакова Е. М., Найдич Е. А. Феноменология ошибочных действий: психоаналитический и когнитивный подходы. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2012. № 2–5. С. 1200–1203.
3. Аналітичний звіт за результатами моніторингу судових рішень щодо застосування в Україні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини / Organization for Security and Cooperation in Europe. 2018. 60 с. URL: <https://91.231.127.177/userfiles/Report%20on%20monitoring%20judgements.cleaned.pdf> (дата звернення: 31.03.2021).
4. Андрушко П. П. Зміна кримінально-правової кваліфікації (правової кваліфікації кримінального правопорушення) у кримінальному провадженні. *Вісник Верховного Суду України*. 2013. № 11. С. 30–41.
5. Антошкіна В. К. Інтерпретаційні помилки: поняття, види, техніко-юридичні шляхи подолання негативних наслідків. *Науковий вісник публічного та приватного права* : зб. наук. пр. Київ, 2019. Вип. 4, т. 1. С. 3–9.
6. Антошкіна В. К. Ознаки та особливості права, які зумовлюють необхідність тлумачення. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 233–239.
7. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. Москва : Мысль, 1975. Т. 1. 550 с.
8. Аронов Я. Професійна культура юриста та її значення у юридичній практиці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2020. 223 с.

9. Ашукин Н. С., Ашукина М. Г. Крылатые слова: литературные цитаты, образные выражения. Москва : Гос. изд-во худож. лит-ры, 1955. 663 с.

10. Балинська О. М., Яценко В. А. Методологічні засади герменевтики та прагматизму у процесі тлумачення норм права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2017. № 2. С. 3–12.

11. Баніт О. В. Філософські витоки розвитку особистості в системі неперервної освіти. *Андрагогічний вісник*. 2018. № 7. С. 45–52.

12. Барандич С. Правозастосування в сучасному вимірі юридичної науки. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4. С. 1–7.

13. Баранов В., Сырых В. Законотворческие ошибки: понятие и типология. *Законотворческая техника современной России* : науч.-метод. изд. Нижний Новгород, 2001. Т. 1 С. 384–395.

14. Баранов В. М. Истинность норм советского права: проблемы теории и практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Москва, 1990. 33 с.

15. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики : підручник. Київ : Академія, 2004. 342 с.

16. Бержель Ж.-Л. Про деякі засоби нормативного вираження. *Нариси з нормотворення (міжнародний досвід)* : у 2 кн. / Укр.-канад. програма з нормотворення. Київ : Укр. шк. навчання нормопроєктувальників, 2000. Кн. II. С. 198–230.

17. Биля І. О. Теоретичні основи використання нормотворчої техніки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2004. 20 с.

18. Биля-Сабадаш І. О. Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства. *Форум права*. 2010. № 1. С. 24–33. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10biozcz.pdf> (дата звернення: 31.03.2021).

19. Болокан І. В. Реалізація норм права як правова категорія. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2016. Вип. 77. С. 31–38.
20. Боняк В. О. Якою бути сучасній парадигмі дослідження поняття «норма права»? *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування* : матеріали наук. семінару (м. Дніпро, 8 грудня 2018 р.). Дніпро, 2019. С. 22–24. URL: <http://er.dduvs.in.ua/handle/123456789/3625> (дата звернення: 31.03.2021).
21. Борисенко М. О. Поняття та форми реалізації права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 274–276. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/2_2015.pdf (дата звернення: 31.03.2021).
22. Боруленков Ю. П. Правовые ошибки: постановка проблемы. *Российский следователь*. 2014. № 7. С. 46–51.
23. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: Проблемні лекції. Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. 73 с.
24. Братасюк М. Г. Філософсько-методологічні засади становлення правової доктрини в сучасній Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 2, т. 1. С. 11–15.
25. Бут В. В. Девіація як соціальний феномен. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2011. № 47. С. 75–87.
26. Ванчак М. Л. Поняття законотворчих помилок у кримінальному праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2011. № 3. 2011. С. 231–239.
27. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории : монография. Москва : Юрлитинформ, 2009. 268 с.
28. Васильев А. В. Теория права и государства : учебник. 7 е изд., стер. Москва : ФЛИНТА, 2017. 441 с.
29. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / НАПрН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Ін-т держави і права

ім. В. М. Корецького НАН України. Харків : Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права / редкол. : О. В. Петришин (голова) [та ін.]. 952 с.

30. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : Перун, 2004. 1440 с.

31. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. і голови. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.

32. Вереша Р. В. Помилка в кримінальному законодавстві зарубіжних держав. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1. С. 280–282.

33. Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 583 с.

34. Верховний Суд. URL: <https://www.facebook.com/supremecourt.ua/posts/401483883959836/> (дата звернення: 31.03.2021).

35. Вечерова Є. М. Кримінально-правова доктрина: окремі теоретико-методологічні аспекти питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2014. № 10–2, т. 2. С. 66–68.

36. Власов Ю. Л. Окремі проблеми реалізації норм права у практичній діяльності органів судової влади. *Держава і право. Юрид. і політ. науки* : зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 29. С. 22–26.

37. Вознюк А. А. Протидія організованим злочинності в Україні: перспективи удосконалення кримінального законодавства. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1. С. 176–194.

38. Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс в українській художній літературі: структурний, семантичний, комунікативний і лінгвокогнітивний аспекти : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2018. 512 с.

39. Вопленко Н. Н. Интерпретационная техника: понятие и содержание. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция*. 2007. Вып. 9. С. 5–21.

40. Вопленко Н. Н. Ошибки в правоприменении: понятие и виды. *Советское государство и право*. 1981. № 4. С. 38–46.
41. Вопленко Н. Н. Понятие и признаки правотворческой ошибки. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция*. 2010. № 1. С. 14–22.
42. Гавеля О. Р. Християнські цінності як змістоутворювальний чинник духовно-морального буття сучасної людини: релігійно-філософський аналіз. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: Гуманітарні студії*. 2018. С. 143–153.
43. Гаргат-Українчук О. М. Поняття та зміст презумпції знання закону у кримінальному процесі України. *Прикарпатський юридичний вісник : зб. наук. пр. Івано-Франківськ*, 2013. Вип. 1 С. 290–297.
44. Гегель Фридрих Георг. Наука логики. Москва : Наука, 1997. 800 с.
45. Гегель Фридрих Георг. Феноменология духа. URL: <http://knigosite.org/library/read/87798> (дата звернення: 31.03.2021).
46. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория. *Социологические исследования*. 1991. № 4. С. 72–78.
47. Гоббс Т. Сочинения : в 2 х т. Москва : Мысль, 1989. Т. 1. 627 с.
48. Гоббс Т. Сочинения : в 2 х т. Москва : Мысль, 1991. Т. 2. 736 с.
49. Голик В. Ю., Орлова О. В. Теория ошибок: уголовно-правовое и криминологическое значение. *Актуальные проблемы борьбы с преступностью : межвуз. сб.. науч. тр. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та*, 1989. С. 29–38.
50. Голубева М. Л. Судебная ошибка: теоретико-прикладной анализ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2009. 22 с.
51. Гончаренко А. Короновані на сходках. Про що і для кого небезпечний закон про «ворів в законі»? URL: <https://nash.live/news/society/koronovani-na-skhodkakh-pro-shcho-i-dlja-koho-nebezpechnij-zakon-pro-voriv-v-zakoni.html> (дата звернення: 31.03.2021).

52. Городенська Катерина. Що замість книжного у(в) тому(тім) числі? *Культура слова*. 2010. № 72. С. 169–170.

53. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4. С. 248–255.

54. Гультай М. М. Виявлення і виправлення слідчих та судових помилок у кримінальному процесі України (стадії досудового розслідування, попереднього розгляду справи суддею, судового розгляду та апеляційного провадження) : монографія. Харків : Кроссруд, 2008. 184 с.

55. Гусарєв С. Д. Діяльнісний підхід у структурі методології сучасного правознавства. *Альманах права*. 2011. Вип. 2. С. 29–33.

56. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. Київ : Знання, 2005. 655 с.

57. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.

58. Давид Р. Основные правовые системы современности. Москва : Прогресс, 1988. 496 с.

59. Давидова І. В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману : автореф. дис. ... канд. юрид наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 22 с.

60. Дагель П. С., Котов Д. П. Субъективная сторона преступления и ее установление. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. 224 с.

61. Дайджест правових позицій Великої Палати Верховного Суду за I півріччя 2019 року. URL: <https://uba.ua/documents/-2019/%D0%94%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%81%D1%82%20.pdf> (дата звернення: 31.03.2021).

62. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : Рус. яз., 1989. Т. 2. 780 с.

63. Дашковська О. Правові дефініції як різновид нормативних приписів. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2012. № 3. С. 16–23.

64. Деменчук М. О. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2018. 220 с.

65. Демидова И. А. Теоретическая типология в стратегии научного поиска. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1. С. 87–101.

66. Дзейко Ж. О. Функції законодавчої техніки. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 5. С. 50–58.

67. Дзюбак Н. М. Когнітивний аспект дослідження помилок. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільськ, 2015. Вип. 38. С. 134–138.

68. Дзюбак Н. М. Помилка як об'єкт наукового вивчення. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільськ, 2014. Вип. 35. С. 9–11.

69. Діденко А. Страта в розстрочку. Необхідна процедура виправлення судових помилок. Радіо «Свобода». 14 вересня 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/beznevyynno-zasudzheni/30163139.html> (дата звернення: 31.03.2021).

70. Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 19 с.

71. Домашенко О. М. Класифікація тактичних помилок у слідчій діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 226 с.

72. Євграфова Є. П. Доктрина у правовій науці і юридичній практиці. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2013. № 2. С. 52–62.

73. Євграфова Є. П. Практика виправлення законотворчих помилок. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 107–120.
74. Європейська Конвенція про захист прав людини та основних свобод : прийнята Радою Європи 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 (дата звернення: 31.03.2021).
75. Європіна Л. Обвинувальний акт у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3. С. 61–72.
76. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 31.03.2021).
77. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної свідомості. *Форум права*. 2012. № 1. С. 307–312.
78. Завальнюк В. В. Офіційне та неофіційне право: антропологічне дослідження. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 12–21.
79. Завальнюк В. В. Юридична антропологія та правозначуща поведінка. *Митна справа*. 2013. № 6. С. 4–15.
80. Завгородній В. А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на правоінтерпретаційну діяльність в Україні. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 1. С. 11–16.
81. Загальна теорія держави і права (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції) : навч. посіб. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.
82. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков [та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 318 с.
83. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
84. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.

85. Загороднюк С. О. Поняття помилки та її значення для кримінальної відповідальності. *Кримінально-правові та кримінологічні аспекти протидії злочинності* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (м. Одеса 24 листопада 2017 р.). Одеса, 2017. С. 82–85.

86. Задорожний Ю. А. Правова доктрина в країнах романо-германської та англо-американської правових сімей: порівняльний аналіз. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 10. С. 17–24.

87. Зауваження до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчиненні злочинною спільнотою» (реєстраційний № 2513) від 16.03.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67506 (дата звернення: 31.03.2021).

88. Захара І. С. Проблема розуму і віри в історії філософії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: *Історичне релігієзнавство* : зб. наук. пр. Острог, 2011. Вип. 4. С. 78–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NznuoairD2009_2011_4_11 (дата звернення: 31.03.2021).

89. Зразкові справи (аналітичний огляд) / Верховний Суд. 2020. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zrazkovi_spravi_1.pdf (дата звернення: 31.03.2021).

90. Зубенко А. В. Помилки в інтерпретаційних актах: походження та засоби усунення. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право* : зб. наук. пр. Київ, 2013. Вип. 21. С. 110–115.

91. Зуєвич Л. (Без)прецедентна ієрархія *Закон і бізнес*. 2019. № 21 (01.06–07.06). URL: https://zib.com.ua/ua/print/137890-chi_mozhna_dosyagti_ednosti_sudovoi_praktiki_yakscho_postano.html (дата звернення: 31.03.2021).

92. Исаков Н. В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Ростов-на-Дону, 2004. 44 с.

93. Исанова Б. С. Законотворческие ошибки: общетеоретический аспект. *Актуальные проблемы права* : материалы V Междунар. науч. конф. (г. Москва, декабрь 2016 г.). Москва, 2016. С. 5–7. URL: <https://moluch.ru/conf/law/archive/224/11548/> (дата звернення: 31.03.2021).

94. Іваненко О. Теоретико-правовий аналіз поняття та сутності законотворчої помилки: окремі питання. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 1, ч. 2. Р. 12–15.

95. Івановський Д. В. Правовий вплив на свідомість як чинник формування правомірної поведінки. *Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані* : монографія / за ред. О. В. Козаченка, проф. Є. Л. Стрельцова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 608–625.

96. Йолон П. Істина. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 252–253.

97. Казібекова В. Омана як міждисциплінарна категорія. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія* : щорічник. Івано-Франківськ, 2015. Вип. 20. С. 38–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpsfp_2015_20%281%29__7 (дата звернення: 31.03.2021).

98. Каленіченко Л. І. Наукові підходи до визначення поняття правозастосовної помилки в загальнотеоретичній юриспруденції. *Право і Безпека*. 2012. № 4. С. 8–12.

99. Каленіченко Л. І. «Помилка» та «омана»: аналіз співвідношення понять. *Право і суспільство*. 2010. № 4. С. 36–39.

100. Каленіченко Л. І. Помилка як категорія правознавства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»* : зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. 17. С. 31–33.

101. Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Правозастосовна помилка працівника Національної поліції як перепона на шляху досягнення мети правозастосовного процесу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 3. С. 3–7.

102.Каленіченко Л.І. Правозастосовні помилки працівників міліції та способи їх усунення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2011. 18 с.

103.Каленіченко Л. І., Слинько Д. В. Удосконалення професійної підготовки працівників Національної поліції як напрямок мінімізації вчинення ними правозастосовних помилок. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє : матеріали Міжнар. наук.-пркт. конф. (м. Харків, 22 листопада 2019 р.)*. Харків, 2019. С. 207–208.

104.Кампо В. М., Овчаренко В. А. Деякі теоретичні проблеми конституційного контролю за додержанням парламентом процедури внесення змін до Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 3. С. 64–76.

105.Кант И. Трактаты и письма. Москва : Наука, 1980. 711 с.

106.Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія. Харків : Право, 2008. 296 с.

107.Капліна О. В. Тлумачення норм кримінально-процесуального закону за обсягом їх правового змісту. *Університетські наукові записки*. 2005. № 1–2. С. 223–230.

108.Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 21 с.

109.Карпічков В. О. Правова реальність: категоріальний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* : зб. наук. пр. Ужгород, 2014. Вип. 25. С. 23–27.

110.Карташов В. Н. Профессиональная юридическая деятельность. Ярославль: Изд-во Ярославского ун-та, 1992. 235 с.

111.Кириченко В. Ф. Значение ошибки по советскому уголовному праву. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. 96 с.

112.Кириченко О. М. Казуальне тлумачення норми права: аксіологічний аспект. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 195–198.

- 113.Киричок О. Філософія : підручник. Полтава : РВВ ПДАА, 2010. 381 с.
- 114.Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 109–122.
- 115.Клімова Г. П. Правове інформування українських громадян засобами масової комунікації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 1. С. 198–206.
- 116.Ковалишин О. Правові запозичення: pro et contra. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 42–47.
- 117.Кодекс адміністративного судочинства України : прийнятий Законом України від 06.07.2005 № 2747-IV (у редакції від 15.08.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 31.03.2021).
- 118.Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.
- 119.Колот А. Міждисциплінарний підхід як передумова розвитку економічної науки та освіти. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Економіка* : зб. наук. пр.. Київ, 2014. № 5. С. 18–22.
- 120.Комаров О. Д. До питання про розмежування фактичної та юридичної помилки. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26, № 2-1 (ч. 1). С. 60–67.
- 121.Комаров О. Д. Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид наук : 12.00.08. Харків, 2015. 24 с.
- 122.Конспект лекцій з дисципліни «Теорія і практика правозастосування» для слухачів факультету заочного навчання цивільних осіб / укладач Л. Р. Наливайко Дніпро, 2016. 240 с. URL: <https://dduvs.in.ua/wp->

content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/1114/10.1.pdf (дата звернення: 31.03.2021).

123. Конституція України : прийнята Законом України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (у редакції від 01.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-20#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

124. Коробко Ю. В. Процесуальні повноваження прокурора у досудовому кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 220 с.

125. Коршунова Н. Г. К вопросу о понятии «ошибка» в лингвистике и переводе. *Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков* : сб. науч. тр. / под науч. ред. Т. Н. Романова. Пермь : Пермский гос. педагог. ун-т, 2012. С. 42–51.

126. Косович В. М. Загальнотеоретичні аспекти удосконалення нормативно-правових актів України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 41 с.

127. Косович В. М. Правові дефініції як засіб забезпечення створення досконалих нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 57. С. 43–52.

128. Косович В. М. Правозастосовна техніка: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2017. Вип. 64. С. 3–10.

129. Косович В. М. Правотворчі помилки – як наслідок помилок у правотворчій техніці. *Проблеми державотворення і захисту прав людини* : матеріали XV регіон. наук.-практ. конф. (м. Львів, 2009). Львів, 2009. С. 14–17.

130. Косович В. Судова практика як засіб подолання недоліків нормативно-правових актів України. *Вісник Львівського університету. Сер.: Юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2016. Вип. 62. С. 14–22.

131. Костюк М. Л. Дефінітивні проблеми нормотворчості. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск*. 2017. Ч. 2. С. 3–7.

132.Коцюк Л. М., Пелипенко О. О. Класичний підхід до аналізу помилок у процесі вивчення іноземної мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія філологічна* : зб. наук. пр. Острог, 2016. Вип. 60. С. 37–40.

133.Кравчук М., Матола В. Правова політика в сучасній Україні: сутність, особливості формування та реалізації. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Вип. 1. С. 29–35.

134.Красницька А. В. Правозастосовні помилки у текстах процесуальних актів кримінального судочинства. *Судова апеляція*. 2009. № 1. С. 28–33.

135.Красницька А. В., Підвисоцький В. В. Юридичне документознавство: мультимедійний посібник. Київ : НАВС. Лекція 5. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/legal_documentation/info/lec2.html. (дата звернення: 31.03.2021).

136.Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Практикум. Тести : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 584 с.

137.Крижановський А. Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2009. 42 с.

138.Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін [та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2010. 456 с.

139.Кримінальний кодекс України : прийнятий законом України від 05.04.2001 № 2341-III (у редакції від 28.03.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 31.03.2021).

140.Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий Законом України від 13.04.2012 № 4651-VI. (у редакції від 17.03.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 31.03.2021).

141.Кузьменко В. В. Філософія : конспект лекцій. Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т внутр. справ, 2016. 296 с.

142. Куляс П. П. Типологія помилок : підручник-монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 464 с.

143. Купцова О. Б. Правотворческие ошибки как деструктивный фактор функционирования государства. *Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах* : матер. междунар. науч.-практ. круглого стола (г. Москва, 29–30 мая 2008 г.). Москва, 2009. С. 460–467.

144. Куренда Л. Дослідження сутності професійної правосвідомості юриста. *Історико-правовий часопис*. 2014. № 1. С. 27–29.

145. Лаврухін В. В. Соціальний захист населення: понятійно-категорійний аналіз. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. № 1. С. 61–70.

146. Лазарев В. В. Действие права и формы его реализации. *Проблемы общей теории права и государства* : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсисянца. Москва : Норма, 2004. 832 с.

147. Лазарев В. В. О видах пробелов в праве. *Правоведение*. 1969. № 6. С. 30–37.

148. Лазарев В. В. Пробелы в праве. Вопросы понятия пробелов и критика теорий беспробельности права / науч. ред. А. К. Безин. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1969. 96 с.

149. Лановенко І. П. Помилка у праві (правова помилка). *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голов.). [та ін.]. Київ : Українська енциклопедія, 2002. Т. 4: Н–П. С. 654.

150. Лашков А. С. Правотворческие ошибки: проблемы теории и практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. СПб., 1999. 24 с.

151. Лебеденко В. І. Юридична техніка: поняття, призначення, методологічні засади застосування. *Інформація і право*. 2014. № 2. С. 52–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2014_2_13 (дата звернення: 31.03.2021).

152. Левицька О. В. Істина у праві: гносеологічний вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.00. Львів, 2018. 202 с.

153.Лепіш Н. Я. Ефективність тлумачення як елемент правотворчої діяльності. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2017. № 4. С. 42–51.

154.Лисюткин А. Б. О понятии категории «ошибка» в юриспруденции: логико-философский аспект. *Правоведение*. 1996. № 3. С. 20–26.

155.Лисюткин А. Б. Ошибка как категория правоведения: теоретико-методологический аспект : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2002. 42 с.

156.Лопатін А. В. Судові помилки у цивільному судочинстві: постановка проблеми. *Молодий вчений*. 2015. № 4. №. 2. С. 124–127.

157.Лукашева Е. В. Законотворческие ошибки. *Гражданин и право*. 2000. № 3. С. 36–43.

158.Луць Л. А. Типологізація сучасних правових систем світу : відкрита лекція. Київ ; Сімферополь : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Логос, 2007. 45 с.

159.Любарский Г. Ю. Происхождение иерархии: история таксономического ранга. Москва : КМК, 2018. 659 с.

160.Мадаев Е. О. Доктрина в правовой системе Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Иркутск, 2012. 254 с.

161.Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография. Харьков : Право, 2002. 328 с.

162.Максимов С. І. Феноменологічний підхід до розуміння правової реальності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. Харків, 2009. № 2. С. 54–60.

163.Малишев Б. Правотворча помилка як дефект у телеологічній структурі норми права. *Публічне право*. 2001. № 4. С. 259–263.

164.Малько А. В. Правотворческая политика как средство предупреждения и устранения ошибок в законодательстве.

Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах : материалы Междунар. науч.-практ. круглого стола (г. Москва, 29–30 мая 2008 г.). Москва, 2009. С. 26–41.

165. Мартиненко О. Проблема істини у філософському та науковому пізнанні. *Релігія та Соціум*. 2016. №1–2. С. 22–27.

166. Мартянова Т. Юридичні помилки в кримінальному законодавстві: проблеми криміналізації та декриміналізації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки* : зб. наук. п.. Львів, 2018. Вип. 18. С. 142–147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2018_18_25 (дата звернення: 31.03.2021).

167. Марченко А. Б. Слідчі помилки та шляхи їх подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 23 с.

168. Матвєєва Л. Г. Правоінтерпретаційна діяльність як чинник вдосконалення законодавства. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса, 2009. Вип. 49. С. 333–337.

169. Миневи́ч Е. Роль юридической техники в предупреждении и исправлении юридических ошибок: теоретико-правовой аспект. *Legea și viața = Закон и Жизнь*. 2018. № 8. С. 81–84.

170. Минькович-Слободяник О. В. Правова політика як чинник правотворчості та правозастосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

171. Мілевський О. П., Ворвихвост О. Д. Трансформація слідчих та судових помилок у кримінальному провадженні. *Міжнародний юридичний вісник Національного університету державної податкової служби України* : зб. наук. пр. Ірпінь, 2016. Вип. 2. С. 38–44.

172. Міма І. Використання християнсько-правових традицій у подоланні правових помилок. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. № 2, ч. 1. С. 12–17.

173. Міневи́ч О. І. Загальнотеоретичний аналіз правотворчої помилки. *Lex Portus*. 2018. № 3. С. 230–240.

174. Міневич О. І. Помилки у законотворчості: загальнотеоретичне дослідження. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 13–15.

175. Міневич О. І. Філософський аспект розуміння правових помилок. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»* : зб. наук. пр. Херсон, 2018. Вип. 2, т. 1. С. 26–29.

176. Міневич О. І. Юридичні помилки: теоретико-правове дослідження. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 23–27.

177. Михайліна Т. В. Соціально-правовий феномен тіньової правотворчості та причини її появи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»* : зб. наук. пр. Херсон, 2015. Вип. 2, т. 1. С. 41–44.

178. Михайліна Т. В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи : монографія. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 312 с.

179. Морозова Л. А. Правотворческие ошибки и процессуальные средства их устранения. *Государство и право*. 2010. № 1. С. 5–11.

180. Морозова Л. А. Проблемы качества нормативного правового регулирования в современной России. *Правотворчество в Российской Федерации* : сб. науч. ст. / отв. ред. В. М. Сырых, М. А. Занина. Москва : Российская академия правосудия, 2010. С. 132–138.

181. Москаленко Г. В. Побудова типових слідчих версій на початковому етапі розслідування злочинів. *Форум права*. 2011. № 4. С. 493–499. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11mgverz.pdf> (дата звернення: 31.03.2021).

182. Москалькова Т. Н. Законотворческие ошибки: понятие, виды и пути противодействия. *Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах* : материалы Междун. науч.-практ. круглого стола (г. Москва, 29–30 мая 2008 г.). Москва, 2009. С. 17–25.

183. Мочерад А. М. Ефективність інтерпретаційної діяльності: техніко-технологічні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 30–33. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/523998.pdf> (дата звернення: 31.03.2021).

184. Мурсалимов Г. Р. Юридические средства преодоления правоприменительных ошибок : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2009. 25 с.

185. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2007. 200 с.

186. Навроцький В. О. Законодавець ігнорує кримінально-правову науку, практика до неї не дослухається. *Кримінальний кодекс України 2001 року: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали Міжнар. наук. конф. (м. Львів, 13–15 квітня 2007 Р.). Львів, 2007. С. 97–98.

187. Навчальний посібник з дисципліни «Законотворчість, нормотворчість та правореалізація» для студентів спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» / упоряд. І. О. Пасічна. Полтава : ПолтНТУ, 2019. 113 с.

188. Назарук Ю. Теоретичні характеристики правозастосовного акта. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 217–220.

189. Налуцишин В. В. Філософсько-правові розвідки понятійної конструкції «правовий порядок». *Університетські наукові записки*. 2018. № 65. С. 123–135.

190. Наставний Б. Е. Помилка як юридичне поняття: теоретико-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 69–73.

191. Настасяк І. Загальнотеоретичний аналіз правової діяльності (в контексті дослідження функційної частини правової системи). *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 5. Р. 24–28.

192. Наумчик В. Н. Ошибки как педагогический феномен. *Мастерство online*. 2015. № 2. URL: <http://ripo.unibel.by/index.php?id=769> (дата звернення: 31.03.2021).

193. Не лише фотографи: професії депутатів нового скликання Ради. *Слово і діло*. 2019. 29 липня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/07/29/infografika/polityka/piarnyky-fotografy-zhurnalisty-profesiyi-ta-osvita-novoobranay-nardepiv> (дата звернення: 31.03.2021).

194. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : монографія. Київ : МП–Леся, 2012. 400 с.

195. Нестеренко О. М. Аналіз особливостей деформації правової свідомості у професійному середовищі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2017. № 25. С. 10–12.

196. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : Аконт, 2007. Т. 1: А–К. 928 с.

197. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права. Прагматический курс : экзаменационный справочник. Одесса : Юрид. лит., 2006. 184 с.

198. Окрема думка судді Конституційного Суду України Домбровського І. П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення пункту 18 частини першої статті 85 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na06d710-09#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

199. Оніщенко Н. М. До питання про доктринальні юридичні помилки: природа та шляхи подолання. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 75–84.

200. Осипов Р. А. Правовая информированность и правосознание граждан (вопросы теории) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Саратов, 2018. 230 с.

201. Остин Дж. Как совершать действия при помощи слов. Избранное / перевод с англ. Л. Б. Макеевой, В. П. Руднева. Москва : Идея Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1989. 332 с.

202. Остин Дж. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1986. № 17. С. 22–129.

203. Островерх М. Людина як «політична тварина» в філософській концепції Арістотеля. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки* : зб. наук. пр. Харків, 2011. № 958, вип. 44. С. 31–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhtTK_2011_958%281%29_44_10 (дата звернення: 31.03.2021).

204. Павлишин О. В. Оптимізація правозастосовчої діяльності: теоретико-правові та логіко-філософські засади : навч. посіб. Київ : Київськ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. 123 с.

205. Пампура М. В. Сучасні трансформаційні процеси та еволюція праворозуміння в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»* : зб. наук. пр. Харків, 2017. Вип. 23. С. 173–177.

206. Панчук І. О. Особливості правової ідеології у перехідних суспільствах (транзитних демократіях) в контексті досвіду вітчизняного державотворення. *Наукові праці МАУП. Серія : Юридичні науки* : зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 1. С. 105–110.

207. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : Юрид. думка, 2008. 336 с.

208. Пархоменко Н. М. Реалізація норма права / Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П–С. 736 с.

209. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2016. 224 с.

210. Петрова Л. В. Нариси з філософії права : навч. посіб. / за ред. В. О. Чефранова. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1995. 260 с.

211.Печений О. Деякі проблеми застосування аналогії в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2007. № 2. С. 108–119.

212.Письменна О. П. Зміст та витоки тлумачення права як складової частини юридичного дискурсу. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2018. № 2. С. 20–23. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2018/5.pdf (дата звернення: 31.03.2021).

213.Пишина С. Г. Правоинтерпретационные ошибки: проблемы теории и практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2000. 25 с.

214.Пишина С. Г. Проблемы определения критерия истинности толкования правовых норм как элемента правоинтерпретационной техники. Юридическая наука и практика. *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2019. № 2. С. 89–92.

215.Платон. Сочинения: в 3-х т. Москва : Мысль, 1970. Т. 2. 611 с.

216.Поліщук Н. Фалібілізм. *Філософський енциклопедичний словник* / гол. ред. В. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. С. 662.

217.Полонка І. А. Механізм неправомірної поведінки в теорії права: авторський підхід. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 243–247.

218.Полонка І. А. Роль норми права як моделі поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»* : зб. наук. пр. Ужгород, 2014. Вип. 27, т. 1. С. 38–42.

219.Поляков А. В. Коммуникативный подход в общей теории права. *Проблемы философии права* : зб. наук. пр. Чернівці, 2006–2007. Т. IV–V. С. 60–67.

220.Поляков А. В. Общая теория права : учебник. Санкт-Петербург : Изд. дом С.-Петерб. гос. ун-та, 2004. 863 с.

221.Полянський Є. Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. *Наукові праці Національного університету*

«Одеська юридична академія» : зб. наук. пр. Одеса, 2015. Т. XVII. С. 297–313.

222. Полянський Т. Т. Феномен зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження) : монографія. Львів : Галиц. друкар, 2012. 456 с.

223. Поппер К. Р. Предположение и опровержение: Рост научного знания. Москва : АСТ ; Ермак, 2004. 638 с.

224. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03.07.2019 (справа № 288/1158/16-к). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82998245> (дата звернення: 31.03.2021).

225. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 (справа № 823/2042/16). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77969515> (дата звернення: 31.03.2021).

226. Постанова Верховного Суду від 01.08.2018 (справа № 445/1011/17). URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/75743740>. (дата звернення: 31.03.2021).

227. Постанова Касаційного цивільного суду від 21.07.2020 (справа № 521/1074/17). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90498102> (дата звернення: 31.03.2021).

228. Правозастосування : мультимедійний посібник / Національна академія внутрішніх справ; кафедра теорії держави та права. URL: <https://arm.naiau.kiev.ua/books/enforcement/info/lec7.html> (дата звернення: 31.03.2021).

229. Прийма С. В. Способи тлумачення норм права: загальнотеоретична характеристика. *Юрист України*. 2011. № 3. С. 10–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2011_3%2816%29__2 (дата звернення: 31.03.2021).

230. Принципи міжнародних комерційних договорів : прийняті 01.01.1994 / Міжнародний інститут уніфікації приватного права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920. (дата звернення: 31.03.2021).

231. Пристай Б. Помілка чи помилка? URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine52-18.pdf>. (дата звернення: 31.03.2021).

232. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV (у редакції від 02.12.2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

233. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

234. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення порядку розгляду судових справ : Закон України від 15.01.2020 № 460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460-20#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

235. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за злочини, вчинені злочинною спільнотою : Закон України від 04.06.2020 № 671-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671-IX#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

236. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2007 № 950. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

237. Про затвердження форми висновку юридичної служби міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади та його територіальних органів, місцевих державних адміністрацій за результатами

проведення юридичної експертизи проекту нормативно-правового акта : наказ Міністерства юстиції України від 06.07.2011 № 1805/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0826-11#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

238.Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. (у редакції від 20.03.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

239.Про опублікування результатів дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук : наказ Міністерства освіти і науки України від 23.09.2019 № 1220. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1086-19#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

240.Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI (у редакції від 01.01.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

241.Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. (у редакції від 10,12.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

242.Прокопов Д. Є. Феномен хиби в межах аналізу взаємодії розуму й буття у філософії Нового часу. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2006. № 53. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_53/Prokopov.htm (дата звернення: 31.03.2021).

243.Прокопов Д. Є. Хиба та можливості її розуміння у філософії Т. Гоббса. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2004. № 41. URL: https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_41/Prokopov.htm. (дата звернення: 31.03.2021).

244. Прохоров А. Ю. Институт ошибки в романо-германском уголовном праве: компаративистский и теоретико-прикладной аспекты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Краснодар, 2014. 222 с.

245. Проць О. Є. Правова культура молоді в Україні: загальнотеоретичне дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2013. 215 с.

246. Прус Е. У. Помилка при застосуванні права : поняття та характеристика. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 79–86.

247. Прус Е. У. Попередження правозастосовчих помилок. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. Одеса, 2013. Т. XIII. С. 581–587.

248. Пряхина Т. Источники конституционной доктрины. *Закон и право*. 2003. № 11. С. 12–17.

249. Пунько О. В. Правозастосовна діяльність міліції : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 193 с.

250. Рабінович П. М. Філософія права: навчальний посібник : у 5 ч. Львів : Галицький друкар, 2014. Ч. 1–2: Філософія права як наука. Гносеологія права. 230 с.

251. Рассел Б. Історія західної філософії. Київ : Основи, 1995. 759 с. URL: <http://litopys.org.ua/russel/rus04.htm>. (дата звернення: 31.03.2021).

252. Реалізація / Словотвір. URL: <https://slovotvir.org.ua/words/realizatsiia> (дата звернення: 31.03.2021).

253. Рева Н. О. Логічні помилки та когнітивне викривлення. *Гуманітарні студії*. 2018. Вип. 31. С. 110–116.

254. Резворович К. Р. Правова природа судової помилки у цивільному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : зб. наук. пр. Дніпро, 2018. № 4. С. 99–102.

255. Речицький В. Критичний аналіз ст. 255 Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за злочини, вчинені «злочинною спільнотою» (станом на 22.07.2020) *Права людини в Україні*.

Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: http://khp.org/index.php?id=1595421303#_ftn2 (дата звернення: 31.03.2021).

256.Риндюк В. І. До питання визначення поняття і видів юридичної техніки. *Держава і право. Юрид. і політ. науки* : зб. наук. пр. Київ, 2005. Вип. 27. С. 71–77.

257.Риндюк В. І. Законодавство України як нормативна основа правової системи: техніко-юридичний аспект. *Сучасні проблеми правової системи України* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 28 листопада 2013 р.). Київ, 2013. С. 19–24.

258.Риндюк В. І. Правотворчі помилки: поняття, види, способи їх попередження, виявлення та виправлення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 8. С. 21–27.

259.Риндюк В. І. Правотворчість як вид юридичної діяльності: праксеологічний аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. пр. Київ, 2019. Вип. 4. С. 137–142.

260.Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серков проти України» від 07.07.2011 р. URL: <http://kmp.ua/uk/documents/foreign-experience/judgment-in-case-of-serkov-v-ukraine/> (дата звернення: 31.03.2021).

261.Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Михайлюк та Петров проти України» від 10 грудня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_500#Text (дата звернення: 31.03.2021).

262.Рішення Конституційного Суду України від 09.07.1998 № 12-рп/98 (справа про тлумачення терміну «законодавство»). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

263.Рішення Конституційного Суду України від 19.04.2000 № 6-рп/2000 (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-00#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

264.Рішення Конституційного Суду України від 17.10.2002 № 17-рп/2002 (справа щодо повноважності Верховної Ради України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-02#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

265.Рішення Конституційного Суду України від 26.02.2009 № 6-рп/2009 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення пункту 18 частини першої статті 85 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-09#n30> (дата звернення: 31.03.2021).

266.Рожкова Л. П. Принципы и методы типологии государства и права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ленинград, 1977. 16 с.

267.Руденко Т. П. Філософія Августина як симбіоз християнського вчення та античної філософії. *Інструменти і механізми модернізації наукових та освітніх процесів* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Львів, 20-21 грудня 2019 р.). Херсон, 2019. С. 148–150.

268.Рябовол Л. Передумови й чинники становлення вітчизняної загальнотеоретичної юриспруденції. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 182–187.

269.Савенко В. В. Правова реальність як структурована площина реалізації права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2015. Т. 10, № 1–2. С. 57–68.

270.Савчин Н. Підстави класифікації судових помилок у цивільному судочинстві України. *Юридична Україна*. 2013. № 2. С. 73–77.

271.Самбір О. Помилка, що має істотне значення як підстава для визнання правочину недійсним. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 24–28.

272.Сафронов С. О. Поняття превенції злочинів та її співвідношення з однорідними поняттями. URL: http://elib.org.ua/theoryoflaw/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1329782013. (дата звернення: 31.03.2021).

273.Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: питання сприйняття та реалізації. *Судова апеляція*. 2018. № 4. С. 6–17.

274.Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 215 с.

275.Семеніхін І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз / наук. ред. О. В. Петришин. Харків : Юрайт, 2012. 88 с.

276.Семеніхін І. В. Правова доктрина, наукова спільнота та влада: окремі питання співвідношення та взаємодії. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2016_1_4 (дата звернення: 31.03.2021).

277.Семенов А. К. К вопросу о природе ошибок, ошибочных действий и решений в раскрытии (расследовании) преступлений. *Актуальные вопросы правоведения в период совершенствования социалистического общества*. Томск : Изд-во ТГУ, 1988. С. 218–219.

278.Сепетий Д. П. Критичний раціоналізм Карла Поппера: пізнання шляхом проб і помилок, припущень і спростувань. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2010. Вип. 40. С. 71–84.

279.Сердюк І. А. Норма права, правова норма і юридична норма: співвідношення понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ, 2012. № 1. С. 129–135.

280.Сердюк І. А. Реалізація норм права: питання термінологічної визначеності та змістовної наповненості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ* : зб. наук. пр. Дніпро, 2018. № 1. С. 74–78.

281.Сибгатуллина Г. Р. Понятия «дефект права» и «юридическая ошибка» в современной юридической науке. *Вестник экономики, права и социологии*. 2012. № 1. С. 221–223.

282.Сильченко Н. В. Роль и место понятия «типология» в понятийном аппарате общей теории государства и права. *Право и правотворчество* :

вопросы теории : сб. ст. / АН СССР, Ин-т государства и права ; редкол.: В. П. Казимирчук (отв. ред) [и др.]. Москва : Изд-во ИГиП АН СССР, 1982. С. 55–63.

283. Синицин П. М. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело конституційного права України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 19–23.

284. Сіроха Д. І. Проблеми усунення недоліків правового регулювання нормотворчості суб'єктів трудового права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція* : зб. наук. пр. Одеса, 2019. № 42, т. 1. С. 96–99.

285. Скакун О. Ф. Методы, общие (методологические) подходы и принципы в юридических исследованиях. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень* : матеріали XXIII Міжнар. істор.-прав. конф. (м. Алушта 24–26 вересня 2010 р.). Київ; Сімферополь, 2011. С. 19–27.

286. Скакун О. Ф. О терминологии «типология», типологизация», «тип» в сравнительном правоведении. *Порівняльно-правові дослідження*. 2007. № 1–2. С. 30–33.

287. Скакун О. Ф. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение. *Право Украины*. 2013. № 1. С. 93–116.

288. Скакун О. Ф. Правосознание – компонент правовой системы или ее предсистема? *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. Одеса, 2010. Т. IX. 2010. С. 32–44.

289. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.

290. Словник української мови : у 10 т. / [ред. кол.: І. К. Білодід та ін.]. Київ : Наук. думка, 1976. Т. 7. 723 с.

291. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наук. думка, 2000. 680 с.

292. Спиноза Б. Этика, IV, теорема 1, схолія. *Избранные произведения*. Москва : Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. Т. 1. 631 с.
293. Старостюк А. В. Застосування норм права : навч. посіб. Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2007. 138 с.
294. Стратегія воєнної безпеки України : затверджена Указом Президента України від 24.03.2021 № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021/card6#Public> (дата звернення: 31.03.2021).
295. Струганець Л. Диференційні ознаки норми літературної мови. *Культура слова*. 2011. № 74. С. 34–43.
296. Сучасний словник іншомовних слів / укл.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
297. Сырых В. М. Теория государства и права : учебник. Москва : Былина, 1998. 512 с.
298. Таганцев М. С. Русское уголовное право : лекции. Часть общая : в 2-х т. Москва : Наука, 1994. Т. 1. 380 с.
299. Тацій В. Імплементация європейських стандартів у галузі прав людини – важливий напрям правової політики України. *Право України*. 2010. № 10. С. 48–59.
300. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2001. 776 с.
301. Теорія держави і права : навч. посіб. / упоряд. Л. М. Шестопалова. Київ : Прецедент, 2006. 216 с.
302. Теплюк М. О. Правотворчість як діяльність, пов'язана з правом. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 12. С. 90–97.
303. Тетерлева Е. В., Попова Ю. К. Понятие ошибки в контексте различных научных дисциплин. *Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков : сб. науч. трудов* / под ред. Т. Н. Романова. Пермь : Пермский гос. педагог. ун-т, 2010. С. 36–40.

304.Тодика Ю. М. Конституція і правова доктрина. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2000. № 1. С. 44–53.

305.Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика : монография. Харьков : Факт, 2003. 328 с.

306.Токарська А. С. Комунікативна природа права і правової комунікації. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2011. № 1. С. 32–39.

307.Третьякова О. Д. Законодательные ошибки как следствие конвергенции правовых систем. *«Черные дыры» в российском законодательстве*. 2007. № 3. С. 528–536.

308.Трофименко В. А. Правова доктрина – основа формування правової системи країни. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. Харків, 2009. № 2. С. 85–95.

309.Уварова О. О. Недержавне право: запрошення до дискусії. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 1. С. 14–21.

310.Фаткуллина М. Б. Юридические и фактические ошибки в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Екатеринбург, 2001. 199 с.

311.Философия в вопросах и ответах : учебное пособие / под ред. В. И. Курашова и Г. Э. Галановой. Казань : Казан. нац. исслед. технол. ун-т, 2014. 144 с.

312.Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции. Москва : Наука, 1989. 456 с.

313.Хворостянкіна А. В. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії / Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6669 (дата звернення: 31.03.2021).

314.Христова Г. До питання про формування доктрини позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 2. С. 124–134.

315. Цивільний процесуальний кодекс України : прийнятий Законом України від 18.04.2004 № 1618-IV (у редакції від 13.08.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 31.03.2021).

316. Цуцкірідзе М. С. Професійна компетентність слідчого. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 5. С. 315–318. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/766939.pdf> (дата звернення: 31.03.2021).

317. Черкас М. Є. Пізнавальна функція правової свідомості на правотворчій стадії механізму правового регулювання. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Харків, 2008. Вип. 16. С. 150–158.

318. Черниловский З. М. Презумпции и фикции в истории права. *Советское государство и право*. 1984. № 1. С. 98–105.

319. Черновський О. К. Професійна компетентність юриста. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 35–40.

320. Чувакова Л. А. Причины и условия ошибочной юридической деятельности: проблемы методологии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2003. 25 с.

321. Шабанова Ю. О., Яременко І. А., Тарасова Н. Ю. Історія філософії: сучасні комунікативні вчення : навч. посіб. Донецьк : Нац. гірнич. ун-т, 2012. 120 с.

322. Шапченко С. Д. Юридична кваліфікація як соціально-правове явище та деякі її загальнотеоретичні аспекти : *Проблеми юридичної кваліфікації (теорія і практика : тези Міжнар. наук. конф. Вісник Академії адвокатури України*. 2010. № 1. С. 135–138.

323. Шатіло В. А. Суб'єктивні фактори та їх вплив на розвиток конституційного механізму державної влади. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 81–84.

324. Шахнович М. М. Эпикур / Античная философия: Энциклопедический словарь. Москва : Прогресс-Традиция, 2008. С. 815–822.

325. Шевчук І. І. Основні види правотворчих помилок у законодавстві України: деякі теоретичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2014. Вип. 59. С. 35–42.

326. Шевчук І. І. Основні способи попередження та подолання правотворчих помилок у законодавстві України. *Університетські наукові записки*. 2014. № 3. С. 42–47.

327. Шевчук І. І. Правотворчі помилки у законодавстві України: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 16 с.

328. Шульга А. М. Об'єктивно протиправне діяння, об'єктивно правомірна поведінка. *Форум права*. 2012. № 3. С. 846–849. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12samopp.pdf> (дата звернення: 31.03.2021).

329. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, С. И. Самощенко, В. В. Глазырин. Москва : Юрид. лит-ра, 1980. 280 с.

330. Эффективность правосудия и проблема устранения судебных ошибок: монография / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва : Ин-т государства и права Академии наук СССР, 1975. Ч. 1. 298 с.

331. Юридичний вісник України : щотижнева загальнонаціональна правова газета. URL: https://yvu.com.ua/category/court_practice/jurisdiction/ (дата звернення: 31.03.2021).

332. Якушин В. Я. Ошибка и ее уголовно-правовое значение. Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. 126 с.

333. Ямненко Т. М. Поняття прав, правомірної та неправомірної поведінки суб'єктів фінансових правовідносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 1, т. 3. С. 123–126.

334. Янишина І. Правотворчі помилки: загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2013. Вип. 58. С. 34–40.

335. Янишина І. Юридичні помилки: стан наукового дослідження. *Вісник Львівського університету. Серія юридична* : зб. наук. пр. Львів, 2012. Вип. 56. С. 53–57.

336. Dworkin R. M. Taking Right Seriously. Cambridge Gerald Duckworth & Co Ltd, 1977. 450 p.

337. Minevich O. Legal awareness as a factor in preventing legal errors. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 1, т. 3. С. 67–72.

338. Provencher G. Droit et communication. Liaisons constatées. Réflexions sur la relation entre la communication et le droit. Bruxelles: É. M. E, 2013. 204 p.

339. The Collected Papers of Charles Sanders Peirce / reproducing Vols. I–VI ed. Charles Hartshorne and Paul Weiss (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931-1935), Vol. VII-VIII ed. W. Arthur. Burks (same publisher, 1958). P. 79–80. URL: <https://colorysemiotica.files.wordpress.com/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf> (дата звернення: 31.03.2021).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Публікації у фахових виданнях:

1. Міневич О. І. Загальнотеоретичний аналіз правотворчої помилки. *Lex Portus*. 2018. № 3. С. 230–240.
2. Міневич О. І. Помилки у законотворчості: загальнотеоретичне дослідження. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* : зб. наук. пр. Дніпро, 2018. № 4. С. 12–15.
3. Міневич О. І. Філософський аспект розуміння правових помилок. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: юридичні науки* : зб. наук. пр. Херсон, 2018. Вип. 2, т. 1. С. 26–29.
4. Міневич О. І. Юридичні помилки: теоретико-правове дослідження. *Правова держава*. 2018. № 30. С. 23–27.

Статті в зарубіжних наукових журналах

5. Minevich E. Роль юридической техники в предупреждении и исправлении юридических ошибок: теоретико-правовой аспект. *Legea și viața*. 2018. № 8/2. С. 81–84.
6. Minevich Olena. Legal awareness as a factor in preventing legal errors. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 1, т. 3. С. 67–72.

Публікації апробаційного характеру:

1. Міневич О. І. Деякі питання визначення поняття правової помилки. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 червня 2018 р.) / Запорізька міська організація «Істина». Запоріжжя, 2018. С. 14–16.

2. Міневич О. І. Онтологічний та антропологічний контекст розуміння помилок у праві. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (вип. 4)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 14 червня 2018 р.). Тернопіль, 2018. С. 6–5. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2362.

3. Міневич О. І. Помилка та омана як явища правової реальності (до питання про подібність та розмежування). *Літні наукові дискусії* : матеріали XXI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., Ч. 4 (м. Вінниця, 15 червня 2018 р.). Вінниця, 2018. С. 62–65. URL: http://el-conf.com.ua/wp-content/uploads/2018/07/%D0%A74_XIX.pdf

4. Міневич О. І. Роль юридичної техніки у попередженні та виявленні юридичних помилок. *Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 22–23 червня 2018 р.) / Запорізька міська організація «Істина». Запоріжжя, 2018. С. 16–18.

ВІДОМОСТІ

про апробацію результатів дисертації

1. «Актуальні дослідження правової та історичної науки»: матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Тернопіль, 14 червня 2018 року). – Особиста участь.

2. «Літні наукові дискусії»: матеріали XXI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Вінниця, 15 червня 2018 року). – Особиста участь.

3. «Проблеми вдосконалення правового забезпечення прав та основних свобод людини і громадянина»: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 22–23 червня 2018 року). – Особиста участь.